

10. ÉVFOLYAM 4. SZÁM (2020)

TARTALOM

Tanulmányok

Patkós Veronika – Farkas Eszter: Boldogok a kormánypártiak A kormánypárthoz kötődés és a boldogság összefüggése Európában	1–22
Kristóf Luca – Megyesi Boldizsár: Élelmiszerfogyasztás és kulturális tőke Egy formálódó habitus nyomában	23–38
Baluja Petra: A „sűrített nő” A színésznők társadalmi helyzetének vizsgálata a vidéki kőszínházakban	39–59
Kopasz Marianna: A demenciával élőket gondozó családtagok életminősége Szakirodalmi áttekintés	60–77

Vélemény

Vastagh Zoltán: Elméleti megfontolások a disszociatív tézis empirikus vizsgálatához Megjegyzések a Mobilitás és társadalmi integráció című írás kapcsán	78–91
---	-------

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű, valamint egy angol nyelvű szám.

Felelős kiadó: a TK főigazgatója

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.mta.hu

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett (főszerkesztő), Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

A szám megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

PATKÓS VERONIKA – FARKAS ESZTER ¹

**BOLDOGOK A KORMÁNYPÁRTIAK
A KORMÁNYPÁRTHOZ KÖTŐDÉS ÉS A BOLDOGSÁG ÖSSZEFÜGGÉSE EURÓPÁBAN**

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.1>

ABSZTRAKT

A választói viselkedésről szóló irodalom igazolja, hogy a pártos kötődések nagy hatást gyakorolnak arra, hogy az emberek hogyan ítélik meg politikai eseményeket és hogyan értékelik az új politikai információt. A vonatkozó kutatási eredmények szerint az emberek alacsonyabbnak érzik a korrupció szintjét, jobban bíznak a kormányban, és elégedettebbek a politikai intézmények és a demokratikus rendszer teljesítményével, ha a számukra kedves párt van kormányon. Jelen cikkünk azt vizsgálja, hogy a pártos gondolatmankók ehhez hasonlóan működhetnek-e a politikai kontextuson kívül is, azaz, a kormányoldalhoz való pártos kötődés magasabb boldogságszinttel jár-e együtt. Az elemzés a European Social Survey 30 európai országot lefedő adatbázisát vizsgálja, 2002 és 2015 között. A regressziós modellek tanúsága szerint a kormánypárthoz közelállóak boldogabbak, sőt, minél közelebb érzi magát egy válaszadó valamely kormányon lévő párthoz, annál boldogabb. Ezek az eredmények azt valószínűsítik, hogy a pártos érzelmek az élet nem politikai területére is jelentős hatást gyakorolhatnak

Kulcsszavak: boldogság, pártos motivált érvelés, European Social Survey

**BLESSED ARE THE INCUMBENTS
HAPPINESS AND PARTY ATTACHMENTS IN EUROPE**

ABSTRACT

Partisan attachments have a strong effect on how people perceive political actions and how they evaluate new political information. Accordingly, people perceive less corruption, have more trust in the national government, and are more satisfied with how political institutions and democracy work in their countries if their preferred party is in office. This paper investigates whether partisan cues have a similar effect outside the political world, namely, whether being attached to an incumbent party predicts one's happiness. The analysis uses data from the European Social Survey, including seven survey rounds from 30 European countries between 2002 and 2015. Regression models suggest that being attached to an incumbent party increases happiness. Moreover, the interaction effects show that the closer people feel to their preferred party, the larger the happiness gap is between government and opposition supporters. These results show that partisan motivations are in play in the non-political sphere of life as well, and they complement earlier research showing an intense, but short-term effect of winning an election on voters' happiness.

Keywords: happiness, partisan motivated reasoning, European Social Survey

¹ Patkós Veronika a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos munkatársa. Farkas Eszter a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos segédmunkatársa.

BOLDOGOK A KORMÁNYPÁRTIAK

A KORMÁNYPÁRTHOZ KÖTŐDÉS ÉS A BOLDOGSÁG ÖSSZEFÜGGÉSE EURÓPÁBAN

Az elmúlt három évtizedben a politikatudósok visszatérően arról számoltak be, hogy a pártos elkötelezések világszerte gyengülnek és a pártok politikai jelentősége csökken (Wattenberg 1981; Dalton 2002; Mair 2013). Némely szerzők viszont úgy vélik, hogy bár fontos változások következtek be az utóbbi évtizedben a pártok és választók kapcsolatában, azt, hogy az emberek milyen véleményt alkotnak egy politikai esemény kapcsán, továbbra is nagymértékben a pártos kötődésük határozza meg. Számos kutatás rámutat például, hogy az emberek jelentéktelenebbnek értékelik a korrupciós eseteket, választási csalásokat vagy köztörvényes bűncselekményeket, amennyiben a saját politikai oldaluk politikusai a vétkesek (Anduiza–Gallego–Muñoz 2013; Claassen–Ensley 2016). Hasonlóképpen, az aktuálisan kormányon lévő pártok támogatói általában alacsonyabb szintű korrupciót érzékelnek, mint az ellenzékiek (Blais–Gidengil–Kilibarda 2015), és elégedettebbek a különböző politikai intézmények teljesítményével és a demokrácia minőségével is (Anderson–Guillory 1997; Blais–Gélineau 2007; Curini–Jou–Memoli 2012; Jilke 2017). Másrészt, az ellenzéki választók hajlamosabbak azt gondolni, hogy választási csalás következtében veszítették el a választást (Edelson et al. 2017), illetve általánosságban kevésbé legitimnek érzékelni a választási folyamatot (Daniller 2016). Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a pártos kötődések továbbra is az identitás fontos részét képezik, és a pártos motivált érvelés jelenlétére utalnak.

A fent felsorolt szakirodalmi eredményekre támaszkodva, kutatásunkban azt vizsgáljuk, hogy a pártos motivációk – a politika területén túlterjedve – hatással lehetnek-e a szubjektív jóllétre. Abból indulunk ki, hogy ha a kormánypárti megkérdezettek pozitívabban gondolkodnak az országban zajló jelenlegi és jövőbeli politikai eseményekről, míg az ellenzékiek helyzetértékelése sötétebb és várakozásaik is pesszimistábbak, akkor ezek a különbségek közvetlenül megjelenhetnek-e az emberek boldogságszintjében. A hipotézisünk tehát az, hogy a (valamely) kormánypárt iránti elkötelezettség hozzájárul a magasabb boldogságszinthez, és hogy a pártos elkötelezettség erősödésével egyenes arányban nő a kormánypártiak és ellenzékiek közötti boldogságkülönbség.

A kutatás fontos adalékul szolgálhat a döntéshozói elszámoltathatósággal kapcsolódó kutatások számára, mivel a kormány-ellenzék táborok közti esetleges "boldogságzakadék" komoly kérdéseket vethet fel a politikai szereplők demokratikus elszámoltathatóságával kapcsolatban. Egy ilyen boldogságkülönbség megléte azon elképzeléseket támasztaná alá, amelyek megkérdőjelezzik, hogy a választók mennyire képesek objektív értékeléseket hozni a politikai teljesítménnyel kapcsolatban, és így esetlegesnek tekintik a demokratikus működés eredményességét (Achen – Bartels, 2016).

Tudomásunk szerint ez az első olyan kutatás, ami nemzetközi összehasonlításban vizsgálja a pártos elköteleződés és az egyéni boldogságszint közötti kapcsolatot. Bár ismerünk néhány korábbi eredményt arra vonatkozóan, hogy a választást megnyerő pártok támogatói lényegesen boldogabbak a választást követő napokban, mint a vesztes pártok támogatói (Gilbert et al. 1998; Wilson–Meyers–Gilbert 2003; Kinari et al. 2015; Pierce–Rogers–Snyder 2016), illetve, hogy ez a különbség kisebb mértékben, de az egész választási ciklusra kiterje-

dően fennállhat (Curini–Jou–Memoli 2012; Patkós–Vay–Farkas 2012; Tsutsui–Yamane–Ohtake 2017), a fenti kutatások többsége csupán egy-egy választás adatait vizsgálta, és némelyik mindössze pár tucatnyi kísérleti alany bevonásával készült. A hatás robusztusságának vizsgálata céljából a kutatásunk a European Social Survey (ESS) adatait használja fel, adatbázisunk 2002 és 2015 között 30 európai országból tartalmaz megfigyeléseket, így összesen több mint 200000 megkérdezett válaszait elemezzük. Ami az eredmények általánosíthatóságát és megbízhatóságát illeti, az adatbázisunk adta lehetőségek így messze túlmutatnak a korábbi, hasonló kérdést vizsgáló kutatások kínálta kereteken.

Számos fontos, a boldogság mértékében igazoltan jelentős hatású kontrollváltozó bevonása mellett a regressziós modelljeink igazolják, hogy a kormánypártiak boldogabbak az ellenzékieknél az egész választási ciklus során, és a különbség fokozottan érvényesül az erősen elkötelezettek körében. Az eredmények arra utalnak, hogy a pártos kötődés továbbra is erős szerepet játszhat az európaiak identitásában, és hatása túlmutathat a politikai témákon.

ELMÉLETI KERET

A boldogság és pártkötődés kapcsolatára vonatkozó elméletalkotás során csupán maroknyi tudományos munkára támaszkodhatunk, és ezek egyike sem kísérli meg, hogy az összefüggés lehetséges okait szisztematikusan bemutassa. Alapos kutatás során is csak mintegy tucatnyi, meglehetősen heterogén minőségű és fókuszú munkát találtunk, amelyekből kiindulhatunk. Némelyek közülük a választások lehetséges rövidtávú hatásaival foglalkoztak, míg mások a hosszútávúakkal, illetve különböznek abból a szempontból is, hogy a pártkötődés, az egy párthoz való ideológiai közelség vagy a szavazás hatását vizsgálták-e a személyes boldogságra vagy elégedettségre. A tanulmányok egy része igen kis mintán elvégzett kísérleti kutatáson alapul, vagy nem különösebben rangos lapokban, esetleg műhelytanulmányként publikált eredmény. A következőkben tehát ezekre a szempontokra is figyelemmel leszünk a kapcsolódó empirikus irodalom bemutatása során.

Ahogy fentebb említettük, a kapcsolódó kutatások egy része azt igazolta, hogy a választások rövidtávon erősen hatnak a boldogságra. Wilson szerzőtársaival (2003) a magukat a politika iránt érdeklődőnek tartó egyetemisták körében vizsgálta a kérdést. Bár a választás győzteseinek és veszteseinek boldogsága között a feltételezettel megegyező irányú különbséget találtak, a veszteseket nem hangolta le annyira a vereség, mint azt a választás előtt valószínűsítették. Hasonló eredményre jutott egy másik kismintás kérdőíves kutatás is (Gilbert et al. 1998): a megkérdezettek rendre túlbecsülték, hogy a választási vereség milyen mértékben hat majd a későbbi boldogságukra. Pierce és szerzőtársai (2016) egy nagyobb kérdőíves mintán igazolták a választások azonnali boldogsághatását, viszont arra jutottak, hogy ez a hatás néhány nap alatt eltűnik. Ehhez hasonló eredményre jutottak Kinari és szerzőtársai (2015) is a 2009-es japán választások hatásának elemzése során. Ezek a tanulmányok tehát azt mutatják, hogy a választások elvesztése egyrészt tényleg elszomorítja az érintetteket, másrészt nagyjából egy hét elteltével a választási eredmény már nem befolyásolja a boldogságukat.

Néhány tanulmány ezzel szemben arra mutat rá, hogy a választási eredmények hosszabb távon is hatnak a választók boldogságára, bár az általuk kimutatott hatás kisebb mértékű a fent leírt rövid távú hatásnál. Patkós és Vay–Farkas (2012) például a European Social Survey adatain kimutatták, hogy a magyar választók körében 2002 és 2010 között folyamatosan nőtt a különbség a kormánypárti és ellenzéki választók boldogság szintje között. Tsutsui és szerzőtársai (2017) pedig japán paneladatok vizsgálatával arra jutottak, hogy a kormánypárti szavazók éveken a kormányváltás után is szignifikánsan boldogabbak voltak az ellenzékieknél, és a különbséget nem magyarázták a személyiségvonások és attitűdök terén tapasztalható eltérések.

Más kutatók az adott kormányhoz való ideológiai közelállás szerepét vizsgálták, bár az eredmények etéren inkább vegyesek. Például Di Tella és MacCulloch (2005) tíz európai országra kiterjedő kutatásukban azt találták, hogy a kormányokhoz ideológiailag közelebb álló választók boldogabbak. Ezzel szemben Curini és szerzőtársai (2012) mintegy negyedszázadot felölelő és 70000 választó véleményeit elemző eredményei szerint ilyen hatás csak a mérsékelt pozíciójú kormányok esetében volt kimutatható, a radikális kormánypártok választóira nem volt érvényes, Dolan és szerzőtársai (2008) brit választási adatokat elemző kutatásukban pedig arra jutottak, hogy a csoportok közötti boldogságkülönbség elhanyagolhatóan kicsi.

Összefoglalva, vannak olyan empirikus eredmények, amelyek arra utalnak, hogy a pártkötődés összefügghet az emberek boldogságával, viszont a vonatkozó munkák egy része valójában nem erre a kérdésre fókuszált (lásd különösen Di Tella–MacCulloch 2005; Tsutsui–Yamane–Ohtake 2017), a célzottabban a kérdéssel foglalkozó kutatások pedig csupán egy-egy ország kontextusában vizsgálták a kérdést, ami nagyban csökkenti az eredmények általánosíthatóságát. A legmeggyőzőbb, összehasonlító kutatási designnal rendelkező kutatások (Di Tella–MacCulloch 2005; Curini et al. 2012) valószínűsítenek ilyen kapcsolatot, de nem igazolják azt teljeskörűen.

Hipotéziseink megfogalmazása során a pártos motivált érvelés (Green–Palmquist–Schickler 2004; Lebo–Cassino 2007; Jerit–Barabas 2012; Bolsen–Druckman–Cook 2014; Leeper–Slothuus 2014; Bisgaard 2015; Kahan 2016; a motivált szkepticizmusról lásd Taber–Lodge 2006) elméletéből indulunk ki, ami Kunda (1990) motivált érvelés elméletén alapul. Kunda szerint az emberek a véleményalkotás során két fő célt követnek, és ez a két cél könnyen összeütközésbe kerülhet egymással. Egyrészt szeretnék, ha érvelésük helytálló lenne (*accuracy goal*), másrészt, ha olyan végeredményre jutnának a folyamat végén, amire a meglévő beállítódásaik alapján elejétől fogva szerettek volna jutni (*directional goal*). Motivált érvelésnek hívjuk, amikor az érvelésünket a direkcionális cél irányítja, tehát amikor olyan módon torzítva dolgozzuk fel az információt és úgy irányítjuk a véleményalkotásunkat, hogy a kívánt végeredményre juthassunk.

Amikor pártos motivált érvelésről beszélünk, a pártosságot az identitás egy fontos elemének tekintjük, ami úgy formálja a gondolkodást, mint “egy prizma, amin keresztül az egyének a politikai valóságot látják” (Lebo–Cassino 2007: 719). Ebből a szemszögből nézve minden belpolitikai esemény fontos lehet az identitás szempontjából, és azt feltételezhetjük, hogy a pártidentitás minden, a politikához akár lazán kapcsolódó esemény megítélésében is szerepet játszhat. Tanulmányunkban pártos motivált érvelésnek (PMR) azt nevezzük, amikor a pártos identitásunk szempontjából különösen fontos, hogy egy bizonyos véleményre juthassunk egy téma kapcsán, így az érvelésünket ennek megfelelő módon alakítjuk. Természetesen a pártos érzések nem egyformán erősek mindenki esetében, vannak erősen pártos, kevésbé erős pártkötődésű és független, apolitikus világnézetű emberek is. Így azt várhatjuk, hogy a PMR erősebben jellemzi az erős pártkötődésűeket, míg kevésbé erősen jelentkeznek a kevésbé pártosak körében (Bisgaard 2015).

A PMR több egymással összefüggő csatornán keresztül éri el hatását. Egyik eszköze, hogy az emberek olyan forrásokból szeretnek informálódni, amelyek megerősítik őket a korábbi vélelmeikben (tehát az ő ízlésüknek megfelelő értelmezésben találják a híreket (Taber–Lodge 2006)). Egy másik eszköz, hogy az előzetes vélelmeikkel egybevágó bizonyítékokat erősebbnek érzik, míg az azokat cáfolóakat kevésbé tartják megbízhatóknak (*confirmation bias* és *disconfirmation bias* (lásd például Taber–Lodge 2006; Slothuus–de Vreese 2010)). Harmadrészt, a vélelmeikkel ellentétes, cáfolhatatlan bizonyítékkal szembesülve a választók végső mentesvárként gyakran a szelektív felelősségtulajdonítás eszközéhez fordulnak – például, tagadhatatlanul gyenge gazdasági eredményekkel szembesülve a politikai vezetők helyett kizárólag a külső környezetet okolják (Bisgaard 2015).

Abból kiindulva, hogy a kormánypárti és ellenzéki választók információs környezete, percepciói és értelmezései milyen nagymértékben és tendenciózan eltérnek egymástól, azt várhatjuk, hogy a kormánypártiak a belpolitika minden egyes mozzanatára vonatkozóan pozitívabb értékelésekkel fognak rendelkezni az ellenzékieknél. Egyszerűbben fogalmazva, az a várakozásunk, hogy a kormánypárti választók a pártos identitásuk védelme érdekében motiválva vannak rá, hogy úgy lássák, hogy az országukban jó dolgok történnek, míg ugyanezen okból az ellenzékiek arra motiváltak, hogy kételkedjenek és pesszimistábbak legyenek. Kutatási kérdésünk az, hogy ezek a pozitívabb és negatívabb értékelések hatnak-e a boldogságérzetre, tehát, a mindenkori kormánypártiak tendenciózan boldogabbak-e az ellenzékieknél.

Ez alapján, hipotéziseink szerint, az inkumbens pártok támogatói boldogabbak az ellenzéki pártok támogatóinál (H1), és ez a boldogság különbség nagyobb az erős pártkötődésűek között, mint a gyenge pártkötődésűek körében (H2).

Az általunk vizsgált összefüggés magyarázatára az irodalomban megjelenik néhány további magyarázat is. Az alábbiakban három ilyen alternatív magyarázatot ismertetünk, bemutatva, hogy hogyan kívántuk a kutatás tervezése során kizárni, hogy az esetlegesen általunk talált hatást ne a PMR, hanem ezek valamelyike okozza.

Az első elmélet az egyes pártos csoportok értékei és preferenciái közötti alapvető különbségekből indul ki (Gerber–Green 1999; Bullock 2009). Az elmélet képviselői hangsúlyozzák, hogy a Downs-i koncepció értelmében az egyének önálló közpolitikai preferenciákkal rendelkeznek, és azt a pártot választják, amely ezekhez a preferenciákhoz a legközelebb áll (Downs 1957). Mivel okkal gondolhatjuk, hogy a kormánypártok által bevezetett intézkedések megegyeznek az őket támogató választók preferenciáival, valamint hogy ezek az intézkedések alapvetően a kormánypárti szavazóknak kedveznek majd, azok vélhetően az életkörülményeik javulását is eredményezik. Ennek a magyarázatnak a nem-materiális olvasata szerint (amelyet Di Tella és MacCulloch (2005) “pártos hipotézisnek” nevez) a kormánypárti szavazók magasabb boldogsága a kormányhoz való ideológiai és értékrendbeli közelségből fakad. Eszerint az érvelés szerint a kormánypárti szavazók azért boldogabbak, mert “az általuk ideálisnak tartott közpolitikai intézkedések valósulnak meg” (Tsutsui–Yamane–Ohtake 2017: 5), hiszen ezek az ügyek (mint például az azonos neműek házassága vagy az abortusszal kapcsolatos szabályozások) fontosak számukra és a referenciacsoportjuk számára, függetlenül attól, hogy származik-e konkrét materiális, gazdasági hasznuk az adott intézkedésből vagy sem. Noha racionális és utilitarista megközelítések szempontjából az anyagi haszonnal kapcsolatos magyarázat kézenfekvőnek tűnik, korábbi kutatások során sem Di Tella és MacCulloch (2005), sem pedig Kinari és szerzőtársai (2015) nem mutattak ki erre vonatkozó szignifikáns hatást. A pártos motivációkkal kapcsolatos hipotézis tesztelése céljából, illetve annak érdekében, hogy ezt a lehetséges hatást a racionális magyarázatoktól elkülönítsük, modelljeinkbe számos, a válaszadók eltérő életkörülményeit mérő változót is bevonunk, az ideológiai magyarázat tesztelésére pedig szerepeltetjük a kormánytól vett ideológiai távolságot.

A második alternatív magyarázat szerint az emberek “egyszerűen szeretnek nyerni” (Di Tella–MacCulloch 2005: 381), azaz önmagában az a tény, hogy a nyertesek vagy a vesztesek közé tartoznak-e, jelentős hatással van az emberek hangulatára. Ez a hatás egy győztes sportfogadást vagy lottónyereményt röviden követő élményhez hasonlítható, amikor is szinte elhanyagolható az egyének csoportkötődése. Ebből a nézőpontból a választási győzelem még akkor is növeli az egyének boldogságát, ha nem kötődnek különösebben a kormánypárthoz, melyre a szavazatukat adták. Ez az elmélet azokkal a kutatási eredményekkel áll összhangban, amelyek kimutatták ugyan különbséget kormánypárti és ellenzéki szavazók boldogsága között, de amelyek szerint ez a hatás rövid idővel, maximum egy héttel a választásokat követően eltűnik (Gilbert et al. 1998; Wilson–Meyers–

Gilbert 2003; Álvarez-Díaz–González–Radcliff 2010; Kinari et al. 2015; Pierce–Rogers–Snyder 2016). Mintánkban átlagosan két évvel a választások után készültek az interjúk, és kevesebb, mint az interjúk fél százaléka készült a választásokat követő egy hónapon belül. Az egyszerűség kedvéért a választásokat követő egy hónapban lekérdezett válaszadókat nem szerepeltettük az elemzésben, hogy kizárjuk annak lehetőségét, hogy a két csoport között esetlegesen csupán e rendkívül rövid távú, a szakirodalomban *'honeymoon effect'*-ként szereplő hatás okozzon különbséget. Továbbá, elemzésünkben külön vizsgáljuk azokat, akik valamelyik oldalra szavaztak és azokat, akik a kérdés pillanatában érzelmileg kötődnek a kormányzó vagy ellenzéki pártokhoz – amely nem feltétlenül jelenti, hogy ezekre a pártokra adták voksukat a korábbi választások alkalmával.

Egy lehetséges harmadik, nem politikai magyarázat szerint a kormánypártot támogató egyének eleve boldogabb személyiséggel rendelkeznek, és így a boldogságuk politikai kontextustól független. Ez a magyarázat az egy-egy ország-esetről szóló kutatások esetében valószínűbb eshetőségként merül fel – bár történetesen Tsutsui és szerzőtársai cáfolták (2017) ezt az általuk vizsgált japán esetre vonatkozóan –, viszont az általunk alkalmazott kutatási design jelentősen csökkenti ennek a magyarázatnak a valószínűségét. Mivel a mintánk hét adatfelvételi hullám 138 ország-évet tartalmazza, így a mintánkban szereplő kormánypárti és ellenzéki táborok minden szempontból rendkívül heterogének. E hét hullám által felölelt időben számos kormányváltás történt a vizsgált 30 országban, így ugyanazok az emberek a különböző lekérdezésekben a kormányváltások miatt hol ellenzékinek, hol kormánypártinak számíthatnának. Ez alapján, bár teljes mértékben nem kizárható, de mégsem valószínű, hogy egy esetleges kormánypártiak és ellenzékiek közti különbség e két rendkívül heterogén és állandóan változó összetételű tábor támogatói közötti véletlen, de szisztematikus személyiségkülönbségekből fakadjon.

Végül, a fordított okság problémáját is fel kell vetnünk, amit szintén megpróbáltunk kezelni, mégpedig a korábbi pártpreferencia (azaz a legutóbbi választásokon leadott szavazat) független változóként való szerepeltetésével a pillanatnyi pártszimpátia helyett.

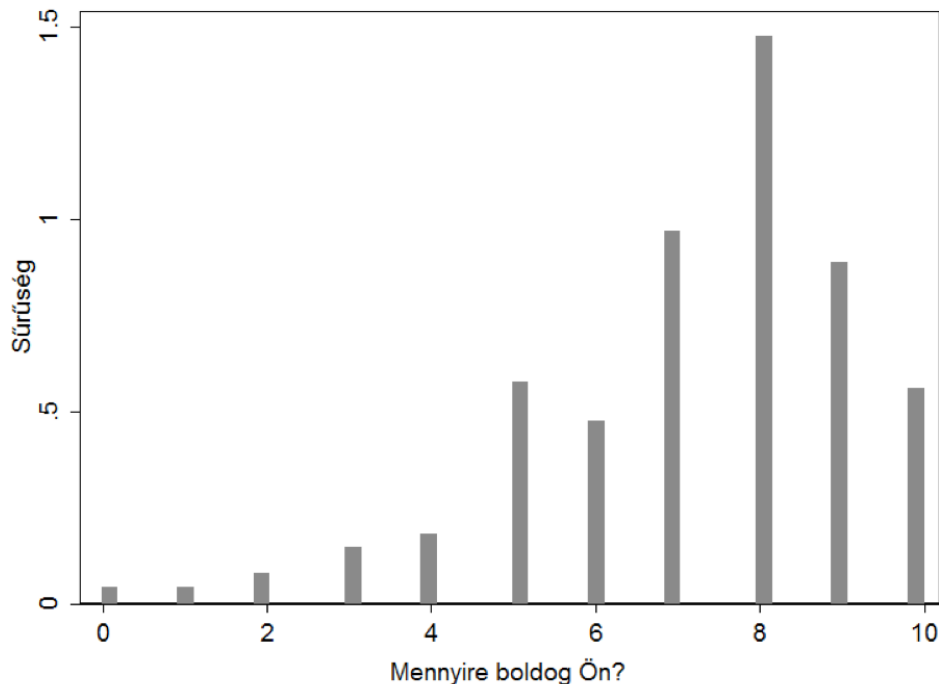
Összefoglalva, noha a feltételezett összefüggés mögötti elméleti magyarázat oksági természetű viszonyt feltételez, a rendelkezésünkre álló kérdőíves módszerekkel a boldogság és a pártkötődés közötti oksági kapcsolat bizonyítása természetesen nem lehetséges. Elemzésünkben mindenesetre megkíséreljük, hogy a legkézenfekvőbb nem politikai jellegű magyarázatokat (pusztán a választási győzelem hatását a boldogságra, illetve a győztesek és vesztesek közötti attitűd- és személyiségbeli különbségeken alapulókat), az ideológiai-közpolitikai közelségen alapuló magyarázatokat, illetve a fordított okság lehetőségét is minél kisebbre csökkentjük, amennyire az eszközeink megengedik.

ADATOK ÉS VÁLTOZÓK

A hipotéziseinket a European Social Survey első hét hullámának összesített adatain teszteltük, az adatbázis az Európai Gazdasági Térség 30 országára vonatkozóan tartalmaz adatokat, a 2002 és 2015 közötti időszakból. Bár néhány lekérdezés egyes további országokra is kiterjedt (Albánia, Koszovó, Izrael, Oroszország, Törökország és Ukrajna), ezeket az eseteket két ok alapján végül kizártuk az elemzésből. Az egyik, hogy az EGT tagállamaira korlátozva az elemzést, azok hasonló történeti, kulturális és politikai háttere miatt a nem modellezhető heterogenitás szintje alacsonyabban tartható az elemzés során. Másrészt, az EGT-n kívül eső országok többségében nem liberális demokráciák, így a politikai környezet nem feltétlenül kedvez annak, hogy a (főként az ellenzéki gondolkodású) megkérdezettek valóban őszintén válaszoljanak a politikai preferenciáikat, vélekedéseiket firtató kérdésekre.

Mivel nem minden ország vett részt minden lekérdezésben, az egyesített adatbázis 138 ország-évet ölel fel, és összesen 260 894 megkérdezett válaszait tartalmazza. Ezt a 138 ország-év esetet a Függelék F1. táblázata

1. ábra. A függő változó eloszlása

összegzi. Ennek megfelelően, illetve további változók hiányzó adatai miatt, a regressziós modellek 106982 és 211969 közötti számú válaszadó adatait vizsgálják. Mivel kutatási kérdésünk alapvetően a választások esetleges hosszútávú boldogsághatására vonatkozik, és a korábbi kutatások a választásokat követő legfeljebb egy-két hetes időtávon belül találtak szignifikáns boldogságkülönbséget az ellenzékiek és a kormánypártiak között, kizártuk az elemzésből azokat a válaszadókat, akiket kevesebb mint 30 nappal a választások után kérdeztek meg. Ez az egész minta kevesebb mint 0,5%-át érintette.

Függő változó

A boldogság számszerűsítésére a kérdőívben szereplő, közvetlenül a boldogságra irányuló kérdést használtuk. A résztvevőknek tehát azt a kérdést kellett megválaszolniuk, hogy *“Mindent egybevéve, Ön mit mondana, mennyire boldog?”* egy olyan tizenegyfokú skálán, ahol a 0 nagyon boldogtalan, a 10 pedig nagyon boldogot jelent. Elemzésünk során abból indulunk ki, hogy a fenti kérdésre adott válaszok elfogulatlanok és megbízhatóak, tehát valóban jellemzőek a megkérdezettek jóllétére. A változó eloszlása balra ferde, átlaga 7,23, tehát az elemzésben szereplők összességében inkább boldogok, mint boldogtalanok voltak.² A függő változónk eloszlását az 1. ábra mutatja.

Független változók

A pártkötődés vizsgálatára két megközelítést is használtunk. Egyrészt, vizsgáltuk, hogy a lekérdezés idején kormányon lévő vagy ellenzékben lévő párthoz érezte-e magát közel a megkérdezett (amennyiben volt olyan párt, amelyhez közel érezte magát). A kérdés pontos megfogalmazása az ESS kérdőívében: *„Van-e olyan politikai párt, amely közelebb áll Önhöz, mint a többi?”*. Ha erre „igen” választ adott a kérdezett, a kapcsolódó

² Érdemes megjegyezni, hogy a boldogság skála megfelelő értelmezése tudományos vita tárgya, tehát a pszichológusok általában ordinális, míg a közgazdászok intervallum skálaként értelmezik. Ferrer-i-Carbonell és Frijters (2004) szerint viszont mindegy, hogy melyik megközelítést követjük, mivel elemzésünkben a különböző feltevéseknek megfelelő, eltérő módszerekkel nagyon hasonló eredményekre jutottak.

kérdés, hogy „Melyik ez a párt?” A kérdőív e kérdéshez fűzött magyarázó megjegyzése értelmében („in the sense of the party one most identifies or sympathises with or is most attached to, regardless of how one votes”) a továbbiakban a “szimpatizál”, “közel érzi magát”, “kötődik” kifejezéseket szinonimaként alkalmazzuk, és minden esetben erre a változóra utalunk velük.

Másrészt, az eredményeink robusztusságának vizsgálata érdekében, a legutóbbi választásokon leadott szavazat alapján is elvégeztük ezt a besorolást, mivel lényegesen többen tudnak vagy hajlandók arra a kérdésre válaszolni, hogy mely pártra szavaztak legutóbb, mint hogy melyik párthoz érzik magukat közel. Korábbi kutatások azt mutatják, hogy a pártválasztás és a pártkötődés az európai választók esetében nagy mértékben átfedő fogalmak (Dalton–Weldon 2007: 181–182).

Annak érdekében, hogy világosan megkülönböztethessük egymástól a fenti változók alapján a kormánypárti és ellenzéki érzelműeket, minden olyan esetet ki kellett zárunk az elemzésből, amelyekben nem lehetett eldönteni, hogy a kettő közül valaki melyik kategóriába tartozik. Tehát minden olyan esetet kizártunk, ahol a lekérdezés a választások során, illetve a választások és az új kormány megalakulása közötti időszakban zajlott. Két kormányátalakítás is lekérdezési időszakokra esett, így két olyan kisebb párt támogatóit is ki kellett zárunk az elemzésből, akik ekkor léptek ki a kormányból (a Pim Fortuyn párt támogatóit a 2002-es holland mintából, és a Centrista Párt támogatóit a 2010-es francia mintából). A kormányok összetételére vonatkozó adatokat a Comparative Political Data Set projektől kölcsönöztük (Armingeon et al. 2016). Ezek alapján soroltuk be a megkérdezetteket a “kormánypárti”, “ellenzéki” és a “független” kategóriákba, ez utóbbiak közé azok tartoztak, akik nem állnak közel egyik párthoz sem, illetve nem vettek részt a választásokon. Akik megtagadták a válaszadást, azokat pedig kizártuk az elemzésből.

A pártkötődés erősségét azzal mértük, hogy mennyire érzi magához közel a megkérdezett az általa kedvelt pártot. Az erre vonatkozó kérdést egy négyfokozatú skálán válaszolták meg, ahol a 0 az “egyáltalán nem áll hozzá közel”-t, a 3-as pedig a “nagyon közel áll hozzá”-t jelenti.

Mivel felmerülhet, hogy egy négyfokozatú skála nem eléggé finom egy lineáris becsléshez való alkalmazáshoz, így a hatás robusztusságának ellenőrzése érdekében az eredeti változót dummy változóvá alakítottuk, és egyes modelljeinkben a kevésbé kötődők 0 értékkel, míg az erősen vagy nagyon erősen kötődők 1-es értékkel szerepelnek.

Kontrollváltozók

A boldogsággal kapcsolatos tanulmányok eredményei szerint az egyének boldogságát – a genetikai tulajdonságokon túl – életkörülményeik és különböző szocio-demográfiai tényezők is nagyban meghatározzák. Ezen tényezők többsége az egyének pártpreferenciáját is szignifikánsan magyarázza, például, elsősorban a leginkább kedvezményezett társadalmi csoportok támogatják a fennálló *status quot*, azaz ők azok, akik a legnagyobb valószínűséggel szavaznak a kormánypártokra. Így joggal gondolhatjuk, hogy a magasabb egyéni boldogságszintet eredményező körülmények bizonyos mértékben egyúttal a kormánypártra szavazáshoz is hozzájárulhatnak. Annak érdekében hogy a pártkötődés boldogságra gyakorolt hatását elkülönítsük modelljeinkben, számos magyarázó változót vontunk be, amelyek a boldogságot és a pártpreferenciát is magyarázhatják.

A magyarázó változók kiválasztásakor nagyban támaszkodtunk Dolan, Peasgood és White (2008) átfogó, az egyéni boldogságszintet befolyásoló tényezőkről szóló összefoglaló tanulmányára. Ahogy azt a szerzők is hangsúlyozzák, az egyének abszolút és relatív jövedelmi helyzete, egészségi állapotuk, személyes és közösségi kapcsolataik, munkaerőpiaci státuszuk valamint családi állapotuk azok a tényezők, amelyek a vonatkozó

kutatások eredményei szerint meghatározó szerepet játszanak abban, mennyire vallják magukat boldognak. Annak érdekében, hogy a kormánypárthoz való kötődés boldogságra gyakorolt hatását elkülönítsük modelljeinkben, a fentiekén túl kontrollváltozóként szerepeltetjük a válaszadók életkorát, nemét, iskolázottsági szintjét, hogy diszkriminált csoport tagjának érzik-e magukat, illetve a válaszadók relatív ideológiai pozícióját is. Az alábbiakban részletesen bemutatjuk az egyes magyarázó változók mérési módszerét, valamint minden esetben kitérünk arra, milyen kapcsolatot feltételezünk az adott magyarázó változó és a modelljeink függő változója, az egyének boldogsága között.

Jövedelem. A vonatkozó tudományos kutatások konzisztensen igazolják a boldogság és a jövedelem közötti pozitív kapcsolatot. Elemzésünkben a válaszadók szubjektív jövedelmi helyzetét és a boldogság kapcsolatait vizsgáljuk, azaz nem a konkrét jövedelmüket, hanem a saját maguk által érzékelt jövedelmi helyzetet vesszük figyelembe. Ennek az egyik fő oka hogy kiküszöböljük az abszolút jövedelemet mérő változó mérésének változásaiból, illetve a nagymértékű adathiányból fakadó problémákat. Mivel a válaszadók – érthető módon – kevésbé szívesen vallják be a kérdezőbiztosoknak, hogy mennyit keresnek, mint hogy mennyire könnyen jönnek ki a jövedelmükből, az előbbi változó esetében körülbelül a lekérdezések negyedében nem szerepel érvényes válasz, míg az utóbbi változó esetében szinte elhanyagolható az adathiány.

Egészség. Az egészségesebb emberek várhatóan boldogabbnak vallják magukat. Az erre vonatkozó változó az egyének szubjektív egészségi szintjét méri, ahol az 1-es érték *“nagyon rossz”*, az 5-ös érték pedig *“nagyon jó”* érzékelt egészségi állapotot jelöl.

Szociális élet. Az aktív szociális étellel bíró egyének boldogabbnak azoknál, akiknek kevés emberrel van személyes kapcsolatuk. A társas aktivitást mérő változó arra kérdezi rá, milyen gyakran jár társaságba a kérdezett a hozzá hasonló korúakhoz képest. A válaszlehetőségek 1-től 5-ig terjedő skáláján az 1 a *“sokkal ritkábban, mint mások”*, az 5 a *“sokkal többször, mint mások”* válaszokat jelölik.

Bizalom/társadalmi tőke. Minél inkább bízunk valaki más emberekben, annál boldogabbnak vallja magát. Éppen ezért a válaszadóknak a többi emberhez való hozzáállását is szerepeltettük modelljeinkben. A vonatkozó változó értéke 0, ha a válaszadó szerint *“nem lehetünk elég óvatosak”*, és 10, ha a válaszadó szerint *“a legtöbb ember megbízható”*.

Munkanélküliség. A munkával nem rendelkező egyének várhatóan kevésbé boldogok azoknál, akik a munkaviszonyukból kifolyólag biztos jövedelemmel, napi rutinnal, feladatokkal és esetleg sikerélményekkel rendelkezhetnek. A munkanélküliséget mérő dummy változó 1-et vesz fel, ha a válaszadó az elmúlt hét napban nem rendelkezett munkaviszonnyal.

Diszkrimináció. A társadalmi integrációra vonatkozó tudományos eredményekből kiindulva azt várjuk, hogy amennyiben a válaszadó diszkriminált társadalmi csoport tagja, az negatív hatással lesz a boldogságára. Az erre vonatkozó dummy változó abban az esetben vesz fel 1-et, ha a válaszadó úgy nyilatkozott, olyan csoport tagjának tartja magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér az adott országban.

Családi állapot. A családi állapot és boldogság közötti kapcsolatra vonatkozóan a szakirodalom eredményei ellentmondásosak. Ennek oka részben az, hogy különböző módon kódolják a családi állapotot mérő változót, illetve a választott referencia kategóriák is eltérőek az egyes tanulmányokban (Dolan–Peasgood–White 2008). Összességében elmondható, hogy azok, akik hosszútávú kapcsolatban élnek, szignifikánsan boldogabbnak azoknál, akik nem rendelkeznek stabil párkapcsolattal, illetve hogy a partnerük elvesztése jelentősen csökkenti az egyének boldogságát. A családi állapotra való kontrollálás érdekében három dummy változót vontunk

be a modelljeinkbe: házas, elvált és özvegy, a referencia kategóriába pedig azok tartoznak, akik még soha nem voltak házasok.

Iskolázottság. Számos kutatás fordított U alakú kapcsolatot azonosított a boldogság és az iskolázottság között (Hartog–Oosterbeek 1998) (azaz a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők boldogabbnak bizonyultak az alacsony és a magas iskolázottságú embereknél), noha az iskolázottság hatása modellenként változhat annak fényében, milyen kontrollváltozókat tartalmaznak. Modelljeinkben az iskolában eltöltött évek száma szerepel, illetve annak négyzetes formája is; előbbi esetén pozitív, utóbbi esetén negatív kapcsolatot feltételezünk a függő változóval.

Vallásosság. A vallásosság és boldogság közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányok jelentős része a vallásosság pozitív hatását azonosította az egyének boldogságára (Lewis et al. 1997; Lewis–Maltby–Burkinshaw 2000; Lewis–Maltby–Day 2005). A regressziós modelljeinkbe bevont, vallásosságot mérő magyarázó változó 0 értéket vesz fel ha a válaszadó *“egyáltalán nem vallásos”*, és 10-es értéket ha a válaszadó *“nagyon vallásos”*.

A kormánytól való ideológiai távolság. A pártos motiváció szerepére vonatkozó hipotézisünk tesztelése céljából az egyének ideológiai preferenciára is kontrollálunk, hiszen azok, akik ideológiai szempontból közel érzik magukat az inkumbens párt(ok)hoz, a racionális érvelésből kiindulva nagyobb valószínűséggel elégedettek a kormány közpolitikai intézkedéseivel. Azaz, a kormányhoz való ideológiai közelség egyúttal magasabb boldogságszintet is eredményez. Mivel az európai kormánypártok bal-jobb ideológiai skálán elfoglalt pozíciójáról nincs olyan elérhető adatbázis, ami az elemzési céljainknak megfelelne, a kormányok ideológiai pozícióját a *medián szavazójuk ideológiai pozíciójának proxy* változójával mérjük. A bal-jobb skálán elfoglalt ideológiai pozíciót egy 11 fokú skála méri. A várakozásoknak megfelelően az ideológiai távolságot mérő változó negatívan korrelál a kormánypártra való szavazással ($r=-0,301$; $p=0,000$), valamint a kormánypárthoz való érzelmi közelséggel is ($r=-0,313$; $p=0,000$). Azaz minél távolabb van a válaszadó a kormánypárt medián szavazójának ideológiai pozíciójától, annál kisebb a valószínűsége, hogy a kormánypártra szavaz.

Nem. A válaszadó nemének boldogságra gyakorolt hatásával kapcsolatban nem egységes a szakirodalom; míg néhány tanulmány szerint a nők boldogabbak a férfiaknál (Hartog–Oosterbeek 1998), más tanulmányok a kor, nem és boldogság közötti interakciós kapcsolatot hangsúlyozzák (Inglehart 2002).

Kor. A vonatkozó tanulmányok egybehangzóan a kor és a boldogság közötti U-alakú kapcsolat meglétét bizonyítják. Azaz, noha a boldogság szintje a kor előrehaladtával csökken, a fiatalok és az idősek is boldogabbak a középkorú embereknél, és ez a kapcsolat megmarad a jövedelem, iskolázottság és egészségre való kontrollálást követően is (Blanchflower–Oswald 2008; Frijters–Beatton 2012; Lelkes 2017). Az iskolázottsághoz hasonlóan a kor változót is szerepeltettük modelljeinkben négyzetes formában is.

Alkalmazott elemzési módszer

Mivel a kérdéseink az egyéni szintre vonatkoznak, ebben a tanulmányban nem foglalkozunk azokkal a különbségekkel, amelyek országos szinten befolyásolhatják a boldogságot (pl. átlaghőmérséklet, napsütéses órák száma, az ország népsűrűsége, az egészségügyi rendszerének minősége, a közbizalom szintje, stb.). Annak érdekében, hogy ezek a különbségek ne okozzanak problémát az adatok összesített kezelésénél, hipotéziseinket az ország- és évhatásokat rejtett dummy változókként bevonó, így azok hatását is felszívó OLS regressziós modellekkel (*ordinary least squares regression absorbing indicators*) teszteljük, a robusztus standard hibákat az ország-évekre klaszterezve. A regressziós elemzés során a kormánypárti és ellenzéki szimpatizánsokat hasonlítjuk össze. Mivel tisztában vagyunk azzal, hogy így számos megfigyeléssel csökken az adatbázisunk, hiszen sok

válaszadó egyetlen olyan pártot sem jelölt meg, amelyhez közel érezné magát, így az 1. modellben kormánypárti és ellenzéki szimpatizánsokat különböztetünk meg, míg a 2. modellbe bevonjuk azokat is az elemzésbe, akik egyik politikai párthoz sem érzik közel magukat.

A 3. modellben a kormánypárttal való szimpatizálást interaktáljuk a pártkötődés erősségével. A második hipotézisünknek megfelelően pozitív korrelációt feltételezünk ezen interakciós tényező esetén, azaz minél közelebb érzi magát a válaszadó egy adott párthoz, annál nagyobb mértékben fog különbözni a boldogságszintje egy hozzá hasonló tulajdonságokkal bíró, de vele nem azonos politikai oldalon álló válaszadó boldogságától. A 4. modellünkben pedig, a fentebb bemutatott okokból, a párthoz való közelséget dummy változó formájában szerepeltetjük.

AZ ADATELEMZÉS EREDMÉNYEI – BOLDOGABBAK-E A KORMÁNYPÁRT IRÁNT ELKÖTELEZETT VÁLASZADÓK?

Az 1. táblázat a regressziós modellek boldogságra vonatkozó becsléseit tartalmazza. Ahogy az eredményekből látható, a kontrollváltozók bevonása mellett is mérsékelt de szignifikáns a kapcsolat a kormánypárthoz való kötődés és a boldogság között. Azon válaszadók, akik a kormánypárt iránti kötődésüket fejezték ki, átlagosan 0.120, illetve 0.114 ponttal boldogabbak az ellenzéki kötődésű válaszadóknál (az 1. és 2. modellben, utóbbi tartalmazza a pártkötődést nem nyilvánító válaszadókat is).

1. táblázat. A válaszadók boldogságát becslő lineáris regressziós modellek.

	(1)	(2)	(3)	(4)
Kormánytól vett ideológiai távolság	0.024***	0.018***	0.023***	0.024***
	(0.005)	(0.004)	(0.005)	(0.005)
Kormánypárthoz közel áll ^a	0.120***	0.114***	0.019	0.080***
	(0.017)	(0.019)	(0.039)	(0.027)
Nem áll közel egyik párthoz sem ^a		0.004		
		(0.018)		
Mennyire áll közel			0.026**	
			(0.013)	
Kormánypárthoz közel áll ^a × Mennyire áll közel			0.060***	
			(0.019)	
Mennyire áll közel (dummy)				0.020
				(0.021)
Kormánypárthoz közel áll ^a × Mennyire áll közel (dummy)				0.066**
				(0.029)
Szubjektív jövedelmi helyzet	0.441***	0.468***	0.441***	0.442***
	(0.019)	(0.017)	(0.019)	(0.019)
Másokba vetett bizalom	0.083***	0.083***	0.082***	0.082***
	(0.005)	(0.004)	(0.005)	(0.005)
Szociális kapcsolatok	0.192***	0.206***	0.193***	0.194***
	(0.011)	(0.010)	(0.012)	(0.012)
Egészségi állapot	0.433***	0.443***	0.434***	0.434***
	(0.014)	(0.013)	(0.014)	(0.014)

	(1)	(2)	(3)	(4)
Munkanélküliség	-0.362***	-0.294***	-0.360***	-0.360***
	(0.037)	(0.029)	(0.038)	(0.038)
Vallásosság	0.039***	0.045***	0.039***	0.039***
	(0.004)	(0.003)	(0.004)	(0.004)
Iskolázottság	0.008	0.010	0.006	0.007
	(0.010)	(0.008)	(0.010)	(0.010)
Iskolázottság2	-0.001*	-0.001**	-0.001	-0.001*
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Nő ^b	0.104***	0.109***	0.103***	0.102***
	(0.015)	(0.014)	(0.015)	(0.015)
Kor	-0.045***	-0.045***	-0.046***	-0.046***
	(0.003)	(0.002)	(0.003)	(0.003)
Kor2	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Diszkriminált csoport tagja	-0.309***	-0.353***	-0.306***	-0.305***
	(0.040)	(0.028)	(0.041)	(0.041)
Házás ^c	0.513***	0.508***	0.519***	0.519***
	(0.025)	(0.022)	(0.025)	(0.025)
Elvált ^c	-0.040	-0.073***	-0.043	-0.042
	(0.037)	(0.026)	(0.037)	(0.037)
Özvegy ^c	-0.248***	-0.251***	-0.243***	-0.243***
	(0.036)	(0.031)	(0.036)	(0.036)
Konstans	3.825***	3.648***	3.800***	3.819***
	(0.141)	(0.118)	(0.138)	(0.139)
N	113587	211969	106982	106982
R-négyzet	0.245	0.246	0.248	0.248

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

a Referencia kategória: ellenzéki

b Referencia kategória: férfi

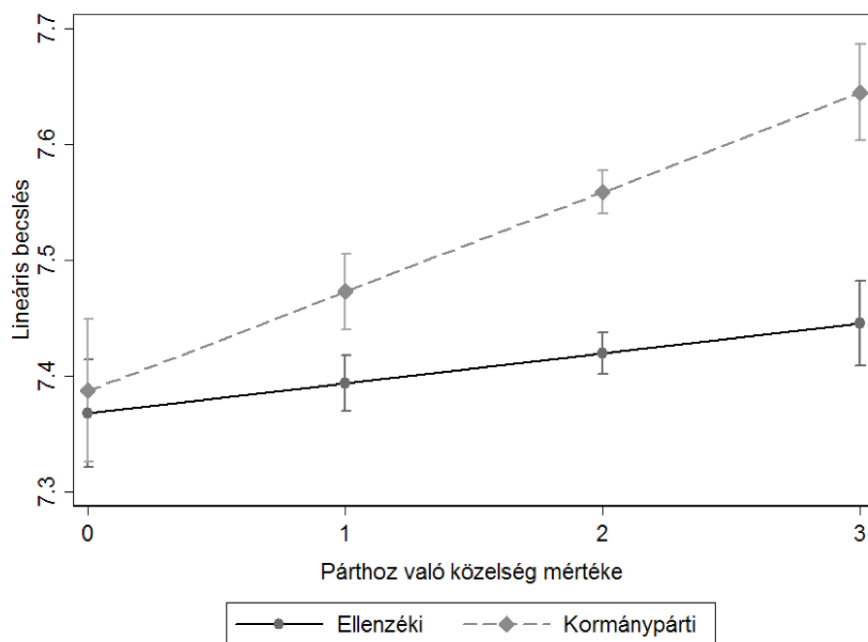
c Referencia kategória: egyedülálló

A táblázat az ország- és év fix hatásokat figyelembe vevő lineáris regresszió együtthatóinak értékeit, illetve zárójelben az ország-évekre klaszterezett robosztus standard hibákat tartalmazza.

A 3. modellben szereplő interakciós tényező szignifikáns együtthatója szerint minél erősebb az adott párt iránti kötődés, annál nagyobb a különbség kormánypárti és ellenzéki szimpatizánsok boldogsága között. A marginális hatásokat a 2. ábra szemlélteti. Ahogy az ábrán is látható, azon kormánypárti és ellenzéki válaszadók boldogsága között nincs jelentős különbség, akik nem érzik közel magukat a választott párthoz.³ A két csoport közötti különbség viszont már a gyenge pártkötődésűek között is szignifikáns, és a pártkötődés erősödésével ez a "boldogság szakadék" tovább növekszik. Figyelembe véve az összes kontrollváltozó hatását, az erős kötődésű kormánypárti és ellenzéki szavazók becsült boldogsága közötti különbség több mint 0.2 pont. Ez az eredmény azért is különösen fontos, mert nagyban csökkenti annak az esélyét, hogy a boldogság és a pártkötődés közti összefüggés valamely más, nem pártkötődés-alapú elmélettel magyarázható lenne.

³ A válaszadók ezen csoportja viszonylag speciális, hiszen igennel feleltek arra a kérdésre, hogy "van-e olyan párt, amely közelebb áll Önhöz, mint a többi?", meg is nevezték ezt a pártot, azonban az arra vonatkozó kérdésre, hogy mennyire szimpatizálnak ezzel a párttal, már azt felelték hogy "egyáltalán nem". Ebbe a csoportba az érvényesen válaszolók csupán mintegy 2,4%-a tartozott.

2. ábra. A pártkötődés marginális hatása az ellenzékiek és a kormánypártiak boldogságára, 95%-os konfidencia intervallummal.

A kontrollváltozók együtthatói szignifikánsan magyarázzák a boldogság varianciáját, és a hatás iránya többnyire a várakozásoknak megfelelően alakul. Az eredményekből láthatjuk, hogy a jövedelem, a bizalom, a szociális élet, a jó egészségi állapot, a vallásosság növekedése magasabb boldogságszintet eredményez, ahogy az is, ha nő vagy házas a válaszadó. Ezzel szemben a munkanélküliek, az elváltak és az özvegyek boldogtalanabbak. Ezen felül a modellek együtthatói a kor U alakú, valamint az iskolázottság fordított U alakú hatását is igazolják.

Az egyetlen független változó, amelynek hatása ellentmond az eredeti várakozásainknak, a kormány ideológiai pozíciójától vett távolság. Ebben az esetben az együttható értéke – meglepő módon – pozitív, azaz minél távolabb áll a válaszadó a kormány ideológiai pozíciójától, annál boldogabb. Ez az eredmény ellentétes Di Tella és MacCulloch (2005) kutatási eredményeivel is. Ugyanakkor alátámasztja a pártos motivációkkal kapcsolatos hipotézisünket, hiszen ez alapján nem feltételezhetjük, hogy a kormánypárthoz kötődő válaszadók magasabb boldogsága abból fakadna, hogy az általuk preferált közpolitikai intézkedéseket valósítják meg. Néhány további modellt is teszteltünk annak érdekében, hogy magyarázatot találjunk az ideológiai távolság és a boldogság közötti pozitív kapcsolatra, és az összefüggés nem bizonyult különösen robusztusnak, időnként a hatásnak mind a szignifikanciája, mind az iránya változott. Mindenesetre, ez az összefüggés mindenképpen megérdemli, hogy későbbi kutatások tárgyául szolgáljon. Véleményünk szerint az itt megjelenő különbség fakadhat abból is, hogy az ideológiailag közelebb álló kormányokkal szemben az embereknek magasabbak az elvárásaik, de ezt a feltételezést ezeken az adatokon nem tudtuk vizsgálni. Az is lehetséges, hogy a választók többségének egy jobb-bal skálán nehezebbre esik elhelyezni az ideológiai álláspontját, illetve, hogy többségük nem rendelkezik olyan kikristályosodott ideológiai nézetrendszerrel, ami a közpolitikai preferenciáival szoros kapcsolatban állna. Visszatérve az itt vizsgált fő kérdéshez, az mindenesetre megállapítható, hogy a kormánypárti és ellenzéki kötődésű szavazók boldogsága közötti különbség *nem a közöttük lévő ideológiai különbségekből fakad*, mint ahogy azt néhány korábbi munka feltételezte.

Végül, az eredmények robusztusságának ellenőrzése céljából, hipotéziseinket nem csak a párthoz kötődés, de a pártra szavazás figyelembevételével is teszteltük. Az alkalmazott regressziós eljárás és a bevont

kontrollváltozók az eredeti modellekkel megegyeznek; azaz először kormánypárti és ellenzéki szavazókat hasonlítottunk össze, majd bevontuk azokat a válaszadókat is, akik nem válaszoltak a kérdésre vagy nem vettek részt a legutóbbi választásokon. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja. Ahogy az a modellek együtthatóiból látható, a kormánypárti szavazók mindkét modell eredményei szerint boldogabbak az ellenzéki szavazóknál (illetve a második modell szerint a nemszavazóknál is). Összességében tehát megállapíthatjuk hogy a korrelációk robusztusnak tekinthetők, hiszen a fő eredmények nem változnak a különböző mérési módszerek és bevont magyarázó változók esetén.

2. táblázat. A válaszadók boldogságát becsülő lineáris regressziós modellek.

	(1)	(2)
Kormánytól vett ideológiai távolság	0.023***	0.020***
	(0.005)	(0.005)
Kormánypártra szavazott ^a	0.074***	0.076***
	(0.016)	(0.016)
Nem szavazott ^a		-0.067***
		(0.024)
Szubjektív jövedelmi helyzet	0.457***	0.474***
	(0.018)	(0.019)
Másokba vetett bizalom	0.080***	0.082***
	(0.006)	(0.005)
Szociális kapcsolatok	0.201***	0.207***
	(0.010)	(0.010)
Egészségi állapot	0.421***	0.437***
	(0.015)	(0.013)
Munkanélküliség	-0.306***	-0.276***
	(0.035)	(0.029)
Vallásosság	0.044***	0.045***
	(0.004)	(0.004)
Iskolázottság	0.003	0.005
	(0.010)	(0.010)
Iskolázottság2	-0.000	-0.001*
	(0.000)	(0.000)
Nő ^b	0.105***	0.111***
	(0.013)	(0.014)
Kor	-0.049***	-0.051***
	(0.003)	(0.003)
Kor2	0.000***	0.000***
	(0.000)	(0.000)
Diszkriminált csoport tagja	-0.320***	-0.335***
	(0.034)	(0.031)
Házasság ^c	0.517***	0.516***

	(0.025)	(0.023)
Elvált ^c	-0.091***	-0.074**
	(0.034)	(0.029)
Özvegy ^c	-0.233***	-0.251***
	(0.032)	(0.031)
Konstans	3.951***	3.862***
	(0.142)	(0.124)
N	141794	180396
R-négyzet	0.242	0.250

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

^a Referencia kategória: ellenzéki

^b Referencia kategória: férfi

^c Referencia kategória: egyedülálló

A táblázat az ország- és év fix hatásokat figyelembe vevő lineáris regresszió együtthatóinak értékeit, illetve zárójelben az ország-évekre klaszterezett robusztus standard hibákat tartalmazza. Független változóként a legutóbbi választáson a kormánypártra való szavazás szerepel.

KÖVETKEZTETÉSEK

A regressziós modelljeink eredményei szerint Európában boldogabbak azok, akik a mindenkori kormánypárttal szimpatizálnak és akik kormánypártra szavaznak. A modellek kismértékű, de semmiképpen sem elhanyagolható különbséget mutatnak. Eredményeink szerint minél közelebb érzi magát valaki a nyertes párt(ok) hoz, annál inkább hatással van ez az általános hangulatára az egész választási ciklus során. Kutatásunkat úgy terveztük, hogy minél valószínűbb legyen, hogy a boldogság terén jelentkező szisztematikus különbségekre alapvetően a pártidentitás elméletből kiindulva kaphatunk magyarázatot. Eredményünk összhangban áll azzal a feltételezéssel, hogy a pártkötődés hosszútávon hathat az egyének boldogságszintjére. Arra utal, hogy hiába változott meg a pártok és szavazók közötti kapcsolat az elmúlt évtizedekben, a pártos kötődések még mindig jelentős hatással lehetnek arra, hogy hogyan gondolkodnak az emberek a politikához szűkebben és egészen tágan kapcsolódó kérdésekről.

Ez az eredmény fontos kiegészítő információt nyújthat a demokratikus elszámoltathatóságról folyó kutatások számára. Ahogy arra a PMR-ről szóló korábbi tanulmányok is utaltak (Taber–Lodge 2006; Bisgaard 2015; Claassen–Ensley 2016; Jilke 2017), eredményeink arra mutatnak rá, hogy a pártkötődés rontja az elszámoltathatóságot. Amennyiben az emberek már önmagában attól tényről boldogabbak, hogy az általuk támogatott párt kormányoz, akkor sérül a Grynaviski (2010) által meghatározott legfontosabb demokratikus elszámoltathatósági kritérium (nevezetesen, hogy az állampolgárok „képesek arra, hogy a megfelelő politikai szereplőket elismerjék vagy felelősségre vonják a közpolitikai döntéseikért” (2010: 1)). Továbbra is kérdés marad viszont, hogy – a demokratikus működést madártávlatból tekintve – az elszámoltathatóságra gyakorolt negatív hatást mennyiben ellensúlyozhatják a pártos kötődés pozitív hatásai. Hiszen a pártosságról szóló szakirodalom általános megállapítása, hogy a PMR a stabilitás fenntartásához járul hozzá. Mindazonáltal joggal feltételezhetjük, hogy az elszámoltathatóság csökken, amennyiben a két oldal boldogsága közötti különbség növekszik. Az későbbi kutatások tárgya lehet, hogy vajon különleges politikai vagy gazdasági körülmények, úgymint kétpárti verseny, vitatott választási eljárások, egypárti kormányok vagy éppen gazdasági visszaesés hozzájárulnak-e a kormánypárti és ellenzéki kötődésű szavazók boldogsága közötti különbség növekedéséhez.

Az eredményeink részben megegyeznek korábbi, önálló országokat vizsgáló kutatások eredményeivel (Patkós–Vay–Farkas 2012; Tsutsui–Yamane–Ohtake 2017), miközben részben ellentmondanak azoknak a tanulmányoknak, melyek a választások boldogságra gyakorolt rövidtávú, egy héten belül megszűnő hatását mutatták ki (Gilbert et al. 1998; Wilson–Meyers–Gilbert 2003; Pierce–Rogers–Snyder 2016). Szintén eltérnek a következtetéseink azoktól a kutatásoktól, amelyek szerint az emberek boldogságát alapvetően a személyes körülményeik és személyes életük történései határozzák meg, így a makroesemények (mint például választások, terrortámadások vagy természeti katasztrófák) – némi rövidtávú hatástól eltekintve – nem hatnak különösebben az emberek mindennapjaira és általános hangulatára (Kinari et al. 2015; Pierce–Rogers–Snyder 2016). A modelljeink arra is rávilágítottak, hogy a nem-szavazók kevésbé boldogok azoknál, akik részt vesznek a választásokon, legyen szó akár a nyertesekről, akár a vesztesekről. Ez szintén különbözik azon korábbi tanulmányok eredményeitől, amelyek nem mutattak ki szignifikáns összefüggést politikai részvétel és boldogság között (Green–Palmquist–Schickler 2004; Dolan–Metcalfe–Powdthavee 2008; Stadelmann–Steffen–Vatter 2012; Winters–Rundlett 2015), éppen ezért érdemes lenne e kérdést későbbi kutatások során részletesen is megvizsgálni.

Az eredményeink közvetetten az alapérték-elmülethez (*set-point theory*) is kapcsolódnak, illetve ellentmondanak annak. Az alapérték-elmélet szerint az egyének majdhogynem születésüktől fogva rendelkeznek egy érték-beállítódással, amely jelentősen befolyásolja az étellel való elégedettségüket, és amely értékek csak rendhagyó élethelyzetek hatására (például családtag születése vagy halála, és ehhez hasonló jelentőségű események) változnak (Headey 2006, 2008). Ennélfogva az alapérték-elmélet szerint az egyének boldogsága életük során nagyjából konstansnak tekinthető. Az empirikus eredmények viszont azt mutatják, hogy bár a boldogságszintet egyértelműen befolyásolják velünk született adottságok is, a fontos életesemények – pl. válás, megözvegyülés, munkanélküliség – tartós hatást gyakorolnak a boldogságra (ld. pl. Lucas 2007). Eredményeinkre támaszkodva egyrészt kijelenthetjük, hogy ezek a körülmények a mi számításaink szerint is szignifikánsan hatnak a boldogságszintre, másrészt, hogy ezekhez hasonlóan a választások is olyan események, amelyeknek boldogságkövetkezmenyei cáfolják az alapérték-elmélet alapján megfogalmazható várakozásokat.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmányunkban nagy elemszámú, számos európai országot magába foglaló mintán vizsgáltuk, felfedezhető-e különbség kormánypárti és ellenzéki szimpatizánsok boldogsága között. Az eredményeink mindkét előzetes hipotézisünket igazolták. Egyrészt igazoltuk, hogy a kormánypárthoz való érzelmi kötődés magasabb boldogsággal jár együtt a releváns kontrollváltozók hatásának figyelembevételével. Továbbá kimutattuk, hogy a kormánypárti és ellenzéki szimpatizánsok boldogsága közötti különbség növekszik, minél közelebb érzik magukat a választások a pártjaikhoz. A korrelációk szignifikánsnak és robusztusnak bizonyultak számos további alternatív tesztelés során is, ahol más magyarázó változókat vagy modell specifikációt alkalmaztunk.

Tudomásunk szerint mi tettünk elsőként kísérletet arra, hogy egy nagy, nemzetközi összehasonlító mintán közvetlenül is vizsgáljuk a pártos kötődések lehetséges hatását a személyes jóllétre. Az eredményeink arra világítanak rá, hogy a politikai kötődéseknek a politika világán messze túlmutató hatásuk is elképzelhető. A választási győzelem vagy vereség megtapasztalása szignifikánsan összefügg az egyének boldogságával, és ezek a különbségek különösen jelentősek az erős pártos kötődésűek körében. Miközben az európai társadalmakban általános csökkenő tendenciát mutat mind a párttagok és a választásokon résztvevők száma, illetve azok aránya, akik közel érzik magukat bármely párthoz, a kormánypárthoz kötődés pozitív összefüggése a boldogságszinttel mégiscsak arra enged következtetni, hogy a pártos érzelmek továbbra is fontos elemei lehetnek az európai emberek identitásának.

Mindennek két különösen fontos következménye is van. Egyrészt, ahogy fentebb kifejtettük, a kormánypárti és ellenzéki oldalak közötti “boldogságzakadék” komoly kérdéseket vet fel a politikai szereplők demokratikus elszámoltathatóságával kapcsolatban. Másrészt, eredményeinkből hosszú távú “boldogságdeficitre” következtethetünk olyan pártok szimpatizánsai esetén, amelyek jó eséllyel soha nem kerülnek kormányra, mint például a kisebbségi vagy radikális pártok. Mindezekén túl, elemzésünk a boldogságkutatások számára is fontos tanulsággal szolgálhat, mivel számos európai országot tartalmazó és 12 évet felölelő mintán erősíti meg, hogy a válaszadók kora, iskolázottsága, egészségi állapota, vallásossága, jövedelme, munkaerőpiaci státusza, családi állapota, szociális élete, diszkriminált csoporthoz tartozása és mások iránti bizalma a leggyakrabban feltételezettnek megfelelően hat a személyes boldogságra.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az elemzésben szereplő ország-évek.

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014
Ausztria	*	*	*				*
Belgium	*	*	*	*	*	*	
Bulgária			*		*	*	
Ciprus			*			*	
Csehország	*	*			*	*	*
Dánia	*	*	*	*	*	*	*
Egyesült Királyság	*	*	*	*	*	*	
Észtország				*		*	
Finnország	*	*	*	*	*	*	*
Franciaország		*	*	*	*	*	*
Görögország	*	*			*		
Hollandia	*	*		*			*
Horvátország				*			
Írország		*		*	*	*	*
Izland		*				*	
Lengyelország	*	*	*	*	*	*	*
Lettország				*			
Litvánia					*	*	*
Luxemburg	*	*					
Magyarország		*		*	*	*	*
Németország		*	*	*	*	*	*
Norvégia	*	*	*	*	*	*	*
Olaszország	*					*	
Portugália	*		*	*		*	
Románia				*			
Spanyolország	*	*	*	*	*	*	*
Svájc	*	*	*	*	*	*	*
Svédország		*	*	*	*	*	
Szlovákia		*	*		*	*	
Szlovénia	*		*	*	*	*	*

F2. táblázat. A regressziós modellekben szereplő változók leíró statisztikái. Saját készítés.

Változó	Megfigyelések	Átlag	Szórás	Min	Max
Boldogság	259509	7.24	1.998	0	10
Kormánytól vett ideológiai távolság	226986	1.838	1.606	0	8
Másokba vetett bizalom	260062	5.026	2.448	0	10
Szociális kapcsolatok	255857	2.708	0.939	1	5
Egészség	260652	3.793	0.925	1	5
Munkanélküliség	260894	0.066	0.248	0	1
Vallásosság	258859	4.722	2.994	0	10
Oktatásban töltött évek	260894	12.228	4.050	0	35
Neme	260806	1.535	0.499	1	2
Életkor	260894	47.888	18.485	13	100
Diszkriminált csoport tagja	258846	0.064	0.245	0	1
Házasság	260894	0.515	0.500	0	1
Elvált	260894	0.093	0.291	0	1
Özvegy	260894	0.093	0.290	0	1
Közel érzi magát a kormánypárthoz	125703	0.437	0.496	0	1
Szubjektív jövedelmi helyzet	255102	2.959	0.874	1	4

3 táblázat. A regressziós modellekben szereplő változók korrelációs táblája

Változók	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
(1) Boldogság	1.000															
(2) Kormánytól vett ideológiai távolság	-0.035	1.000														
(3) Jövedelmi problémák megléte	-0.351	0.050	1.000													
(4) Másokba vetett bizalom	0.274	-0.031	-0.218	1.000												
(5) Szociális aktivitás	0.219	0.006	-0.153	0.142	1.000											
(6) Egészség	0.351	-0.053	-0.227	0.182	0.228	1.000										
(7) Munkanélküliség	-0.122	0.009	0.197	-0.068	-0.031	-0.001	1.000									
(8) Vallásosság	0.034	-0.027	0.066	-0.020	-0.025	-0.087	-0.029	1.000								
(9) Iskolaévek száma	0.144	-0.017	-0.210	0.188	0.144	0.256	-0.020	-0.146	1.000							
(10) Iskolaévek négyzete	0.129	-0.008	-0.191	0.183	0.130	0.223	-0.026	-0.118	0.965	1.000						
(11) Nem	-0.009	-0.018	0.065	-0.032	-0.039	-0.067	-0.013	0.170	-0.040	-0.033	1.000					
(12) Kor	-0.114	0.050	0.054	-0.038	-0.110	-0.403	-0.123	0.195	-0.266	-0.210	0.040	1.000				
(13) Kor négyzete	-0.105	0.051	0.051	-0.038	-0.107	-0.401	-0.132	0.200	-0.304	-0.245	0.042	0.981	1.000			
(14) Diszkriminált csoport tagja	-0.103	0.043	0.102	-0.051	-0.027	-0.062	0.075	0.009	0.020	0.025	-0.001	-0.042	-0.047	1.000		
(15) Győztes párthoz közel áll	0.076	-0.105	-0.070	0.070	0.042	0.013	-0.050	0.059	0.027	0.030	-0.032	0.107	0.101	-0.028	1.000	
(16) Győztes pártra szavazott	0.027	-0.313	-0.010	-0.003	-0.001	0.006	-0.021	0.057	-0.022	-0.023	0.008	0.033	0.032	-0.045	0.535	1.000
(17) Mennyire áll közel az adott párthoz	0.006	0.138	0.031	0.008	0.048	-0.001	-0.008	0.056	0.017	0.012	-0.018	0.062	0.059	0.008	-0.012	-0.008

HIVATKOZÁSOK

- Álvarez-Díaz, Á. – González, L. – Radcliff, B. (2010) The Politics of Happiness: On the Political Determinants of Quality of Life in the American States. *The Journal of Politics*, 72 (3), 894–905. <http://dx.doi.org/10.1017/S0022381610000241>.
- Anderson, C. J. – Guillory, C. A. (1997) Political Institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems. *The American Political Science Review*, 91 (1), 66–81. <http://dx.doi.org/10.2307/2952259>.
- Anduiza, E. – Gallego, A. – Muñoz, J. (2013) Turning a Blind Eye Experimental Evidence of Partisan Bias in Attitudes Toward Corruption. *Comparative Political Studies*, 46 (12), 1664–1692. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414013489081>.
- Armington, K. – Isler, C. – Knöpfel, L. – Weisstanner, D. (2016) Supplement to the Comparative Political Data Set – Government Composition 1960-2014. Bern: Institute of Political Science, University of Berne. Elérhető: <http://www.cpsds-data.org/> [Letöltve:
- Bisgaard, M. (2015) Bias will find a way: Economic perceptions, attributions of blame, and partisan-motivated reasoning during crisis. *The Journal of Politics*, 77 (3), 849–860.
- Blais, A. – Gélinau, F. (2007) Winning, losing and satisfaction with democracy. *Political Studies*, 55 (2), 425–441. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00659>.
- Blais, A. – Gidengil, E. – Kilbarda, A. (2015) Partisanship, information, and perceptions of government corruption. *International Journal of Public Opinion Research*, edv037.
- Blanchflower, D. G. – Oswald, A. J. (2008) Is well-being U-shaped over the life cycle? *Social Science & Medicine*, 66 (8), 1733–1749. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.01.030>.
- Bolsen, T. – Druckman, J. N. – Cook, F. L. (2014) The influence of partisan motivated reasoning on public opinion. *Political Behavior*, 36 (2), 235–262.
- Bullock, J. G. (2009) Partisan Bias and the Bayesian Ideal in the Study of Public Opinion. *The Journal of Politics*, 71 (3), 1109–1124. <http://dx.doi.org/10.1017/S0022381609090914>.
- Claassen, R. L. – Ensley, M. J. (2016) Motivated Reasoning and Yard-Sign-Stealing Partisans: Mine is a Likable Rogue, Yours is a Degenerate Criminal. *Political Behavior*, 38 (2), 317–335. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-015-9313-9>.
- Curini, L. – Jou, W. – Memoli, V. (2012) Satisfaction with democracy and the winner/loser debate: The role of policy preferences and past experience. *British Journal of Political Science*, 42 (02), 241–261. <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123411000275>.
- Dalton, R. J. (2002) *Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. OUP Oxford.
- Dalton, R. J. – Weldon, S. (2007) Partisanship and party system institutionalization. *Party Politics*, 13 (2), 179–196. <http://dx.doi.org/10.1177/1354068807073856>.
- Daniller, A. M. (2016) Can citizens care too much? Investment in election outcomes and perceptions of electoral legitimacy. *Electoral Studies*, 44, 151–161.
- Di Tella, R. – MacCulloch, R. (2005) Partisan social happiness. *The Review of Economic Studies*, 72 (2), 367–393.
- Dolan, P. – Metcalfe, R. – Powdthavee, N. (2008) Electing happiness: Does happiness affect voting and do elections affect happiness. *Discussion Papers in Economics*, 30.
- Dolan, P. – Peasgood, T. – White, M. (2008) Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29 (1), 94–122. <http://dx.doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>.
- Downs, A. (1957) An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy*, 65 (2), 135–150. <http://dx.doi.org/10.1086/257897>.
- Edelson, J. – Alduncin, A. – Krewson, C. – Sieja, J. A. – Uscinski, J. E. (2017) The Effect of Conspiratorial Thinking and Motivated Reasoning on Belief in Election Fraud. *Political Research Quarterly*, 1065912917721061.
- Frijters, P. – Beaton, T. (2012) The mystery of the U-shaped relationship between happiness and age. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 82 (2), 525–542. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2012.03.008>.
- Gerber, A. – Green, D. (1999) Misperceptions About Perceptual Bias. *Annual Review of Political Science*, 2 (1), 189–210. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.189>.
- Gilbert, D. T. – Pinel, E. C. – Wilson, T. D. – Blumberg, S. J. – Wheatley, T. P. (1998) Immune neglect: a source of durability bias in affective forecasting. *Journal of personality and social psychology*, 75 (3), 617.
- Green, D. P. – Palmquist, B. – Schickler, E. (2004) *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. Yale University Press.
- Grynaviski, J. D. (2010) *Partisan Bonds: Political Reputations and Legislative Accountability*. Cambridge University Press.

- Hartog, J. – Oosterbeek, H. (1998) Health, wealth and happiness: why pursue a higher education? *Economics of Education Review*, 17 (3), 245–256.
- Headey, B. (2006) *Happiness: Revising Set Point Theory and Dynamic Equilibrium Theory to Account for Long Term Change* (Working Paper No. 607). DIW Discussion Papers. Elérhető: <https://www.econstor.eu/handle/10419/18500>
- Headey, B. (2008) Life Goals Matter to Happiness: A Revision of Set-Point Theory. *Social Indicators Research*, 86 (2), 213–231. <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-007-9138-y>.
- Inglehart, R. (2002) Gender, Aging, and Subjective Well-Being. *International Journal of Comparative Sociology*, 43 (3–5), 391–408. <http://dx.doi.org/10.1177/002071520204300309>.
- Jerit, J. – Barabas, J. (2012) Partisan perceptual bias and the information environment. *Journal of Politics*, 74 (3), 672–684.
- Jilke, S. (2017) Citizen satisfaction under changing political leadership: The role of partisan motivated reasoning. *Governance*.
- Kahan, D. M. (2016) The politically motivated reasoning paradigm, part 1: What politically motivated reasoning is and how to measure it. *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource*.
- Kinari, Y. – Ohtake, F. – Kimball, M. S. – Morimoto, S. – Tsutsui, Y. (2015) Happiness before and after an election: an analysis based on a daily survey around Japan's 2009 Election.
- Kunda, Z. (1990) The case for motivated reasoning. *Psychological bulletin*, 108 (3), 480.
- Lebo, M. J. – Cassino, D. (2007) The aggregated consequences of motivated reasoning and the dynamics of partisan presidential approval. *Political Psychology*, 28 (6), 719–746. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00601.x>.
- Leeper, T. J. – Slothuus, R. (2014) Political parties, motivated reasoning, and public opinion formation. *Political Psychology*, 35 (S1), 129–156.
- Lelkes, O. (2017, szeptember 29.) Happiness over the Life Cycle: Exploring Age-specific Preferences. *Mainstreaming Ageing*. Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315250076-12>.
- Lewis, C. A. – Lanigan, C. – Joseph, S. – De Fockert, J. (1997) Religiosity and happiness: no evidence for an association among undergraduates. *Personality and Individual Differences*, 22 (1), 119–121. [http://dx.doi.org/10.1016/S0191-8869\(97\)88910-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0191-8869(97)88910-6).
- Lewis, C. A. – Maltby, J. – Burkinshaw, S. (2000) Religion and Happiness: Still no association. *Journal of Beliefs & Values*, 21 (2), 233–236. <http://dx.doi.org/10.1080/713675504>.
- Lewis, C. A. – Maltby, J. – Day, L. (2005) Religious orientation, religious coping and happiness among UK adults. *Personality and Individual Differences*, 38 (5), 1193–1202. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2004.08.002>.
- Lucas, R. E. (2007) Adaptation and the Set-Point Model of Subjective Well-Being: Does Happiness Change After Major Life Events? *Current Directions in Psychological Science*, 16 (2), 75–79. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8721.2007.00479.x>.
- Mair, P. (2013) *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London ; New York: Verso.
- Patkós, V. – Vay-Farkas, E. (2012) Boldogíthat-e a politika? A kormánypártra szavazás hatása az egyéni boldogságra. *Politikatudományi Szemle*, (3), 145–164.
- Pierce, L. – Rogers, T. – Snyder, J. A. (2016) Losing hurts: the happiness impact of partisan electoral loss. *Journal of Experimental Political Science*, 3 (01), 44–59.
- Slothuus, R. – de Vreese, C. H. (2010) Political Parties, Motivated Reasoning, and Issue Framing Effects. *The Journal of Politics*, 72 (3), 630–645. <http://dx.doi.org/10.1017/S002238161000006X>.
- Stadelmann-Steffen, I. – Vatter, A. (2012) Does Satisfaction with Democracy Really Increase Happiness? Direct Democracy and Individual Satisfaction in Switzerland. *Political Behavior*, 34 (3), 535–559. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-011-9164-y>.
- Taber, C. S. – Lodge, M. (2006) Motivated skepticism in the evaluation of political beliefs. *American Journal of Political Science*, 50 (3), 755–769. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-5907.2006.00214.x>.
- Tsutsui, Y. – Yamane, S. – Ohtake, F. (2017) Why are cabinet supporters happy? *Journal of Behavioral Economics and Finance*, 10, 1–6.
- Wattenberg, M. P. (1981) The Decline of Political Partisanship in the United States: Negativity or Neutrality? *American Political Science Review*, 75 (4), 941–950. <http://dx.doi.org/10.2307/1962294>.
- Wilson, T. D. – Meyers, J. – Gilbert, D. T. (2003) “How happy was I, anyway?” A retrospective impact bias. *Social Cognition*, 21 (6), 421–446.
- Winters, M. S. – Rundlett, A. (2015) The Challenges of Untangling the Relationship Between Participation and Happiness. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 26 (1), 5–23. <http://dx.doi.org/10.1007/s11266-014-9500-z>.

KRISTÓF LUCA – MEGYESI BOLDIZSÁR¹

ÉLELMISZERFOGYASZTÁS ÉS KULTURÁLIS TŐKE
EGY FORMÁLÓDÓ HABITUS NYOMÁBAN²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.23>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban elemezzük, hogy az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöket mennyiben határozza meg a fogyasztók kulturális tőkéje. Írásunkkal a Bourdieu és Veblen írásai nyomán megindult kutatásokhoz kapcsolódunk. A fogyasztáskutatások összefüggést találtak a kulturális fogyasztás és az élelmiszerfogyasztás között. Amellett érvelünk, hogy ez a mintázat Magyarországon is jellemző: a magas kulturális tőkájú fogyasztók számára nagy jelentőséggel bír a magas minőségű, egészségtudatos és etikus élelmiszerfogyasztás. Egy 2018-as országos reprezentatív felmérés élelmiszerfogyasztási attitűdökre irányuló kérdései segítségével megvizsgáljuk, hogy Magyarországon fel lehet-e fedezni az élelmiszerrel kapcsolatos attitűdök között a társadalmi csoportok státusz szerinti elkülönülését szolgáló jellemzőket. Elemezzük, hogy az élelmiszerfogyasztás milyen aspektusai fontosak a magas kulturális tőkével rendelkező fogyasztóknak és mi az egyre inkább előtérbe kerülő etikus, tudatos fogyasztás szerepe a magas kulturális tőkájú fogyasztók habitusában.

Kulcsszavak: kulturális tőke, fogyasztás, habitus, élelmiszer, társadalmi státusz

FOOD CONSUMPTION AND CULTURAL CAPITAL
IN SEARCH OF A DEVELOPING HABITUS

In our paper we analyse the relationship between cultural capital and attitudes toward food consumption. Our work is based on research inspired by earlier findings of Veblen and Bourdieu. Studies on consumption found a connection between food and cultural consumption (Prieur, Rosenlund, és Skjott-Larsen 2008). We argue in our paper that this pattern can also be seen in Hungary: for the consumers of high culture, consumption of high quality, healthy and ethically produced food is also important. In our study we analyse the differences in attitudes toward food-consumption among social groups using the results of a representative survey conducted in 2018 in Hungary. We aim at understanding the most important aspects of food consumption for consumers with high cultural capital, and what is the role of (increasingly highlighted) ethical and conscious consumption in the habitus of such consumers.

Keywords: cultural capital, consumption, habitus, food, social status

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 A tanulmány az NKFIH 128965 sz. (*Törésvonalak a magyar társadalom szerkezetében* című) kutatás támogatásával az MTA Kiváló-sági Együttműködési Program, Mobilitás Kutatási Centrum projekt keretében készült. Megyesi Boldizsár az MTA Bolyai János Ösztöndíjában részesült a tanulmány írásának időszakában.

ÉLELMISZERFOGYASZTÁS ÉS KULTURÁLIS TŐKE

EGY FORMÁLÓDÓ HABITUS NYOMÁBAN

BEVEZETÉS

Tanulmányunk célja, hogy megvizsgáljuk azt, hogy az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöket mennyiben határozza meg a fogyasztók kulturális tőkéje. Bourdieu (1984) nyomán azt feltételezzük, hogy az élelmiszerfogyasztási preferenciáink társadalmilag meghatározottak és fontos részét képezik a különböző társadalmi csoportok habitus általi elkülönülésének. Az étellel kapcsolatos választásaink tehát határokat és kereteket hoznak létre a megkülönböztetés és diszkriminálás a befogadás és a kizárás aktusain keresztül (Belasco–Scranton 2014).

Kutatásunk fókuszában a magas kulturális tőkés fogyasztók élelmiszerfogyasztási habitusa áll. Jellemző erre a fogyasztói csoportra, hogy társadalmi státuszukat inkább kulturális gyakorlatokon, mintsem anyagi javakon keresztül próbálják kifejezni, az anyagi javakkal hivatkozó fogyasztást többé-kevésbé elutasítják, ehelyett társadalmi – környezeti tudatosságuk kifejezésével különböztetik meg magukat a többi társadalmi csoporttól (Currid-Halkett 2017). Fogyasztói választásukat morális döntéseként keretezik morális hierarchiává fordítva át ezáltal a társadalmi hierarchiát (Johnston 2008).

Jelen tanulmányban egy 2018-as országos reprezentatív felmérés adatait használva a kulturális és az élelmiszerfogyasztási attitűdök összefüggéseit vizsgáljuk. Két meghatározó élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöt találtunk, amelyeket funkcionális és hipster élelmiszerfogyasztási attitűdnek neveztünk el. Ezek összefüggést mutatnak a különböző szocio-demográfiai változók mellett a kulturális fogyasztással is. A magas kulturális tőkés fogyasztók számára Magyarországon is nagy jelentőséggel bír a magas minőségű, egészségtudatos, illetve az etikus élelmiszerfogyasztás.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Az élelmiszerfogyasztás, a kulináris ízlés társadalmi státuszt jelző szerepe klasszikus szociológiai gondolat, amely éppúgy illeszkedik Veblen (Veblen 1994) hivatkozó fogyasztás koncepciójához, mint Bourdieu habitus fogalmához. Bourdieu a *La Distinction*-ban (Bourdieu 1984) számos példát hoz fel a különböző társadalmi osztályok eltérő ízlésére és fogyasztási gyakorlataira az evés-ivás területéről is. Valójában ez az a fogyasztási terület, mely – ha csak belegondolunk az ízlés és a fogyasztás fogalmainak eredeti jelentésébe – analógiák kiindulópontjaként szolgál a társadalmi pozíció és az ízlés habituson keresztül való összekapcsolódásának téziséhez. Ezt a tézist később a Bourdieu inspirálta kulturális fogyasztáskutatások (Chan–Goldthorpe 2007; Chan 2010) homológia- tézis néven kezdték emlegetni: Bourdieu szerint az, amit és ahogyan például egy művezető fogyaszt, legyen szó akár ételről, zenéről vagy sportról, szisztematikusan különbözik attól, amit egy menedzser. Az eltérő habitusokat a különböző társadalmi csoportok eltérő mennyiségű és arányú gazdasági, illetve kulturális tőkéje határozza meg. A magas gazdasági és kulturális tőkével rendelkezők habitusának fontos eleme a különböző

termékek közötti különbségtétel (distinkció) képessége, ám ez a képesség a magas státuszúak körében mint „természetes jó ízlés” jelenik meg (Bourdieu 1984).

Bourdieu tehát világossá tette, hogy a kulturális tőke nagy szerepet játszik a felső osztályi habitus megteremtésében és újratermelésében a fogyasztási mintázatokon keresztül. Ez a tézis empirikus vizsgálatok sorát generálta a kultúraszociológiában (Holt 1998, Prieur–Rosenlund–Skjott-Larsen 2008, Prieur–Savage 2011). Sokat idézett cikkében Douglas B. Holt (Holt 1998) etnográfiai interjúk alapján több dimenziót is elkülönít, amelyekben az alacsony és a magas kulturális tőkés fogyasztók ízlése különbözik, többek között a materialista/idealista, a funkcionális/esztétikai, a lokális/kozopolita-egzotikus és a közösségi/individualista ellentétpárok szerint. A 2000-es évek vizsgálatai szintén alátámasztották, hogy a magas kulturális tőkés fogyasztókra az internacionális, kozopolita fogyasztási orientáció jellemző (Prieur–Rosenlund–Skjott-Larsen 2008). Prieur és Savage (2011) brit-dán összehasonlításban a nemzetközi tájékozódás mellett a részvételt és a tudást emelték ki, mint a magas kulturális tőkés fogyasztók jellemzőit.

Kifejezetten az élelmiszerfogyasztást vizsgálva szintén kimutatható, hogy a kulturális tőke a gazdasági tőke hatására kontrollálva önmagában is befolyásolja a fogyasztási szokásokat: a magas kulturális tőkés fogyasztók jobban preferálták az egészséges, illetve az egzotikus ételeket (Øygard 2000). Warde és Martens (Warde–Martens 2000) kutatása szerint, melyben brit fogyasztók étterembe járási szokásait vizsgálták, a külföldi/etnikus konyha kedvelése volt a fő distinkciós választóvonal. Az etnikus konyhát különösen a fiatal, iskolázott és magas jövedelmű fogyasztók részesítették előnyben (Johnston–Baumann 2009).

A Bourdieu féle ízlés és társadalmi pozíció homológiája elgondolás erős empirikus kihívást kapott az 1990-es években, Richard Peterson omnivorizációs tézise nyomán (Peterson 1992; Peterson–Kern 1996). A kulturális mindenevőség fogalma – mely metaforáját ismét csak az élelmiszerfogyasztástól kölcsönzi – arra utal, hogy a magas státuszú fogyasztók többé már nem csak exkluzívan magaskultúrát, hanem változatos, többek között tömegkulturális műfajokat is fogyasztanak. Az alacsonyabb státuszúak fogyasztását ellenben az egy-síkúság (*univormism*) jellemzi. Peterson tézisének számtalan empirikus vizsgálat (pl. Bryson 1996, López-Sintas–Katz–Gerro 2005, Vander Stichele–Laermans 2006, Chan–Goldthorpe 2007, Coulangeon–Lemel 2007, Lizardo–Skiles 2015) Magyarországon (Bukodi–Chan 2010, Sági 2010, Kristóf–Kmetty 2019)) igazolta különféle kulturális műfajokban. Az omnivorizáció elterjedése ugyanakkor nem jelenti azt, hogy eltűnne a fogyasztás társadalmi státuszt jelző szerepe; hiszen a többféle műfaj vagy termék értékelésének képessége továbbra is megfelelő mennyiségű kulturális tőkét feltételez. Emellett a legitimált kultúra határozza meg azt is, hogy mit *nem* szeretnek a (majdnem) mindenevők (Warde–Wright–Gayo-Cal 2007). Amennyiben a fogyasztás mikéntjét, módját vizsgáljuk, a különbség a fogyasztók társadalmi státusza szerint még inkább nyilvánvaló (Warde–Wright–Gayo-Cal 2007, Atkinson 2011, Jarness 2015).

A mindenevőséget úgy is felfoghatjuk, mint a magas státuszú fogyasztók egyfajta averzióját a demonstratív státuszjelzéssel szemben. Kvalitatív kutatások esetében jellemzővé vált az interjúalanyok „szabadkozása” a magas kultúra iránti preferenciáik miatt (Jarness–Friedman 2017). Hogyan jelenik meg ez a változás az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos diskurzusokban? Johnston és Baumann a *foodie*-kről írott könyvükben (Johnston–Baumann 2009) azokat a fogyasztókat vizsgálták, akik számára az élelmiszerfogyasztás a biológiai szükségleten túl az életstílus és az identitás fontos része. A magas státuszú étel új jellemzői: minőség, ritkaság, lokalitás, organikus, kézműves, kreatív, egyszerű. A fogyasztók társadalmi és környezetvédelmi elkötelezettségüket akarják kifejezni az étellel kapcsolatos választásaikon keresztül, a sznobizmus és az egydimenziós mérce többé nem elfogadható a számukra. A fogyasztás legitimitását ebben az újfajta diskurzusban az *autenticitásától* nyeri,

melynek megkonstruálása fontos eleme a diskurzusnak. Az autenticitás lehetséges elemei a földrajzi sajátosság (*lokavorizmus*), regionalizmus, amely az egzotikus iránti vonzalomnak egy kifinomultabb, nagyobb tudást igénylő változata,³ egyszerűség, személyes kapcsolat, történelmi hagyomány, etnikus jelleg. Az autenticitás elvárásával ki lehet zárni olyan nem legitimált (de alacsonyabb státuszú fogyasztók által preferált) fogyasztási formákat, mint például a gyorsétterem. A fogyasztónak persze ahhoz, hogy meg tudja különböztetni az autentikust a nem autentikustól, időt és pénzt kell befektetnie a tudás megszerzésébe. A kulináris ízlés tehát továbbra is státuszmarker marad, még akkor is, ha a *foodie*-k által gyakorolt kulturális mindenevőség a sznobizmushoz képest alternatív stratégia. Ez a stratégia ugyanakkor az ízlést egyéni választásként konstruálja, ezáltal teszi inkább elfogadhatóvá, mint a társadalmi státuszon vagy a gazdagságon alapuló megkülönböztetést (Johnston 2014).

Warde és munkatársai 2018-ban újabb kutatást végeztek a britek étterembe járási szokásairól, amely alátámasztotta a kulturális mindenevőség tézisének (Warde–Whillans–Paddock 2019): a változatosságot kedvelő ízlés együtt járt a magas társadalmi státusszal. Ám amíg a drága éttermekbe a jómódúak jártak, a magas kulturális tőkés fogyasztók a szokatlan konyhájú helyeket kedvelték. Flemmen és munkatársai (Flemmen–Hjellbrekke–Jarness 2018) norvég adatokon alapuló vizsgálatukban három fő tengelyt különítettek el az élelmiszerfogyasztási szokásokban: az első a változatos étkezést különböztette meg a korlátozottól, a második az egészséges az egészségtelentől, a harmadik pedig az egészségtelen ételfajtákon belül az alkohol, illetve a cukor és a zsír fogyasztását. Az étkezés változatossága leginkább a jövedelemtől és a háztartásnagyságtól, az egészséges ételek preferálása az iskolázottságtól és a foglalkozási osztálysémától, az inkább több alkohol vagy inkább több cukor és zsír fogyasztása szintén a háztartásnagyságtól (azaz a gyerekek jelenlététől) függött. Elemzésünk szempontjából a második tengely a leginkább érdekes, amely a szerzők szerint a társadalmi osztályok közötti választóvonalat mutatja. A magas státuszú fogyasztókra ugyanakkor az is jellemző volt, hogy az egészséges étkezést a tradicionális, autentikus norvég paraszti étkezés alapanyagaival kombinálták, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy a kultúra területén például a legitimált magas irodalmat a képregénnyel vagy a krimivel. Az egészséges étkezés régóta legitimált magas státuszú norma, a paraszti hagyományok (újraértelmezett) követése azonban közelmúltbeli fejlemény. Mint a szerzők megjegyzik, a felsőbb osztályok részéről a lokalitás újraértékelése logikus – distinkciós – válasz arra, hogy a növekvő globalizációval az egzotikus és etnikus jellegű ételek széles körben elérhetővé váltak.

A magas kulturális tőkés fogyasztók mindenevőség melletti másik fontos jellemzője, mely az utóbbi néhány évtizedben egyre nagyobb súlyt kapott, az etikus, zöld fogyasztásra való törekvésük. Elliott (Elliott 2013) kutatásában a regressziós modellekben, ahol a jövedelem és az iskolázottság szolgált a gazdasági és a kulturális tőke mérésére, a kettő közül csak a kulturális tőke volt hatással a zöld fogyasztásra. Hasonló eredményre jutottak Carfagna és munkatársai (Carfagna et al. 2014): megállapították az etikus fogyasztókról, hogy többségük egyben magas kulturális tőkés fogyasztó is. Az etikus fogyasztásra való törekvés nem elsősorban a jövedelemtől függött; a szerény jövedelmű (de magas kulturális tőkés) fogyasztók számára az etikus fogyasztás saját identitásuk és az elérni kívánt státuszuk szempontjából egyaránt fontos distinkciós bázisként. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy valóban kisebb lenne az ökológiai lábnyomuk, inkább csak egyfajta tudatosságot. A magas kulturális tőkés fogyasztók mindenevősége nem úgy nyilvánul meg, hogy egy-az-egyben átvennék a náluk alacsonyabb státuszú fogyasztók szokásait, sokkal inkább kreatívan és „etikusan” újrakonfigurálják azokat. Egészen extrém példa erre a New York-i (magas kulturális tőkés) hípszer kukabúvárok: ők a fenntarthatóság jegyében vegán éttermek hulladékzsákjaiból kotorják ki az egészséges ételek maradványait (Cornelissen 2016). A legnyilvánvalóbb változás azonban a Holt-féle lokális/globális dichotómiában következett be, ám itt is egy

³ Például nem a kínai, hanem a szecsuanai vagy a kantoni konyha ismerete, preferálása

„csavarral”: nem valamiféle nemzeti érzés miatt fontos a magas kulturális tőkájú fogyasztóknak, hogy a saját országukból származzon a termék, hanem az autenticitás és a fenntarthatóság miatt preferálják, hogy helyi termelőtől származzon. A „helyi” ebben az esetben azonban a magas státuszú fogyasztók által elképzelt, konstruált lokalitást jelenti (Csurgó–Hindley–Smith 2019).⁴

Az etikus fogyasztásra való törekvés motivációinak szakirodalma gyorsan bővül (Johnston 2008, Andersen 2011, Elliott 2013, Grauel 2016, Schrank–Running 2018; Stamer 2018). Andersen (Andersen 2011) azt vizsgálta, hogy a különböző igazolási módok – (*justification regimes*) (Boltanski–Thévenot 2006)⁵ –, amelyekkel a fogyasztók saját választásait indokolják, hogyan jelennek meg az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos választások indoklásai között. Ilyenek lehetnek: a termék ára, a hatékonyság (pl. gyorsan elkészíthető), a család jólléte (pl. hagyományos, megbízható ételek), az esztétikai élvezet (íz), a termék szimbolikus értéke (divat, márka) és végül a kollektív jóllét megfontolásai (környezetvédelem, állatvédelem). A tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy az organikus termékek választása (illetve nem választása) nem vezethető vissza egyetlen igazolási rendszerre, a motivációk minden esetben keverednek. A környezettudatos élelmiszerfogyasztást például egyaránt motiválhatják kollektív (fenntarthatóság) és egyéni (saját egészség) előnyök (Schrank–Running 2018). (Stamer 2018) szintén az élelmiszerfogyasztás igazolási módjait vizsgálta, a három Bourdieu-i tőkefajtaival öszszevetve. Eredményei szerint a magas kulturális tőkájú fogyasztók azok, akik fontosnak tartják az esztétikai élvezetet, illetve a kollektív jólétet, azaz az etikus fogyasztást. Ezzel szemben az árat és a hatékonyságot mint indoklást elvetik.

Az etikus fogyasztás hivalkodó dimenziójának vizsgálatakor a fenti eredményekre építve azt feltételezzük, hogy a „zöld fogyasztás” fő motivációja nem elsősorban a környezetvédő ethosz, hanem a státuszjelzés, és ezért vonzó sokak számára. Ez kiváltképpen azokra a zöld termékekre igaz, amelyekkel lehetséges a hivalkodó fogyasztás – ilyenek például a hibrid autók. Ezt nevezik hivalkodó környezetvédelem-hatásnak (*conspicuous conservation effect*) (Sexton–Sexton 2014). A fogyasztó ennek segítségével egyszerre két dolgot jelezhet: saját altruizmusát (hiszen óvja a Földet a klímaváltozástól), és egyben az arra való képességét is, hogy képes állni saját altruizmusának költségeit (a drágább autó vagy biotermék árát). A zöld termékek vásárlása tehát egy költséges jelzés (*costly signalling*), amit az is alátámaszt, hogy nagyobb arányban történik, ha a vásárlás nyilvános és a termék drága (Griskevicius–Tybur–Bergh 2010).

Ehhez hasonló viselkedés a drága, organikus élelmiszereket árusító üzletláncok vásárlóinak körében is megfigyelhető (Johnston 2008). Az etikus fogyasztásról folyó diskurzus ideálja a tudatosan etikus vásárló, aki a pénzével szavazva egyszerre segíti elő saját egyéni fogyasztó céljait és a közjó megvalósulását (*citizen-consumer hibrid*). Johnston ugyanakkor felhívja rá a figyelmet, hogy a valós fogyasztói viselkedésben az „állampolgári célok” sokszor csak felszínesen valósulnak meg, a hangsúly sokkal inkább az egyéni fogyasztói választások és a státusz bemutatás irányába tolódik. Az etikus fogyasztás morális magasabbrendűségének hangsúlyozása ráadásul morális hierarchiát képez az ilyenfajta fogyasztásból alacsonyabb gazdasági és/vagy kulturális tőkájük miatt kizáródó/kizárt társadalmi csoportokkal szemben.

Összefoglalva tehát, a bemutatott szakirodalmi keret azt támasztotta alá, hogy az élelmiszerfogyasztás és az azzal kapcsolatos attitűdök distinkciós bázist képeznek. A Bourdieu-i homológia tézis szerint a magas kulturális tőkájú élelmiszerfogyasztók alapvető jellemzője az egészséges, illetve egzotikus, kozmopolita ételek fogyasztása. A mindenevőség tézise ezt az autentikusság és az etikus fogyasztás társadalmi és környezetvé-

4 A gasztronómiaalapú turizmus átalakítja a lokalitást: a *slow food* mozgalom például egész városokból zárja ki az étteremláncokat az autenticitás értéke miatt, ami dzsentrifkáló hatású (Nilsson et al. 2011).

5 A hat tárgyalt mód: a hatékonyság, a piaci érték, a hírnév, a család, a művészi kreativitás és az egyenlőség eszméje (Takács 2007).

delmi elkötelezettséget kifejező státuszmarkereivel árnyalja. A magas kulturális tőkés fogyasztók élelmiszerrel kapcsolatos választásait tehát főként a – felhalmozott tudást igénylő – esztétikai élvezet, illetve a kollektív jólét-hoz való hozzájárulás bemutatásának vágya motiválja.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Az élelmiszerfogyasztás és a társadalmi státusz összefüggéseit vizsgáló kurrens szakirodalom tehát nagyjából egyetért abban, hogy a társadalmi csoportok közötti szimbolikus határok fenntartása továbbra is fontos tényező, ám az erre irányuló gyakorlatok sokkal kevésbé nyilvánvalóak. A mindenevőség és az etikus fogyasztás elterjedése a magas kulturális tőkés fogyasztók körében egy újfajta distinkciós markerként szolgál, jellemzőik az autentikus, lokális, organikus(bio) termékek előnyben részesítése.

Először is megvizsgáltuk, hogy a magyar fogyasztók esetében is megtalálható-e az élelmiszerfogyasztásnak azok a dimenziói, amelyekre hatással van a kulturális tőke. Vizsgálatunkban azonban nem csak a leggyakrabban használt módon, az iskolai végzettséggel operacionalizáltuk a kulturális tőkét, hanem a Bourdieu-féle (Bourdieu 1986) hármas kulturális tőke felosztásból (objektívált, intézményes, inkorporált), az inkorporált kulturális tőkét a kulturális részvétel formájában mértük. Ez egyrészt magaskulturális részvételt (pl. opera, színház látogatása, könyvolvasás) jelent, másrészt azonban, a mindenevőség koncepciójának figyelembe vételével, egy másik kulturális dimenzióban, a popkultúrában, vagy újkultúrában (*emerging cultural capital*) való részvételt (pl. könnyűzenei koncert, internetes közösségi oldalak látogatása) is mértük (Savage et al. 2013). Harmadik dimenzióként pedig a lokalitás fogyasztásban betöltött növekvő szerepe miatt a helyi kulturális részvételt (pl. helyi bál, helyi fesztivál) vettük figyelembe.

Az inkorporált kulturális tőke bevonásával a vizsgálatba arra a kérdésre is választ kívánunk adni, hogy az élelmiszerfogyasztás habituális jellegű-e, azaz az élelmiszerfogyasztási attitűdök és a kulturális fogyasztás szisztematikusan kapcsolódnak-e össze.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Elemzésünket egy 2018-ban készült, a 18 év feletti magyar lakosságra reprezentatív mintán végeztük.⁶ A kérdőívben egyebek mellett az étkezéssel, kultúra- és élelmiszerfogyasztással kapcsolatos részletes állítások értékelésére kértük a válaszadókat egy 1–5-ig terjedő skálán. Azt feltételeztük, hogy a változók segítenek megragadni egy látens struktúrát, amely segítségével leírhatók az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdök és a kultúrafogyasztás jellegzetességei. A látens struktúrát a szokásos módon faktorelemzéssel kívántuk feltárni. A következő, elemző részben részletes leírást adunk az összes alapváltozóról és a faktorelemzés során kibontakozó két élelmiszerfogyasztással, illetve étkezéssel kapcsolatos főkomponensről, valamint a kultúrafogyasztás különbségeit leíró faktorelemzés eredményeiről.

AZ ÉLELMISZERFOGYASZTÁSSAL ÉS ÉTKEZÉSSSEL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK

Az élelmiszerfogyasztás jellegzetességeit 12 változóval való egyetértést vizsgálva mértük. A válaszadókat arra kértük, hogy értékeljék 1–5 skálán, mennyire fontosak számukra az élelmiszerek különböző tulajdonságai: egészséges, olcsó, kistermelői, környezetbarát, vagy éppen organikus (bio) tanúsítvánnyal rendelkező, magyar termék legyen, vagy olyan, amely nem tartalmaz mesterséges anyagot, elismert márkájú, szezonális, vegetári-

⁶ Az adatfelvételt a Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centrumának megrendelésére a Závecz Research Kft. készítette, személyes megkérdezésen alapuló (CAPI), véletlen rétegzett mintán. A minta elemszáma 2700 fő, a lekérdezés 2018 őszén zajlott. Az elemzéseket az SPSS 22. programmal végeztük.

ánus, egzotikus, esetleg gyorsan elkészíthető legyen.

Az eredeti 12 állításból négy egyetlen főkomponensre sem illeszkedett: így elemzésünkben nem tudtuk vizsgálni, hogy a termékek ára, szezonális jellege, a kényelmi szempontok (elkészítés ideje) vagy az előállító tulajdonságai és a fogyasztási szokások milyen kapcsolatban vannak. Ezekből nem készíthető jól magyarázható főkomponens. A maradék nyolc változó két főkomponensre rendeződik, azaz az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöket mérő változók alapvetően két különböző látens attitűdöt írnak le, amint lejjebb bemutatjuk.

A főkomponens-elemzés segítségével tehát két élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöt tudunk elkülöníteni. Az első főkomponens azt méri, hogy mennyire fontos a válaszolónak, hogy a termék rendelkezik-e ökológiai minősítéssel, elismert márkajelzéssel, vegetáriánus-e, illetve egzotikus-e (1. táblázat).⁷ Ezek a változók egyrészt egyértelműen státuszjelző szerepűek (elismert márkájú, egzotikus), másrészt pedig kulturális értékrendet kifejezőek (bio, vegetáriánus). Ezért ezt a főkomponenst, a tudatos, trendérzékeny és kozmopolita beállítottságú fogyasztói attitűdre való utalásként, *hipszter* főkomponensnek neveztük el.

1. táblázat. A *hipszter* élelmiszerfogyasztási attitűdöt mérő főkomponens jellemzői

Mennyire fontos, hogy az élelmiszer:	Komponens (1)
bio legyen (öko tanúsítvánnyal rendelkezzen)	,808
elismert márkájú legyen	,764
vegetáriánus legyen	,857
egzotikus legyen	,837

KMO=0,755

Forrás: saját szerkesztés

A *hipszter* élelmiszerfogyasztási attitűdben tehát az etikus, zöld fogyasztás jellemzői (öko-minősítés és vegetáriánus jelleg), valamint a hivalkodó fogyasztás jellemzői (elismert márká, egzotikus jelleg) keverednek, azaz felfedezhetők a hivalkodó környezetvédelem-hatás (Sexton–Sexton 2014) jegyei. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az etikus fogyasztás ebben az attitűdben kevésbé fontos, mint a hivalkodó fogyasztás, hiszen az egzotikus élelmiszerek jellemzően kifejezetten nem származnak etikus, fenntartható forrásból. Abból, hogy az élelmiszer egzotikus jellege is fontos, feltételezhetjük, hogy akiket ez az attitűd jellemez, azok számára az étel-fogyasztás élmény is egyben.

Második főkomponensünk a következő négy jellemzőnek tulajdonított fontosságot tartalmazza: az élelmiszer egészséges legyen, magyar termék legyen, környezetbarát legyen és ne tartalmazzon mesterséges anyagot (2. táblázat).⁸ Ez a főkomponens egy, az előzőnél hagyományosabb élelmiszerfogyasztási attitűdöt mutat, amely inkább az élelmiszer *funkcionális* tulajdonságait (egészséges, nem tartalmaz mesterséges anyagokat), illetve a megszokott (nem egzotikus) magyar termékeket preferálja.

2. táblázat. A *funkcionális* élelmiszerfogyasztási attitűdöt mérő főkomponens jellemzői

Mennyire fontos, hogy az élelmiszer:	Komponens (1)
egészséges legyen	,782
magyar termék legyen	,772
környezetbarát legyen	,834
ne tartalmazzon mesterséges anyagot	,835

KMO=0,739

Forrás: saját szerkesztés

⁷ A változó magas értékei jelzik, ha a válaszadónak fontosak ezek a tulajdonságai az élelmiszernek.

⁸ A változó magas értékei jelzik, ha a válaszadónak fontosak ezek a tulajdonságai az élelmiszernek.

A funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűdnek ugyanakkor része egy olyan elem, a környezetbarát termék iránti igény, amely azt mutatja, hogy az etikus fogyasztás szempontjai nemcsak az élelmiszer kulturális jellemzőivel, hanem a funkcionalitásával (egészségre gyakorolt hatásával) is összekapcsolódnak. Az is feltételezhető, hogy akikre ez az élelmiszerfogyasztási attitűd jellemző, azok kevésbé nyitottak a különböző etnikai konyhák, a sokféle étel kipróbálására, étkezésük talán egységibb (Pettersson 1992), kevésbé az élményt keresik az élelmiszerfogyasztásban.

A továbbiakban megvizsgáltuk, hogy a feltárt látens attitűdök hogyan függenek össze a fogyasztók kulturális tőkéjével. A korábbi kutatások alapján az iskolázottság és az élelmiszerek különböző jellemzőinek tulajdonított fontosság között pozitív kapcsolatot vártunk, azonban nem csak az intézményes kulturális tőke, hanem az inkorporált kulturális tőke hatását is mértük.

A kultúrafogyasztást a korábbi kutatásainkhoz hasonlóan itt is a szabadidős tevékenységek faktorokba rendezése alapján mértük (Albert et al. 2017, Kristóf–Szabó 2017). A szabadidő-eltöltési szokásokból faktor-elemzés segítségével három kultúrafogyasztási formát: a magaskultúra, a popkultúra és a helyi kultúra fogyasztását különítettük el. A magaskultúra fogyasztóira jellemző az opera-, a balett- és a múzeumlátogatás, valamint a színházba járás. A popkulturális fogyasztás a könnyűzenei koncertek, zenei fesztiválok látogatását, a barátokkal való találkozást, az étterembe, kávézóba, kocsmába járást, az internetezést, valamint a sportolást foglalja magában. A helyi kultúra fogyasztása helyi sportrendezvények, bálók, falunapok, hagyományőrző fesztiválok látogatását jelenti (3. táblázat).

3. táblázat. A kultúrafogyasztás dimenziói (maximum likelihood elemzés)

Végzik-e az alábbi tevékenységeket?	Faktor		
	Popkultúra	Magaskultúra	Helyi kultúra
Könnyűzenei koncert látogatása	,563	,356	,196
Opera / balett látogatása	,248	,674	,227
Múzeumlátogatás	,391	,694	,205
Sportolás	,590	,182	,257
Találkozás barátokkal	,567	,172	,254
Kávézó, kocsmá látogatása	,572	,247	,306
Színházba járás	,357	,651	,266
Részvétel a helyi bálon	,191	,433	,579
Részvétel falunapon	,208	,098	,663
Részvétel hagyományőrző fesztiválon	,224	,391	,671
Részvétel helyi sporteseményen	,410	,143	,608
Részvétel zenei fesztiválon	,600	,414	,186
Étterembe járás	,584	,402	,152
Internetezés	,613	,082	,024

Forrás: saját szerkesztés

AZ ÉLELMISZERFOGYASZTÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖKET MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉSE

A továbbiakban regressziós modellekkel azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők hatnak az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdökre. Mindkét attitűd vizsgálatára két-két modellt alkottunk. Az elsőben a szocio-demográfiai kontrollváltozók (nem, kor, lakóhely, szubjektív anyagi helyzet, foglalkozási státusz⁹) mellett az intézményes kulturális tőke (iskolai végzettség) hatását vizsgáltuk, a második modellben pedig ehhez hozzáadtuk az inkorporált kulturális tőke (kultúrafogyasztás) hatását is.

Elsőként a funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűdöt befolyásoló tényezőket vizsgáltuk lineáris regressziós modellben. A 4. táblázat a szocio-demográfiai változók és az iskolai végzettség hatását mutatja.

4. táblázat. A funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűdöt mérő főkomponens értékeit befolyásoló tényezők. Modell 1/1 ($r^2=0,044$)

	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
Állandó	1,203	,372		3,235	,001
Könnyen, vagy nagyon könnyen fedezik a napi kiadásait?***	-,308	,080	-,102	-3,871	,000
Viszonylag könnyen fedezik a napi kiadásait?***	-,286	,062	-,136	-4,610	,000
Kisebbségi nehézségek árán fedezik a napi kiadásait?***	-,242	,057	-,121	-4,261	,000
Szaktudással rendelkezik-e?	-,005	,064	-,002	-,076	,939
Érettségivel rendelkezik-e?	-,048	,063	-,023	-,763	,446
Felsőfokú végzettséggel rendelkezik-e?*	-,169	,086	-,067	-1,976	,048
Külföldön lakik-e Ön?	,018	,049	,009	,370	,711
Megyei jogú városban lakik-e Ön?	,098	,060	,038	1,647	,100
Budapesti-e Ön?***	,372	,060	,148	6,177	,000
nem*	,092	,040	,047	2,301	,021
kor*	,003	,001	,048	2,266	,024
foglalkozási státusz magas*	-,189	,084	-,071	-2,263	,024
foglalkozási státusz közepes	-,103	,053	-,053	-1,950	,051

Függő változó: Funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd
(fontos, hogy az élelmiszer egészséges, környezetbarát, mesterséges adalékoltól mentes, magyar termék legyen)
*** $p > 0,001$, ** $p > 0,01$, * $p > 0,05$
Forrás: saját szerkesztés

A modell magyarázóereje 4,4%. A funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd és a nem, a szubjektív anyagi helyzet, valamint a kor között szignifikáns az összefüggés. A kor hatása nem erős, de azt láthatjuk, hogy az életkorral együtt növekszik a hagyományos élelmiszerfogyasztási attitűd. A szubjektív anyagi helyzet javulásával a korhoz hasonlóan nő azoknak az aránya, akik számára fontos, hogy az élelmiszer mennyire egészséges, környezetbarát és hogy Magyarországon termelték-e. Ezek a tulajdonságok a nők számára általában fontosabbak, mint a férfiak számára. A foglalkozási státuszcsoporthoz tartozás és a funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd között csak a magas foglalkozási státuszcsoporthoz tartozók esetén van összefüggés. E csoport tagjaira jellemzőbb a funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd, mint az alacsony, vagy közepes foglalkozási státuszúakra. Az is kiolvasható a fenti táblázatból, hogy bár nem minden településtípus esetében, de a más településen élőkhez képest a Budapesten élőknek kevésbé jellemző ez a funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd.

9 3 értékű változó, amelybe a népszámlálásban is használatos munkajelleg-csoportokat soroltuk be (Huszár 2015). Alacsony foglalkozási státusz (referenciakategória): mezőgazdasági fizikai munkások, segédmunkások, betanított munkások. Közepes foglalkozási státusz: mezőgazdasági önálló, szakmunkások, önálló iparosok, kereskedők, egyéb szellemi munkát végzők. Magas foglalkozási státusz: értelmiségiek, vezetők.

Érdeemes külön kiemelni, hogy az iskolai végzettség és a vizsgált attitűd között nincs összefüggés. Mindemellett a felsőfokú végzettségűekre szignifikánsan jellemzőbb a vizsgált funkcionális attitűd, mint az alacsony végzettséggel rendelkezőkre.

A következő táblázatban a fenti regressziós modellt kiegészítettük a kultúra fogyasztását mérő faktorokkal.

5. táblázat. A funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűdöt mérő főkomponens értékeit befolyásoló tényezők, Regressziós modell 1/2. ($r^2=0,054$)

	B	Std. Error	Beta	t	Sig
(Constant)	,692	,390		1,775	,076
Könnyen, vagy nagyon könnyen fedezik a napi kiadásait?***	-,260	,080	-,086	-3,246	,001
Viszonylag könnyen fedezik a napi kiadásait?***	-,268	,062	-,127	-4,323	,000
Kisebbségi nehézségek árán fedezik a napi kiadásait?***	-,240	,057	-,120	-4,243	,000
Szakképzett végzettséggel rendelkezik-e?	,006	,064	,003	,097	,923
Érettségivel rendelkezik-e?	-,012	,063	-,006	-,197	,844
Felsőfokú végzettséggel rendelkezik-e?	-,103	,087	-,041	-1,194	,233
Külföldön lakik-e Ön?	,011	,049	,005	,218	,827
Megyei jogú városban lakik-e Ön?*	,119	,060	,046	1,976	,048
Budapesti-e Ön?***	,387	,060	,153	6,407	,000
nem*	,092	,041	,047	2,249	,025
kor***	,005	,001	,075	3,218	,001
foglalkozási státusz magas*	-,165	,084	-,061	-1,966	,049
foglalkozási státusz közepes	-,092	,053	-,047	-1,734	,083
Popkultúra fogyasztás***	,092	,030	,075	3,088	,002
Magaskultúra fogyasztás**	,065	,027	,056	2,446	,015
Helyikultúra-fogyasztás	,036	,024	,031	1,532	,126

Függő változó: Funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd (fontos, hogy az élelmiszer egészséges, környezetbarát, mesterséges adalékmentes magyar termék legyen)

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Forrás: saját szerkesztés

A modell magyarázóereje továbbra is alacsony, bár valamivel növekedett: 5,4% annak hatására, hogy a modellbe beépítettük a kultúrafogyasztás különböző dimenzióit mérő változókat; a három változóból azonban csak a magaskultúra- és a popkultúra-fogyasztás hatása szignifikáns. A funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűdök és a nem, a szubjektív anyagi helyzet, valamint a kor között továbbra is szignifikáns az összefüggés, annak iránya megegyezik az előző modell hasonló adataival. Ebben a modellben is jellemzőbb a vizsgált attitűd a Budapesten élők körében, mint a falusiak körében, viszont a kultúrafogyasztás bevonásával a foglalkozási státuszcsoportok magyarázóereje csökkent; a közepes és az alacsony foglalkozási státuszú csoportok közötti különbség nem szignifikáns. Ugyanígy, az iskolai végzettség különbsége sem magyarázza a funkcionális élelmiszerfogyasztási attitűd különbségeit, a felsőfokú végzettség hatása pedig teljesen „eltűnt”.

A következő két modellben azt vizsgáltuk, hogy mely tényezők befolyásolják a hipster élelmiszerfogyasztási attitűd alakulását.

6. táblázat. A hipszter élelmiszerfogyasztási attitűdöt mérő főkomponens értékeit befolyásoló tényezők, Regressziós modell 2/1. ($r^2=0,043$)

	B	Std. Error	Beta	t	Sig
(Constant)	2,208	,380		5,814	,000
Könnyen, vagy nagyon könnyen fedezik a napi kiadásait?***	-,315	,081	-,102	-3,877	,000
Viszonylag könnyen fedezik a napi kiadásait?	-,044	,063	-,021	-,701	,483
Kisebbségi nehézségek árán fedezik a napi kiadásait?	-,070	,058	-,035	-1,216	,224
Szakképzés végzettséggel rendelkezik-e?	-,073	,065	-,031	-1,121	,262
Érettségivel rendelkezik-e?***	-,173	,064	-,080	-2,691	,007
Felsőfokú végzettséggel rendelkezik-e?***	-,264	,087	-,103	-3,026	,003
Kisvárosban lakik-e Ön?	-,033	,050	-,016	-,654	,513
Megyei jogú városban lakik-e Ön?	,013	,061	,005	,214	,830
Budapesti-e Ön?*	-,129	,061	-,050	-2,102	,036
nem*	,101	,041	,051	2,484	,013
kor	-,002	,001	-,034	-1,593	,111
foglalkozási státusz magas	-,095	,085	-,035	-1,111	,267
foglalkozási státusz közepes	-,103	,054	-,052	-1,913	,056

Függő változó: Hipszter élelmiszerfogyasztás (fontos, hogy az élelmiszer öko-minősítésű, egzotikus, vegetáriánus, ismert márkájú legyen)

*** $p > 0,001$, ** $p > 0,01$, * $p > 0,05$

Forrás: saját szerkesztés

A regressziós modell magyarázóereje 4,3%. Azt láthatjuk, hogy a hipszter fogyasztás a kortól egyáltalán nem függ, ahogy a foglalkozási státusztól sem. A szubjektív anyagi státusszal való összefüggés azt mutatja, hogy – ellentétben az előbb vizsgált funkcionális attitűddel – csak a kiadásait könnyen vagy nagyon könnyen fedezőkre jellemzőbb szignifikánsan a hipszter attitűd, mint a változó többi csoportjára. A budapestiekre inkább jellemző ez az attitűd, mint a falun élőkre, és a nőkre valamivel jellemzőbb, mint a férfiakra, ezek az összefüggések tehát a funkcionális attitűdhez hasonlóan alakulnak.

Ami az iskolai végzettséget illeti, az érettségizettek és a diplomások körében szintén fontosabb kérdés az étel egzotikus jellege, márkája, bio és vegetáriánus volta, mint az alacsony végzettséggel rendelkezők körében.

A következő táblázatban a kultúrafogyasztási változókkal kiegészítve láthatjuk a modellünket (7. táblázat).

7. táblázat. A hiszter élelmiszerfogyasztási attitűdöt mérő főkomponens értékeit befolyásoló tényezők, Regressziós modell 2/2. ($r^2=0,076$)

	B	Std. Error	Beta	t	Sig
(Constant)	1,321	,393		3,362	,001
Könnyen, vagy nagyon könnyen fedezik a napi kiadásait?***	-,231	,081	-,075	-2,861	,004
Viszonylag könnyen fedezik a napi kiadásait?	-,021	,062	-,010	-,342	,732
Kisebbségi nehézségek árán fedezik a napi kiadásait?	-,068	,057	-,033	-1,188	,235
Szakképzés végzettséggel rendelkezik-e?	-,043	,064	-,018	-,673	,501
Érettségivel rendelkezik-e?	-,106	,064	-,049	-1,660	,097
Felsőfokú végzettséggel rendelkezik-e?	-,136	,087	-,053	-1,564	,118
Külföldön lakik-e Ön?	-,044	,049	-,021	-,898	,369
Megyei jogú városban lakik-e Ön?	,043	,060	,016	,707	,479
Budapesti-e Ön?	-,098	,061	-,038	-1,617	,106
nem	,088	,041	,044	2,131	,033
kor	-,001	,001	-,013	-,553	,580
foglalkozási státusz magas	-,028	,084	-,010	-,335	,738
foglalkozási státusz közepes	-,080	,053	-,040	-1,504	,133
Popkultúra fogyasztás**	,085	,030	,068	2,841	,005
Magaskultúra fogyasztás***	,163	,027	,136	6,034	,000
Helyikultúra-fogyasztás***	,108	,024	,090	4,517	,000

Függő változó: Hiszter élelmiszerfogyasztás,
(fontos, hogy az élelmiszer öko-minősítésű, egzotikus, vegetáriánus, ismert márkájú legyen)

*** $p > 0,001$, ** $p > 0,01$, * $p > 0,05$

Forrás: saját szerkesztés

A modell magyarázóereje jelentősen, 3 százalékponttal növekedett: 7,6% lett. Azt látjuk, hogy a szubjektív anyagi helyzet magyarázó ereje gyengült, csak a könnyen, nagyon könnyen boldogulók esetében látunk szignifikáns összefüggést, a lakóhely hatása még Budapest esetében is eltűnt. Ezzel szemben mindhárom kultúrafogyasztást mérő változó esetében szignifikáns összefüggést láthatunk a hiszter fogyasztási attitűddel. Legerősebb hatása a magaskultúrának van, ezt a helyikultúra-fogyasztás hatása követi, de a popkultúra hatása is szignifikáns. Minden esetben azt látjuk, hogy a kultúrafogyasztás növekedése növeli annak a valószínűségét, hogy az illető számára fontos, hogy az étel bio, vegetáriánus, egzotikus, vagy éppen márkás legyen.

A következő táblázatban összefoglaljuk a többváltozós elemzés eredményeit (9. táblázat). A kulturális tőke kétféle formája közül mindkét főkomponens, azaz a funkcionális és a hiszter élelmiszerfogyasztási attitűd esetében is, nem az intézményes, hanem az inkorporált típusú tőke, azaz a kultúrafogyasztás számított. A két élelmiszerfogyasztási dimenzió között a legfőbb különbségnek az bizonyult, hogy a funkcionális attitűdre a kontrollváltozók nagyobb befolyással voltak, bár a kultúrafogyasztási változók bevonása kis mértékben e modell magyarázóerejét is növelte. A hiszter attitűddel viszont a kontrollváltozók nem igazán mutattak összefüggést, itt szinte csak az inkorporált tőke volt hatással.

9.táblázat. A funkcionális és a hipszter élelmiszerfogyasztási attitűd többváltozós magyarázatai

	Funkcionális attitűd	Hipszter attitűd
Kontrollváltozók		
Lakóhely	igen	-
Kor	igen	-
Nem	igen	igen
Szubjektív anyagi helyzet	igen	részben
Foglalkozási státusz	igen	-
Kulturális tőke változói		
Iskolai végzettség	-	-
Magaskultúra fogyasztás	igen	igen
Popkultúra fogyasztás	igen	igen
Helyikultúra-fogyasztás	-	igen

Forrás: saját szerkesztés

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy az élelmiszerfogyasztással kapcsolatos attitűdöket mennyiben határozza meg a fogyasztók kulturális tőkéje. Vannak-e olyan speciális fogyasztói mintázatok, melyek a magas kulturális tőkélükre jellemzők, és ha igen, ezek összefüggenek-e a kultúrafogyasztás mintázataival, ahogy azt a habitus-koncepció feltételezi (Bourdieu 1984)?

A különböző élelmiszerek választásának számos indoka lehet, és a magas kulturális tőkélű fogyasztókra jellemző, etikus fogyasztásra való törekvés sem vezethető vissza egyetlen motivációra (Schrank–Running 2018). Eredményeink alátámasztják ezt: a lehetséges motivációk mögötti látens struktúrában a különböző, etikus fogyasztással kapcsolatos attitűdök két külön tengely mentén helyezkedtek el. Az egyik dimenzióban az egészség volt a meghatározó (egészséges legyen, ne tartalmazzon mesterséges anyagot), ehhez kapcsolódott a környezetbarát és a magyar termék fontossága. Ez az általunk funkcionálisnak nevezett dimenzió összefüggést mutatott a szubjektív anyagi helyzettel és a foglalkozási státusszal – nem meglepő módon minél magasabb státuszú volt a fogyasztó, annál fontosabbak voltak neki az élelmiszer e jellemzői. Ez a fogyasztási dimenzió ugyanakkor számos szocio-demográfiai jellemzővel (nem, kor, lakóhely) is összefüggést mutatott: általában inkább a nőkre, az idősebbekre és a budapestiekre volt jellemző a funkcionális attitűd.

A másik, etikus fogyasztási elemeket szintén tartalmazó dimenzióinkban (hipszter attitűd) viszont az etikus fogyasztás jellemzői (bio, vegetáriánus) nem annyira az egészségesség kívánalmával, sokkal inkább kifejezetten státuszmarker jellegű jellemzőkkel (egzotikus, elismert márkájú) kapcsolódtak össze, azaz a fogyasztás igazolásának esztétikai élvezet, illetve szimbolikus érték szerinti igazolását figyelhettük meg. Feltételezésünk szerint itt tehát sikerült megragadni az etikus fogyasztás hivalkodó dimenzióját (Sexton–Sexton 2014). Érdekesen keverednek ebben a dimenzióban a régi és az új típusú distinkciós jellemzők: a szakirodalom alapján az lehetett volna a várakozásunk, hogy – az előző dimenzió „magyar termék” jellemzőjének párjaként – ide illeszkedjen a helyi termelőtől való vásárlás, azaz az autentikusság fontossága. Ezzel szemben eredményeink szerint a márkás termék sorolódott a szakirodalomban (Johnston 2008, Johnston–Baumann 2009, Currid–Halkett 2017) tipikusan a magas kulturális tőkélük újfajta státuszmarkereként emlegetett bio, vegetáriánus és egzotikus jellemzők mellé. Arra következtethetünk tehát, hogy a magyar fogyasztók esetében is kialakulóban van, de még nem teljesen koherens az újfajta, autenticitással jellemezhető distinkciós bázis.

Azt, hogy „hipszer” fogyasztási főkomponensünk ebbe az irányba mutat, jól jelzi, hogy a regressziós modellben a funkcionális főkomponenssel összehasonlítva sokkal inkább a kulturális tőke változói voltak a meghatározók. A státusz és a többi szocio-demográfiai változó – a nemet kivéve (a funkcionális attitűdhöz hasonlóan a hipszter fogyasztási jellemzők is a nőknek fontosabbak) – nem mutattak szignifikáns összefüggést, viszont az inkorporált kulturális tőke mindhárom dimenziója – és legerősebben a magaskultúra-fogyasztás – összefüggött a hipszter fogyasztási attitűddel. Ez a típusú kulturális tőke az iskolai végzettség szerepét is felülírta. Az élelmiszerfogyasztásnak ez a dimenziója tehát egyértelműen életmód-elem; a kultúrafogyasztással mutatott kapcsolata habituális jellegű (Bourdieu 1984). Ugyanakkor, a kulturális tőke különböző dimenziói azt is jelzik, hogy mindenevő jellegű kultúrafogyasztásról beszélhetünk a hipszter fogyasztói habitussal rendelkezők körében. A kvantitatív elemzésünk által felvillantott habitus generalizálhatóságát és transzponálhatóságát (Lahire 2003, 2008) a továbbiakban kvalitatív vizsgálatok segítségével lehetne árnyaltabban és pontosabban feltérképezni.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. – Kmetty Z. – Kristóf L. – Róbert P. – Szabó A. (2017) Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from a New Multidimensional Hungarian Class Survey. *East European Politics and Societies*, 0888325417739954. <http://dx.doi.org/10.1177/0888325417739954>.
- Andersen, A. H. (2011) Organic food and the plural moralities of food provisioning. *Journal of Rural Studies*, 27 (4), 440–450. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.07.004>.
- Atkinson, W. (2011) The context and genesis of musical tastes: Omnivorousness debunked, Bourdieu buttressed. *Poetics*, 39 (3), 169–186. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2011.03.002>.
- Belasco, W. – Scranton, P. (2014) *Food Nations: Selling Taste in Consumer Societies*. Routledge.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2006) *On Justification: Economies of Worth*. Princeton University Press.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Nice, R. (ford.) . London: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, Conn: Greenwood, 241–258.
- Bryson, B. (1996) „Anything But Heavy Metal”: Symbolic Exclusion and Musical Dislikes. *American Sociological Review*, 61 (5), 884–899. <http://dx.doi.org/10.2307/2096459>.
- Bukodi, E. – Chan, T. W. (2010) Social stratification and cultural participation in Hungary: a post-communist pattern of consumption? In *Social status and cultural consumption*. Oxford UK: Oxford University Press,.
- Carfagna, L. B. – Dubois, E. A. – Fitzmaurice, C. – Ouimette, M. Y. – Schor, J. B. – Willis, M. – Laidley, T. (2014) An emerging eco-habitus: The reconfiguration of high cultural capital practices among ethical consumers. *Journal of Consumer Culture*, 14 (2), 158–178. <http://dx.doi.org/10.1177/1469540514526227>.
- Chan, T. W. (2010) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. H. (2007) Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England. *European Sociological Review*, 23 (1), 1–19. <http://dx.doi.org/10.1093/esr/jcl016>.
- Cornelissen, S. (2016) Turning distaste into taste: context-specific habitus and the practical congruity of culture. *Theory and Society*, 45 (6), 501–529. <http://dx.doi.org/10.1007/s11186-016-9280-0>.
- Coulangeon, P. – Lemel, Y. (2007) Is ‘distinction’ really outdated? Questioning the meaning of the omnivorization of musical taste in contemporary France. *Poetics*, 35 (2), 93–111. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2007.03.006>.
- Currid-Halkett, E. (2017) *The Sum of Small Things: A Theory of the Aspirational Class*. 1st edition edition. Princeton: Princeton University Press.
- Csurgó, B. – Hindley, C. – Smith, M. K. (2019, október) Imagined Idylls and Nostalgic Idealization: Gastronomic Tourism in Rural Hungary. Text. <http://dx.doi.org/info:doi/10.3727/216929719X15657857907761>.
- Elliott, R. (2013) The taste for green: The possibilities and dynamics of status differentiation through “green” consumption. *Poetics*, 41 (3), 294–322. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2013.03.003>.
- Flemmen, M. – Hjellbrekke, J. – Jarness, V. (2018) Class, Culture and Culinary Tastes: Cultural Distinctions and Social Class Divisions in Contemporary Norway. *Sociology*, 52 (1), 128–149. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038516673528>.
- Grauel, J. (2016) Being authentic or being responsible? Food consumption, morality and the presentation of self. *Journal of Consumer Culture*, 16 (3), 852–869. <http://dx.doi.org/10.1177/1469540514541880>.
- Griskevicius, V. – Tybur, J. M. – Bergh, B. V. den (2010) Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous conservation. *Journal of personality and social psychology*, 98 (3), 392–404. <http://dx.doi.org/10.1037/a0017346>.
- Holt, D. B. (1998) Does Cultural Capital Structure American Consumption? *Journal of Consumer Research*, 25 (1), 1–25. <http://dx.doi.org/10.1086/209523>.
- Huszár Á. (szerk.) (2015) A társadalom rétegződése. KSH.
- Jarness, V. (2015) Modes of consumption: From ‘what’ to ‘how’ in cultural stratification research. *Poetics*, 53, 65–79. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2015.08.002>.
- Jarness, V. – Friedman, S. (2017) ‘I’m not a snob, but...’: Class boundaries and the downplaying of difference. *Poetics*, 61, 14–25. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2016.11.001>.
- Johnston, J. (2008) The citizen-consumer hybrid: ideological tensions and the case of Whole Foods Market. *Theory and Society*, 37 (3), 229–270. <http://dx.doi.org/10.1007/s11186-007-9058-5>.
- Johnston, J. (2014) *Foodies: Democracy and Distinction in the Gourmet Foodscape*. 2 edition. New York: Routledge.

- Johnston, J. – Baumann, S. (2009) *Foodies: Democracy and Distinction in the Gourmet Foodscape*. Routledge.
- Kristóf L. – Kmetty Z. (2019) Szereti Ön Vivaldit? Zenei ízlés és társadalmi státusz, 29 (2), 49–67.
- Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és fogyasztás. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció*. Budapest- Szeged: MTA TK - Belvedere Meridionale,.
- Lahire, B. (2003) From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual. *Poetics*, 31 (5), 329–355. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2003.08.002>.
- Lahire, B. (2008) The individual and the mixing of genres: Cultural dissonance and self-distinction. *Poetics*, 36 (2), 166–188. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2008.02.001>.
- Lizardo, O. – Skiles, S. (2015) Musical taste and patterns of symbolic exclusion in the United States 1993–2012: Generational dynamics of differentiation and continuity. *Poetics*, 53 (Supplement C), 9–21. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2015.08.003>.
- López-Sintas, J. – Katz-Gerro, T. (2005) From exclusive to inclusive elitists and further: Twenty years of omnivorousness and cultural diversity in arts participation in the USA. *Poetics*, 33 (5), 299–319. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2005.10.004>.
- Nilsson, J. H. – Svärd, A.-C. – Widarsson, Å. – Wirell, T. (2011) ‘Cittáslow’ eco-gastronomic heritage as a tool for destination development. *Current Issues in Tourism*, 14 (4), 373–386. <http://dx.doi.org/10.1080/13683500.2010.511709>.
- Øygard, L. (2000) Studying food tastes among young adults using Bourdieu’s theory. *Journal of Consumer Studies & Home Economics*, 24 (3), 160–169. <http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2737.2000.00118.x>.
- Peterson, R. A. (1992) Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore. *Poetics*, 21 (4), 243–258. [http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X\(92\)90008-Q](http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(92)90008-Q).
- Peterson, R. A. – Kern, R. M. (1996) Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, 61 (5), 900–907. <http://dx.doi.org/10.2307/2096460>.
- Prieur, A. – Rosenlund, L. – Skjott-Larsen, J. (2008) Cultural capital today: A case study from Denmark. *Poetics*, 36 (1), 45–71. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2008.02.008>.
- Prieur, A. – Savage, M. (2011) Updating cultural capital theory: A discussion based on studies in Denmark and in Britain. *Poetics*, 39 (6), 566–580. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2011.09.002>.
- Sági M. (2010) Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. *Társadalmi riport*, 10 (1), 288–311.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Roux, B. L. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47 (2), 219–250. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128>.
- Schrank, Z. – Running, K. (2018) Individualist and collectivist consumer motivations in local organic food markets. *Journal of Consumer Culture*, 18 (1), 184–201. <http://dx.doi.org/10.1177/1469540516659127>.
- Sexton, S. – Sexton, A. L. (2014) Conspicuous conservation: The Prius halo and willingness to pay for environmental bona fides. *Journal of Environmental Economics and Management*, 67 (3), 303–317.
- Stamer, N. B. (2018) Moral conventions in food consumption and their relationship to consumers’ social background. *Journal of Consumer Culture*, 18 (1), 202–222. <http://dx.doi.org/10.1177/1469540516668224>.
- Takács E. (2007) A kapitalizmus új szelleme. *Szociológiai szemle*, (3–4), 266–274.
- Vander Stichele, A. – Laermans, R. (2006) Cultural participation in Flanders: Testing the cultural omnivore thesis with population data. *Poetics*, 34 (1), 45–64. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2005.09.002>.
- Veblen, T. (1994) *The Theory of the Leisure Class*. Reprint edition. New York: Dover Publications.
- Warde, A. – Martens, L. (2000) *Eating Out: Social Differentiation, Consumption and Pleasure*. Cambridge University Press.
- Warde, A. – Whillans, J. – Paddock, J. (2019) The allure of variety: Eating out in three English cities, 2015. *Poetics*, 72, 17–31. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2018.09.001>.
- Warde, A. – Wright, D. – Gayo-Cal, M. (2007) Understanding Cultural Omnivorousness: Or, the Myth of the Cultural Omnivore. *Cultural Sociology*, 1 (2), 143–164. <http://dx.doi.org/10.1177/1749975507078185>.

BALUJA PETRA

A „SÚRÍTETT NŐ”

A SZÍNÉSZNŐK TÁRSADALMI HELYZETÉNEK VIZSGÁLATA A VIDÉKI KŐSZÍNHÁZAKBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.39>

ABSZTRAKT

A tanulmány célja bemutatni, hogy a vidéki kőszínházak speciális munkaszervezete milyen különbségeket hozhat létre a prózai színésznők és színészek között az életpályák, a szereplehetőségek és a karrierek területén. A színésznő a női munkaszervezeti karrier terén „úttörőnek” számít, hiszen a színész kollégákhoz hasonlóan ő is autonóm szakmai pályát építhetett fel, ennek szemléletes példái a primadonnák. A színésznői karrier építését azonban számos történelmi örökségként fennmaradó drámairodalmi és szervezeti hátrány is akadályozhatja, a vidékiségek ezeknek is ad egy plusz színezetet. A színésznő ezeknek a női hátrányoknak a vidéki kőszínházi mikroviszonyok között egy sűrített változatát képviseli. A kutatás során 21 színésznővel és 13 színésszel készült félig strukturált interjú. Eredményeim azt mutatják, hogy a színésznő a színházi életben „sűrítetten” jeleníti meg a nők társadalmi hátrányait és az ehhez fűződő sztereotípiákat, illetve előítéleteket. A színházi mező elemzése alkalmas terep arra, hogy bemutassa ezt az ambivalens, komplex „nő(i)séget”. Ezt nevezem a „sűrített nő” előnyei és hátrányai összegéből származó emancipált egyenlegnek.

Kulcsszavak: színésznő, vidékiség, sűrített nő, karrier

“QUINTESSENTIAL WOMEN”

EXAMINING THE SOCIAL SITUATION OF ACTRESSES IN THE HUNGARIAN COUNTRYSIDE

ABSTRACT

In this study I analyse the inequalities between the careers and roles of prose actresses and actors in theatres in the Hungarian countryside. Actresses are pioneers in the field of work organizations because they can build similar careers to actors, for instance as primadonnas. But there are some career obstructions like the legacy of dramatic literature, the organizational culture of the theatre, and rurality. Because of these career obstacles the actresses in rural theatres can be so called „quintessential women”. I recorded semi-structured interviews with 21 actresses and 13 actors. My results show that the actresses „condensed” all the social disadvantages of women and the related stereotypes and prejudices. The analysis of the theatrical field can illustrate this complex and ambivalent femininity, which I call the emancipated balance of the quintessential woman, that brings with it both advantages and disadvantages.

Keywords: actress, rural theatre, quintessential woman, career

A „SÚRÍTETT NŐ”

A SZÍNÉSZNŐK TÁRSADALMI HELYZETÉNEK VIZSGÁLATA A VIDÉKI KŐSZÍNHÁZAKBAN

BEVEZETÉS

E tanulmány célja bemutatni, hogy a vidéki kőszínház speciális munkaszervezete milyen különbségeket hoz létre a nemek között az életpályák, szereplehetőségek és karrierterületek területén.

Az általam vizsgált színházi munkaszervezet abban a tekintetben hasonlít számos más munkaszervezeti karrierterülethez (például az akadémiai szférához), hogy önkormányzati alapítású és finanszírozású, közalkalmazotti bértábla szerinti bért kapnak a színészek, színésznők, valamint alapvető szervezeti működését klasszikus bürokrácia jellemzi. E jellemzők által kapcsolódik a színház szervezete az általános társadalmi és normarendszerek világába. Ezen felül számos dologban különböznek más társadalmi szervezetek intézményi- és normarendszerétől: például a munkarend szokásostól eltérő (10–14 óra és 18–22 óra közötti) időbeosztása, munkájukra azonnal visszajelzést kapnak, hiszen munkájukat nyilvánosság elé tárják, ahol az esztétikus, „átlagon túlmutató” külső hangsúlyozottan fontos. Fő tevékenységük a színházi munka, de időbeosztásuktól, próbarendjüktől függetlenül taníthatnak művészeti iskolákban vagy más művészeti ágban is dolgozhatnak. A színházi munka alapvető működés módját a konfliktusok jelenléte jellemzi, amibe beletartoznak a drámai konfliktusok és a belső működési konfliktusok, hierarchiák, a színésznők konfliktusai és a vidékiség-fővárosi színészlet konfliktusai egyaránt. A színház teljesítményelvű, hierarchikus, sikerorientált, ambiciózus világát elsődlegesen „férficentrikusnak” lehet tekinteni: a „férfi minőséghez” társított attribútumokkal bír s ezeket az elvárásokat mindkét nem felé közvetíti.

Tanulmányom megközelítésében azokhoz a felmérésekhez kapcsolódik, amelyek az intézményesített egyenlőtlenségekre, a drámairodalmi örökségek hatásaira irányulnak, hiszen ezek meghatározzák a nők és férfiak sikerét és karrierjét. Howard S. Becker (2008) munkája alapján a színházban a színésznőket és a színészeket egyaránt integrált professzionális alkotónak tekintem. Ez azt jelenti, hogy formálisan szabályozott, intézményes keretek között zajlik a mindennapi munkatevékenység, amit olyan színész végez, akinek megvan a megfelelő képesítése vagy magas szintű szakmai gyakorlatot szerzett az előadóművészeti ágazatban. A nemek közötti eltéréseket mikroszinten, azaz a vidéki kőszínházi munkaszervezetben vizsgálom prózai színésznőkkel és színészekkel készült félig strukturált interjúk elemzésével. Ezzel a módszerrel árnyalt képet kaphatunk arról, hogyan látják a helyzetüket. A színésznő társadalmi helyzete alatt a szélesebben értelmezett életpályakarriert értem. Az elemzési dimenziók meghatározásában támaszkodtam Greenhaus gondolataira: „*A karrier mindazoknak a munkatapasztalatoknak a teljes sora, amelyet az egyén felhalmoz életpályája alatt, továbbá ezeknek az eredményeknek a szubjektív interpretálása egyéni aspirációk, szükségletek, érzések formájában*” (idézi Koncz 2013:86). Koncz a karrier szűkebb és tágabb értelmét is megkülönbözteti. A szűkebb értelmezés csupán a konkrét munkakarriert elemzi. A tágabb értelmű karriert *életpálya-karriernek* nevezi, amibe belefoglalja a házasságkötést, gyermekvállalást, háztartásvezetést is. Ezek alapján hozta létre a kettős kötődésű női munkastratégia típusát (Koncz 2008). A tanulmány az utóbbi, tágabb értelmű karrierdefiníciót alkalmazza.

Vizsgálatomban három fő elemzési dimenziót használtam: az első a vidéki színésznő színházon belüli életét, a második a színházon kívüli életét, a harmadik pedig a magánélete egyes aspektusait vizsgálja. A színházon kívüli élet kategóriáját két részre bontottam: egyfelől hozzátartozik a színészi munkától eltérő, de az interjúalanyok számára azzal azonos fontosságú munkavégzés (tanítás, más művészeti ágak, szociális tevékenység). Másfelől a színházon kívüli élet egy másik halmaza a magánélet, amely a partnerkapcsolatokat, családi, baráti viszonyokat, szülői szerepeket jelenti. Vidéki kőszínházak alatt a nem budapesti repertoár-tagozatos,¹ intézményesített színházakat értem.

Vizsgálatom kiindulópontja, hogy a nemek közötti különbségek egy jelentős része nem a formális jogi intézményrendszerben jön létre (ahol törvényileg szabályozva² a nők és férfiak egyenlőknek tekinthetők), hanem a mikroviszonyok szintjén keletkezik és ott termelődik újra. Eredményeim azt mutatják, hogy a leírható eltérések nem rendezhetők kategorikusan a színésznői hátrányok csoportjába, sokkal árnyaltabb képet mutatnak annál. A társadalmi nemi helyzetek sűrítmenyeként tekintek a kőszínházban dolgozó színésznő alakjára: innen a „sűrített nő” elnevezés. Itt beszélhetünk színésznői hátrányokról: például a **női életkorok és a drámairodalmi szerepek aránytalanságából** eredő váltókori hátrányról vagy az életkorral kapcsolatos nemi egyenlőtlenségekről. Ugyanakkor helyzetükben számos előnyt is felismerhetünk: ezek közé tartoznak a színházon kívüli életben létrehozott „magánidentitások”, több lábon állás, egyéni reziliencia kialakítása. A vidéki színésznők hátrányai szintén származhatnak a drámairodalmi örökségekből és a szervezeti struktúra merevségéből, míg előnyként fogalmazható meg az, hogy képessé válnak több lábon állni, azaz „magánidentitásokat” is létrehozni, mert nem a színházat tekintik életük egyetlen értelmének. A vidéki színészlét mindenesetre több hátránnyal, mint előnnyel jár mindkét nem számára, s ez a tény a nők helyzetének értelmezését is nagyban árnyalja.

A tanulmányban elsőként a téma szempontjából releváns szakirodalmat mutatom be, majd a kutatási módszert ismertetem. Az elemzési részben interjúk idézetekkel alátámasztva írom le a vidéki kőszínház különleges jellemzőit, majd a három elemzési dimenziót fejtem ki és támasztom alá az eredmények című fejezetben.

A színésznő mint „úttörő”: elemzések a színház és a társadalmi nem területén

A nemzetközi és hazai színházművészeti szakma már korán igényelte a női és férfi előadók együttes jelenlétét. A színésznőknek és színészeknek is megadatott a lehetőség, hogy művészi karriert építsenek (Szécsi–Géra 2016). Howe az első angol színésznőkről szóló tanulmányában leírta, hogy az 1660-as évektől kezdve a nőknek íródott nadrágszerepek, a „keresztbe öltözés” (*cross-dressing*, az ellenkező nem ruháiba bújás) a nemi performativitás, a hagyományos szerepek jellegét forgatták fel (Szilágyi–Palkó 2016). A keresztbe öltözés lázadást jelképezett a tradicionális színpadi és társadalmi normákkal szemben: hazánkban ennek példái voltak Fedák Sári színésznő és Hegyi Aranka operettprimadonna nadrágszerepei (Szécsi–Géra 2016).

Az európai színésznők társadalmi helyzete kivételesnek nevezhető, mivel már a 19. századi intézményesített színház korszakától kezdődően a színésznő formálisan is, jogilag szabályozott módon dolgozó, munkaszerződéssel rendelkező, nagy mértékben autonóm, dolgozó nő lehetett. A nők tömeges munkaerőpiaci belépését megelőző időszakban hagyományos egyenlőtlenségek akkor érződtek színésznői pályájukban, amikor férjhez mentek, ugyanis a társadalmi elvárások és a színészi szakmával szembeni sztereotípiák következtében be kellett fejezniük karrierjüket. A színésznő ekkor elveszítette önálló jövedelmét, karrierje megszakadt, autonóm státusza megszűnt (Szécsi–Géra 2016). Ha mindezen elvárásokkal szembementek, s a házasság keretein kívülre

1 A repertoár-tagozatos kőszínház formálisan szabályozott, intézményes keretek között működik, műsorát többek között meghatározza a földrajzi elhelyezkedése is. A vidéki nagyvárosok kőszínházai „népszínházként” működnek, vagyis széleskörű közönségigényeket kell kielégíteniük; van prózai, zenés és tánc tagozatuk is.

2 Lásd: 2003/ CXXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról

léptek az autonóm élet és karrier építésének vágyával, akkor „úttörő” szerepet tudhattak magukénak. Azzal, hogy a hagyományos szerepekből kilépett egy színésznő, vélhetően csak megerősítette az addig is személyéhez és szakmájához kapcsolt előítéleteket, melyek Hell (2006) szerint az anyajogi társadalmakban élő nők szexuális szabadságának, nagyfokú autonómiájának a visszhangjai. A színészi szakmával kapcsolatos negatív nézetekre a kutatások szerint erősen hatott az adott társadalom feminitás és maszkulinitás konstrukciója, a nemek közötti szerepmegosztásról alkotott ideológiai nézetek és vallási előírások egyaránt (Duby 2000). A színésznő a társadalom által gyakran esett negatív megítélés alá. A színészt a csapodársággal, léhasággal jellemezték. Nem tekintették erkölcsös és tisztességes hivatásnak. A köznapi patriarchális diskurzusban a színésznő és a szexus fogalmi összekapcsolódtak, s főleg a bűn, a bűnösség, a tisztátalanság szinonimái lettek (Szécsi–Géra 2016).

Az 1970-es évektől meginduló kutatások a társadalmi nem témájában felhívták a figyelmet arra, hogy a nemek között tapasztalható társadalmi és munkahelyi egyenlőtlenségek konkrét szervezeti viszonylatokban generálódnak. A nők a munkába lépéssel alapvetően maszkulin értékeket preferáló szervezetek tagjai lettek. Ettől kezdődően vált témává a munkaszervezet és a női dolgozók kölcsönhatásának, helyzetének vizsgálata, vagyis a nemekre irányuló szervezeti elemzések. A társadalomtudományi kutatások hosszú ideig nem foglalkoztak azzal, hogy releváns-e a nemek vizsgálata szervezeti kontextusban. Gherardi és Poggio a következőt fogalmazták meg: *„A nemek között tapasztalható társadalmi és munkaerőpiaci egyenlőtlenségek nem absztrakt szituációkban generálódnak, hanem konkrét szervezeti kontextusban tetten érhetők. [...] A szervezeti kultúra diskurzusokat, gyakorlatokat, normákat, nyelveket és értékeket foglal magában, amelyek a férfiasság és a nőiesség társadalmilag konstruált képét tükrözik, és kijelölik a szervezeti tagok közötti sajátos hatalmi viszonyokat a nemi hovatartozásuknak megfelelően”* (idézi Nagy 2014:92–93). Fontos hangsúlyozni, hogy nem szándékosan zajlik a kirekesztés, hanem ezek a mindennapokban létrejövő interakciók és döntéshozatal melléktermékei. Általában véve a szervezetben alkalmazott gyakorlatok és a szervezeti kultúra észrevétlenül tesz különbséget a két nem között (Nagy 2014).

Olyan brit színházak által kezdeményezett programokat is találunk, ahol a színházban elérhető karrierbeli eltéréseket elemzik, például a női rendezők, karmesterek alulreprezentáltságát a *Tonic Advance* programban³. A program 2013 óta kohorszvizsgálattal követi nyomon a nemek közötti egyenlőtlenségeket 11 brit kőszínházban.⁴ Kérdésük, hogy vajon a tehetséges nőket mi gátolja az előadóművészet területén való felemelkedésükben? Feltevésük szerint, a színésznők hátrányáért (például kevesebb szerepet kapnak) többek között az elavult színházi szervezeti struktúra felel. Céljuk egy olyan új struktúra kialakítása, amely nemtől függetlenül minden művésznak egyenlő lehetőséget biztosít tehetsége kibontakozására. A program tényleges kezdését megelőzte egy pilot program 2014-ben. Minden színházat megkértek arra, hogy válasszanak ki egy kérdést, amire választ szeretnének kapni a program során a színházban tapasztalható nemi egyenlőtlenségek kapcsán. Ennek folyamata 3 fókuszcsoporthoz beszélgetés keretében zajlott. A nemi egyenlőtlenségek közé sorolták például, hogy kevesebb szerep jut a színésznőknek, mint a színészeknek; férficentrikus a drámairodalom, a női szerepek többsége nem jelentős. A kutatók arra akarták felhívni az elemzésbe bevont színházak művészeinek a figyelmét, hogy azonosítani tudják, milyen nemi egyenlőtlenségeket érzékeltek a színházban és milyen okra vezetnek vissza a jelenséget. A színházak ezáltal átláthatták és felmérhették saját egyenlőtlenségeiket. Az elemzésbe bevont egyik résztvevő például így reagált erre a kezdeményezésre: *„A színházunkban végzett társadalmi nemekre irányuló vizsgálat arra emlékeztetett, hogy fontos a munkavégzés során az egyenlő esélyek kialakítása. Nálunk*

³ Elérhető: <http://www.tonictheatre-advance.co.uk/> (utolsó letöltés ideje: 2020.12.09.)

⁴ Ezek a következők: Almeida, Cast, Chichester Festival Theatre, Clean Break, English Touring Theatre, Gate, Headlong, Mahogany Opera Group, National Theatre, New Wolsey Theatre, Northern Ballet, Northern Stage, Pentabus, Royal Opera House, Royal Shakespeare Company, Sadler’s Wells, Sheffield Theatres, Tricycle Theatre, West Yorkshire Playhouse, és a Young Vic.

az utóbbi évek célkitűzései között szerepel a játszott szerepek nemek szerinti 50-50%-os kiegyenlítetttségének elérése. Néhány karakter megformálásánál ez érthető módon nem kivitelezhető. Mi például a rendezőorientált társulati struktúrának köszönhetően mindig férfi rendezővel dolgozunk, így minden előadás Frederic Wake-Walker művészeti direktor irányításával jön létre. Ennek ellenére is volt néhány meglepő számadat: a zenészek csupán 36%-a nő. Több szerep íródott férfiakra, mint nőkre. Szeretnénk megérteni ennek az okát”.⁵

Egy másik kutatásban a *Purple Seven Gender in the Theatre*⁶ a művészet, kreatív- és szórakoztatóipar területén adatfelvételeket végző brit szervezet a 2012 és 2014 közötti időszakban az Egyesült Királyságban vizsgálta a nemek közötti egyenlőtlenségeket a brit színházakban. Elemzésük során 6000 színdarabot és 159 angol színházat vizsgáltak meg. Kutatási adatbázisuk a következő forrásokon nyugszik: 6000 színdarab közreműködőinek listája, a *The Guardian* és a *The Telegraph* színházkritikai cikkei a vizsgált időszakban, a saját korábbi kutatásaikból létrehozott *Box Office* adatbázis, amely az Egyesült Királyságban meglévő 200 színház jegyeladásairól közöl eredményeket. Feltételezésük szerint a brit kőszínházakban a nemek közötti egyenlőtlenségek ollója nagyra nyílt: a színház női alkalmazottai a színházi szervezeti hierarchia alsó szintjein helyezkednek el, a színházi munkarendet férfiak hozzák létre, a jegyárusok és a vásárlók között viszont a nők felülreprezentáltak. Az egyik kiinduló kutatási hipotézisük, hogy a férfiak a nőkhöz képest jobbak a színházcsinálásban; azaz a színházi munkarendben jelenlévő nemek közötti egyenlőtlenség a minőségi munka természetes kiválasztódásának következménye. A második feltevés a néző felől, üzleti szempontból közelít, miszerint a közönség bizalmatlanabb a nők által rendezett darabokkal szemben, ezért kevesebbet is hajlandók erre költeni; idegenkednek, a nézők kevesebb anyagi kockázatot vállalnak, így a nagyobb kiszámíthatóságot nyújtó férfi rendezők munkáit részesítik előnyben. Az első hipotézisük teszteléséhez a *The Guardian* és *The Telegraph* napilapokban 2012–2014 között megjelent 835 színházkritikai cikket vették alapul, mert azt feltételezték, hogy ha a férfi színészek és rendezők jobbak lennének a színházcsinálásban a nőknél, akkor a szerepek eljátszásában, a darabok rendezésében kedvezőbb kritikákat kellene kapniuk. 20 kritikus értékelését vizsgálva azt állapították meg, hogy a színházkritikusok a nemek között nem tettek szignifikáns különbségeket: például a nők által rendezett színdarabok 3.40 csillagot (5 csillagpont volt a legmagasabb adható), a férfiak 3.48 csillagot kaptak. Ugyanakkor, míg a női kritikusok 4 vagy 5 csillaggal pontozták mind a női, mind a férfi rendezőket, tehát közel egyenlően, a férfiak 20%-kal valószínűbben adtak 4 vagy 5 csillagot a férfiak által rendezett színdarabokra, míg a nők által rendezett darabokat alulértékelték. Kimutatták, hogy a vizsgált darabok csupán 36%-ának volt női rendezője, a rendezett előadások csupán 28%-át írták nők. A férfiak által írt darabok csupán 37%-a nőcentrikus (női szemszöveget, nőkhöz kapcsolódó témákat, női szereplővel mesél el), a nők által írt szövegek 62%-a férficentrikus, férfiakra íródott szerepanyag (férfi szempontú, férfiakhoz kapcsolódó témákat, férfi szereplőkkel mesél el).

A második hipotézis teszteléséhez a *Box Office* adatbázisában található 1500 színdarab jegyeladását elemezték a rendező nemének függvényében. A vizsgált darabok között a drámairodalom klasszikusai és kortársak egyaránt szerepeltek. A férfi rendezők darabjaira több jegyet adtak el a jegypénztárakban, magasabb áron értékesítették azokat, a férfiak által írt színdarabokat hosszabb ideig tartották a repertoáron, valamint a rendezők nagyobb színpadot kaptak munkájukhoz a rendezőnőkkel szemben. Az elemzés alapján azonban nem adható válasz arra a kérdésre, hogy vajon ezek az eredmények a közönség valódi preferenciáit fedik-e le vagy a régóta uralkodó történelmi nézetek miatt részesítik előnyben a férfiak munkáját a színházi kánonban. Megállapították azonban azt, hogy a női rendezőkkel és a nők által jegyzett darabokkal szembeni attitűdök nem szignifikánsan, de javuló tendenciát mutatnak: 2012-ben a darabok 34%-át, 2015-ben a darabok 35%-át rendezték nők. 2012-

5 Elérhető: <http://www.tonictheatre-advance.co.uk/> (utolsó letöltés ideje: 2020.12.09.)

6 Elérhető: <http://purpleseven.com/media.ashx/gender-thought-leadership.pdf> (utolsó letöltés ideje: 2020.12.09.)

ben a drámák 32%-át írták nők, ami 2015-re 37%-ra növekedett. Első eredményeik tehát valós problémákra mutatnak rá a nemek színházi egyenlőtlenségének területén, és kutatásaik folyamatosak a témában.⁷

Az utóbbi évek társadalmi nemekkel foglalkozó szakirodalmában fontos elemzési terület a leginkább férfiasnak tartott (magas keresetű, magas presztízsű) STEM (*science, technology, engineering, mathematics*, azaz: tudomány, technológia, mérnöki, matematikai) foglalkozásokban megfigyelhető nemi eltérések. Reinking és Martin (2018) a STEM területeken vizsgálja a nők alulreprezentáltságát: ennek okait, megoldási módjait, jó gyakorlatokat mutatva a megoldási lehetőségekre. Rámutattak arra is, hogy a versenyképesség fenntartása érdekében mindkét nemre koncentrálni kell: kitérnek a nemi szocializáció szerepére, melynek során a társadalmi nemi szerepelvárásokhoz igazodva nevelik fel a fiúkat és a lányokat, ami számos sztereotípiát eredményez és ez vélhetően meghatározhatja a nők alacsony létszámát a STEM szektorban. Reinking és Martin úgy találták, hogy azok a nők, akik mérnöki vagy matematikai pályán tanultak és elkezdtek dolgozni a STEM területeinek valamelyikén, gyakran pályaelhagyókká válnak az őket és – például matematikai – képességeiket ért előítéletek, megjegyzések miatt. Ugyanakkor úgy gondolják, ha változnának a társadalomban a társadalmi nemi szerepekről való előítéletes gondolkodási sémák, akkor a szektorban a nők száma növekedésnek indulhatna. Erre gyakorlati megoldásként javasolták az oktatási stratégiák módosítását, azaz, hogy konkrétan erre a célra is képezzenek oktatókat, akik a matematikai és mérnöki területen tehetséget mutató lányokat képezik, bátorítják. Ide kapcsolódik egy másik elemzés is, ahol szintén a STEM szektorra, konkrétan az orvosi fizika és az orvosbiológiai mérnök nők csoportjára fókuszálva végeztek kutatásokat. Hasonlóan a fenti kutatáshoz a nemi sztereotípiák adták a kiindulópontot az ezen a területen fellépő nemi egyenlőtlenségek magyarázatára is. A megoldásban a kutatók számos stratégiát soroltak fel, úgymint női példaképek – akik sikeresen egyensúlyoznak a munkájuk és családi életük között – felmutatása az ezen a területen tanuló és dolgozó nők számára. Ezen kívül a női vezetőképzések, valamint a szektorban dolgozó és sikereket elérő nők „láthatóságának” fokozása is a stratégiák része. Céljuk, hogy eredményeiket nemzetközi környezetben is prezentálni tudják. Továbbá a STEM-ben dolgozó nőkről adatbázis létrehozását is tervezik, hogy pontos indikátorokat kapjanak a szektor fejlődéséről, a nők számának növekedéséről (Barbino–Ibrahim–Frize–Kaldoudi 2019). Paksi Veronika ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a természettudományi és műszaki területeken a tudományos szakember-hiány nem oldható meg azzal, ha egyszerűen egyre több nőt terelünk ezekre a szakokra: ez ugyanis *„a már az oktatásban vagy a munkaerőpiacon jelen lévők számára nem kínál megoldást azokra a problémákra, melyek miatt a nők közül sokan elhagyják a pályát, így (másrészt) azok számára sem fog, akik most kerülnek be. Olyan vizsgálatok szükségesek, amelyek feltárják azokat az okokat, amiért a TM-foglalkozások és -képzések ellenállnak azon trendeknek, melyek a nemek egyenlősödése irányába mutatnak”* (Paksi 2014:6). Bár a STEM terület nagyban különbözik a színház világtól, a nemi egyenlőtlenségekben és annak kezelési lehetőségében számos hasonlóságot fedezhetünk fel.

A munka és család összehangolása a nemi egyenlőtlenségek és különösképpen a nők helyzetének vizsgálatában kitüntetett témának számít. Az erről szóló elemzésekben arra jutottak, hogy számos eszköz áll rendelkezésre a karrier és család egyensúlyának megteremtésében. Skandináv államok jó példával szolgálnak: a szülési szabadság átszervezése, a nők munkába állásának gazdasági ösztönzése, az egyénhez köthető adók, a felelősség családi elosztásának új szintre emelése, a férfiak és apák szerepkörének újraértelmezése olyan eszközök, amelyek a két terület konfliktusának feloldását célozzák meg (Andersson 2006). Nagy, Géring és Király (2018) megállapítják, hogy a munka és a család területeinek összehangolása kulcskérdés társadalmainkban, mivel a posztfordista elveken nyugvó jóléti államok működésükből fakadóan egyes munkavállalókat hátrányban részesítenek: ezek közé tartoznak azok a személyek, akik a gyerekek eltartásáért, az eltartott családtagok gondozásáért felelősek.

⁷ Elérhető: <http://purpleseven.com/media.ashx/gender-thought-leadership.pdf> (utolsó letöltés ideje: 2020.12.09.)

A színházkutatások kiemelt szereplőiről, a színházi hierarchia csúcsán lévő nőkről, a primadonnákról külön is szólni kell. Ők jelentik a szervezeti karrier megmagasabb fokát. A XIX. századi primadonna a férfiak számára az elérhetetlen, vonzó, karakán nőt, a jogaiért botránnyal is harcoló vagyonos üzletasszonyt jelentette, a nők számára karriermintával szolgált. *„Nem azért van a színpadon, hogy valamit ábrázoljon (interpretáljon), hanem önmagát megjelenítse”* (Heltai 2014:83). A kiegyezéstől az 1920-as éveket lefedő vizsgálatok azt mutatják, hogy a primadonna volt az a személy, aki bevonzotta a nézőket a színházba fellépti díja akár tízszerese is lehetett kollégái bérének. A primadonnát mint egyfajta kulturális konstrukciót a pesti színházipar is alakította. Hazánkban két eltérő hagyományú primadonnát különböztettek meg a polgári korban, akik „két eltérő presztízsű forrásból” táplálkoztak. Az egyik volt maga Blaha Lujza („nemzet csalogánya” vonal), akit a kortárs anyagok gyakran dokumentáltak. A másik Carola Cecília („kozopolita ág”) volt, akit a nemzeti ügygel kevésbé összefonódó művészete különböztette meg Blahától. Blaha Lujza kiemelkedő sikerét a Népszínház magyarosító, nemzeti identitást építő és erősítő törekvései alapozták meg. Magánéletében házasságai során bárónévá vált. Ő lett a „magyar nő” ideál, a népszínművek elsődleges nőképét róla mintázták. Az 1896. májusi *Vasárnapi Újság* számában 50 éves jubileumának több, fényképes hasábot szántak. Heltai a Blaha-féle „nemzet csalogánya” vonal sikerességének okát így összegezte: *„Blaha a kommersz művészetnek szentelt tömegtermelés almezején belül vertikális tagolódásban a nagy hasznot és polgári felszentelést biztosító színháztypust kedvelte. Külföldi sikereit a nemzeti genius sikereként értelmezték, s a primadonnát protokolláris aktusokon is nemzetrepresentáló értéként vonultatták fel”* (Heltai 2014:92). A színház speciális előjogokat biztosított a színpadra lépő színésznőknek (önkifejezés lehetősége, kreativitás kifejezése, tradicionális nemi szerepek felülírása a nemi reprezentáció színpadi eszközeivel: nadrágszerepek által), ám a dramatikus szövegek megírásánál és rendezésénél akadályokba ütköztek (Schuller 2013). A primadonna szakmai sikere és társadalmi megítélése konfliktusban állt egymással, s mindez meghatározta karrierpályájának ívét és sikerét egyaránt. A köznapiban a színésznő és a szexus fogalmi szoroson kapcsolódtak, de mivel a szexualitást és a testiséget a patriarchális szemléletben a bűnnel, a tisztátalansággal azonosították, így a színésznő helyzete leértékelődött, presztízsze alacsony volt. A gyakorlatban ez abban nyilvánult meg, hogy egy a karrierje csúcsán lévő színésznőnek fel kellett adnia a munkáját, miután férjhez ment. Elveszítette önálló jövedelmét, karrierje megszakadt, autonóm státusza megszűnt (Szécsi–Géra 2016).

A primadonna megjelenéséhez, valamint a drámairodalom által kínált női szerepekhez kapcsolódva fontos szót ejteni a test társadalmi reprezentációjának gondolatáról. Lasch szerint az 1970-es évektől kezdődően (az amerikai) társadalomban felértékelődni látszik az emberek szépsége, fiatalsága, külső megjelenése. Az egyén elszigetelődött, a „lélek bürokratizálódott”, narcisztikussá vált. Konklúziója szerint (Erving Goffman *szerepjátszó-én* kifejezéséből merítve) *„A férfiaknak és nőknek egyaránt vonzó megjelenéssel kell kitűnniük, egyszerre kell saját előadásuk színészeivé és műértőivé válniuk.”* (Lasch 1996:153).

Tanulmányomban az intézményesült vidéki kőszínházi szervezet mikroviszonyaiban megjelenő prózai színésznők és színészek közötti eltéréseket elemzem. A brit színházi elemzések (Long–Kerbel 2012) a nemi egyenlőtlenségeket a kőszínház szervezeti struktúrájából vezetik le, ezzel egyetértve elemzésemben nagy hangsúlyt kap a vidéki színház és színészlét leírása. Választásom azért is esett a színházművészeti foglalkozásra, mert ez foglalkozás abban is speciális, hogy már a korábbi társadalomtörténeti korszakokban is nők és férfiak egyaránt lehetőséget kaptak arra, hogy karriert építsenek, gondoljunk itt például a szakma csúcsát jelentő primadonnákra (Szécsi–Géra 2016). A nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségeket tehát egy olyan közegben elemzem, ahol a nők nem számítanak új vagy ritka belépőnek, szemben például a STEM foglalkozásokkal. A vidéki színházak világa egy sajátos közeget kínál a nemek közötti egyenlőtlenségek megértéséhez.

MÓDSZERTAN

A kutatási terepet Magyarország két vidéki repertoárszínháza biztosította. Vidéki színház fogalma alatt a fővárosi színházvilágon kívül eső, tehát nem budapesti kőszínházi intézményeket értem. Azért esett a választás a vidéki repertoárszínházak vizsgálatára, mert színházkedvelőként több esetben találkoztam a vidéki és a fővárosi színészlet, darabok összehasonlításával. A vidékiség egyenlőtlenségi keretet jelöl ki az elemzésben. A vidéki színházokról nagyon kevés vizsgálat született, jellemzően a színházársadalom perifériájára szorúlnak, mind az előadásaik, mind a tehetséges művészeik vonatkozásában. Az általam követett vizsgálati szempontokat a fővárosi színházakra sem alkalmazták még. A fővárosi színházi világhoz képest méltatlanul háttérbe vannak szorítva a mérvadó szakmai kritikáírás és a nézők egyes sztereotípiái által (ha pesti darab vagy színész biztosan jobb, minőségibb, tehetségesebb, mint a vidéki). A vizsgált színházak prózai és operatagozattal rendelkező többtagozatos repertoárszínházak, melyek klasszikus és kortárs szerzők műveit, prózai és zenés darabokat, valamint táncműveket egyaránt bemutatnak. Ezek a vidéki színházak legtöbbször népszínházként működnek, a helyi nézők széleskörű igényeit kell figyelembe venniük, amikor kialakítják egy-egy évad műsorát. Mindezen sajátosságai számos szempontból – a nemi egyenlőtlenségi viszonyok vizsgálata szempontjából is jelentős (pl. a magyar és nemzetközi drámaidórák által kínált női szerepek) – még előnyt is jelenthetnek.

A kutatás során félig strukturált interjúkat készítettem. Az elemzés négy kutatási dimenzió mentén zajlott: az első dimenzió az interjúalanyok pályaszocializációjához köthető, a második dimenzióban a jelenlegi családi életükről, családi állapotukról kérdeztem őket, a harmadik dimenzióban az általuk tapasztalt és foglalkozásukkal szembeni sztereotípiákról, előítéletekről adtak válaszokat, a negyedik dimenzióban pedig a színházról mint munkaszervezetről, valamint az interjúalanyok saját siker és karrier definíciójáról volt szó.

A vizsgálat során kényelmi mintavételre került sor. Az alanyok kiválasztásánál 2016-tól hólabda módszer alkalmaztam. Szelekciós kritérium volt, hogy vidéki színháznál foglalkozott prózai színésznő és színész legyen, aki már legalább 1 évadot töltött az anyaszínháznál. A színház intézménye zárt társadalom (kívülről a civil világból nehéz bejutni), ezért a kutatást megelőzően a színházak művészeti vezetésével és igazgatójával vettem fel a kapcsolatot. A színházak igazgatóitól kértem engedélyt az interjúk felvételéhez, hozzájuk a művészeti titkárok, sajtó-szakembereken keresztül jutottam el. Az interjúra vállalkozó színésznők és színészek nyitottak, készségesek, segítőkészek voltak minden alkalommal: szakmai és emberi szempontból is izgalmas, tartalmas beszélgetések zajlottak. A színházigazgatók jelezték a társulat felé, hogy milyen témájú kutatásról van szó, és az, aki kíváncsi volt rá, vállalta a beszélgetést. Az interjúk döntő többségét a színházakban rögzítettem (öltözőkben, színészbüfében, próbatermekben), néhány esetben a színészházban, az interjúalany otthonában, színházhoz közel eső étteremben került sor az interjúra.⁸ Az interjúalanyok anonimitásának védelme érdekében nem közlöm az interjúalanyok és a színházak nevét, sem a színházak földrajzi elhelyezkedését.

Összesen 34 fővel: 21 nővel és 13 férfival készítettem interjút. Az interjúalanyok nemi megoszlásának tekintetében célom volt, hogy mindkét nem szemszögét, válaszát megismerjem és következtetéseimet így vonjam le. Az interjú hangfelvételekből szó szerinti átiratok készültek, a leírt szövegeket anonimizáltam. Az interjúk szövegeit a jelentéskondenzáció és a jelentéskategorizáció módszerével elemeztem: ennek során az interjúkat kategóriákba kódoltam, vagyis a tartalomelemzés alaptéchnikáját használtam (Kvale 1996, 2005).

Az interjúk időtartama átlagosan 1–2 óra volt. A minta szakmai tapasztalat és életkori megoszlás szerint is heterogén volt. A pályakezdőtől (24 éves) a tapasztalt, idős korú színészig és színésznőig (71 éves) is voltak

⁸ A színésznők és színészek nyitottak, készségesek, segítőkészek voltak minden alkalommal. Szakmai és emberi szempontból is izgalmas, tartalmas beszélgetések zajlottak.

interjúalanyaim. Volt közöttük díjazott és nem díjazott, önmagát sikeresnek és sikertelennek érző egyaránt. Az alanyok kiválasztásánál az volt a legfőbb szempont, hogy tapasztalatuk legyen a vidéki színészi lét terén és legyenek a társulat szerződött tagjai.

Tanulmányomban a vidéki kőszínház intézményét Bourdieu (2013) elmélete nyomán speciális mezőként definiálom (a szerző a művészeti mezőt vizsgálta: a mezők bizonyos társadalmi pozíciók közti viszonyok összességét jelentik, sajátos logikájuk alapján különíthetők el egymástól). Olyan ez az erőter, amely képes arra, hogy kijelölje a színésznők és a színészek szereplehetőségeit, karrierjét, mivel társadalmi elvárásokat támaszt velük szemben. Az ellentmondásos elvárások (például a napi munkavégzés teljesítményelvű, sikerorientált a köznyelv szerint férfiasnak ítélt kvalitásokat igényel, ugyanakkor a színésznő „nőisége” elengedhetetlen, a számukra írt szerepek hiteles megvalósításában) a következményeiben megragadhatók a színésznői munka nehézségei, és előnyei egyaránt. A színházi munkaszervezet világának leírásához Bourdieu modern fizikából vett művészeti és irodalmi mező elméletét használom (Bourdieu 2013). Erre a mezőre olyan erőterként tekintek, ami maga köré rendezi és beszívja a „közös illúzióval” rendelkező benne élő színészeket és színésznőket (a társulat tagjai a színházhoz tartozónak érzik magukat, ez a közösségtudat az identitásuk része). A művészek azonosulnak a színházhoz tartozás tudatával, de ezen belül egyénileg viszonyulnak hozzá. A mezőhöz való tartozással szabályokat, normákat kell magukévá tenniük, és a színházi világ kettős elvárásrendszerét (a napi munkavégzés teljesítményelvű, sikerorientált a köznyelv szerint férfiasnak ítélt kvalitásokat igényel, ugyanakkor a színésznő „nőisége” elengedhetetlen, a számukra írt szerepek hiteles megvalósításában) támaszt a színésznőkkel és színészekkel szemben.

Az elemzés dimenzióit Greenhaus és Kossek (2014) komplex karrierfogalma alapján dolgoztam ki, mely szerint a karrier olyan munkatapasztalatok sorozata, amelyet az életpálya alatt gyűjt össze az egyén és mind ezeknek szubjektív interpretálása az egyéni szükségletek, vágyak formájában. Az elemzési dimenzióik (1. táblázat) közül az elsőnek a „vidéki színésznő a színházban” elnevezést adtam: ez a dimenzió a színésznők munkaszervezeten belüli helyzetét tárja fel, itt kerül előtérbe például a női test színpadi megjelenítése, a női életkor és a drámairodalmi szereparánytalanságok kapcsolatára utaló „váltókorai krízis” mint karrierakadály és a vezető pozíciók tekintetében a rendezőnők helyzete. A *vidéki színésznő a színházon kívül* elnevezésű második dimenzióban azokat a színházon kívüli munkákat elemzem, amelyek elégedettséggel, sikerélménnyel töltik el a színészeket és színésznőket és önbecsülésüket erősítik. A harmadik dimenzió a színésznő magánélete, amit azért vontam be az elemzésbe, hogy érzékeltessem, a megkérdezett színésznők számára sem kizárólagosan a színházi karrier lehet fontos, hanem a magánéleti sikerek is. A táblázatban látható kategóriák (például test esztétikuma, váltókorai krízis) már a kutatás főbb eredményeit mutatják be az elemzési dimenziókon belül. Az eredmények a Greenhaus-féle karrierfogalom komplexitására utal vissza: a színésznők, karrier definíciójának három területe van: a színházon belüli karrier, a színházon kívüli karrier, melynek egy alkategóriája a magánélet szférája.

1. táblázat. Elemzési dimenziók

Vidéki színésznő a színházban	Vidéki színésznő a színházon kívül	Vidéki színésznő magánélete
test esztétikuma, életkor	tanítás	anyaszerep
váltókorai krízis	karitatív tevékenység	párkapcsolat
drámairodalmi örökség	önfenntartás	barátság
női vezetők üvegplafonja	egyéb művészeti tevékenységek	szabadidő

A továbbiakban ezen elemzési dimenziók szerint mutatom be az eredményeimet. Fontos része lesz a következtetések ismertetésének, mert kontextualizációt nyújt a további eredmények értelmezéséhez.

EREDMÉNYEK

A vidéki színészlét és a kőszínházi munkaszervezet

Az interjúk tanulsága szerint a vidéki színészlétnek és strukturális működésnek vannak előnyei és hátrányai egyaránt. Egy 61 éves színésznő szerint *„vidéken adott, hogy csak a színházzal foglalkozzam, nem viszi el más a figyelmet, mint Pesten. De a szakma figyelme miránk nulla, mindentől messze vagyunk, nem figyelnek ránk. Fájó dolog, hogy a kritikusok sem jönnek el, kevésszer játszunk el egy darabot, amit Pesten 600-szor játszanak el. Pesten már a színház is túlpolitizált. Pedig a színház volt az egyetlen mentsvár, ott nem volt bal meg jobb oldal. Itt vidéken nem politizálunk a büfében”*. – Elmondja a vidéki színészlét szakmai előnyét a fővárosihoz képest: lassúbb életritmus, kisebb mértékű átpolitizáltság (díjak kiosztásánál), ugyanakkor számos problematikus pontra irányítja rá a figyelmet. Ilyen például, hogy nem kapnak elég szakmai figyelmet a fővároshoz képest (szakmai kritikairás, korlátozott reklám, népszerűsítés), így azt érezhetik munkájuk, tehetségük csak szűk körhöz jut el.

A vidéki színészlét előnyei közé sorolható, hogy a művészek alkotókészsége maximálisan a színházra irányulhat, ritka vagy nincs olyan egyéb melléktevékenység (film, szinkron, reklám), ami megosztaná a figyelmüket. Ugyanakkor éles kontraszt van a vidéki és a fővárosi színészlét között, ami az előbbi hátrányát okozza azzal, hogy a szakmai figyelem elterelődik róla, a darabokat nem játsszák ki, ami költséghatékonysági szempontokból is problémákat okoz. Egy 29 éves színésznő kiemelte, hogy a szakmai díjak elnyerésének tekintetében előnyösebb pozícióban vannak a fővárosi színészek, a vidéki színész túlzottan távol esik ettől a döntést meghozó hatalmi centrumtól: *„Alázat, energiabefektetés nagyon sok itt vidéken. De ők nem ismerik ezt, hogy mi zajlik itt. Nem tudja a szakmám, hogy itt mit csinállok.”*

Egy 57 éves színész szerint, a vidéki színházi lét nyugodtabb, az aktuális színházi produkcóra tud fókuszálni a színészet és a család összhangja ebben a lassúbb ritmusban könnyebben összeegyeztethető a fővároshoz képest. Itt azonban bizonyos karrierlehetőségektől való megfosztottságra is rámutat: hosszú távon jóval kevesebb a karrierépítési lehetősége: *„Vidéken több idő és alkalom van dolgozni, nem pénzhajhászás van. Nem nyúzzák szét a színészt szinkronnal satöbbi, persze ennek van hátránya, ugyanis a színészetből nem lehet megélni. Fizetéseink hagynak némi kivetnivalót maguk után. Fővárosi színészeknél próba kettőkor vége, rohannak máshova dolgozni. A vidéki élet, főleg, ha van párja, nyugodtabb alkotási folyamathoz lehet hozzájutni vidéken.”*

Az előnyök és hátrányok olykor egymásba kapcsolódhatnak egy vidéki színész életében, hiszen míg az alkotómunkában koncentráltabb lehet, a karrierépítési lehetőségek szélesebb skálája ugyanakkor számára nem elérhető, ahogy ez a fővárosiak számára adott. Ez az anyagi és a szakmai presztízs szempontjából is komoly hátrányba hozza a vidékieket a fővárosiakkal szemben. A vidéki színházi lét előnyei közé tartozhat, hogy kisebb, koncentráltabb műhelymunkák születhetnek, amelyek során egy-egy adott vidéki társulat belső kohéziója erősebb, a kollegiális kapcsolatok szorosabbak lehetnek. Családiasabb légkör, lassúbb életritmus jellemző.

Egy 43 éves színész elmondta, a fővárosi és a vidéki színház és színészlét különbségeit, melyben kiemelt jelentőségű, a szakmai, művészi mozgástér korlátjai, az anyagi- és karrierlehetőségek eltérései: *„Pesten jobban működik, tematikus színházak vannak. Ott külön vannak műfajilag lebontva és meg is engedhetik maguknak ezt. Itt a vidéki színház amilyen irányt vesz. A pesti társulat tájol. Vidéken nem feltétlenül van annyi mellékszél, lehetőség. Aki vidéken van, nem tud annyit utazni Pestre. Más a vidéki színészlét mint a pesti. Más a mozgástér. Anyagi és karrierlehetősége van”*.

Egy 77 éves színész szerint a helyi kritikairás is jelentősen veszített presztízséből, minőségéből, amelyet a vidéki színészlét háttérbe szorulásával magyaráz: *„Előnyei nem nagyon vannak. Kikerül a körforgásból. Pest*

ilyen szempontból egy külön ország. Kiesünk a figyelem fókuszából. Megszűntek a kritikák is...Azelőtt volt egy film-színház kritikai lap, és fizettek a kritikusnak, hogy jöjjenek vidékre. Ha a színház ma nem szervezi meg hogy lejöjjen, akkor nem jön, mert drága. Kiesünk a figyelem fókuszából. Van egy pár, amire odafigyelnek, de ez egy általános tendencia.”

Egy 28 éves színésznő szerint a vidéki színész karrierépítése korlátozott, a színész képességeinek fejlesztése nem mindig tudatos vezetés részéről (nem folyamatosan épülnek egymásra a szerepek, kihívások, melyeket kap). Az elhivatott színészt elsősorban a szakmai fejlődésében lehet motiválni: *Vidéken egy színház van, nagyon ki kell sakkozni melyik színész mikor ér rá, mikor tud játszani, kevés a színész és nagyon sok dolgunk van. Nem veszik itt nagyon figyelembe az életpályát, hogy például te, ha tegnap a kisnyulat játszottad, holnap nézzük mi lehet ettől nagyobb. Nyilván próbálnak erre figyelni. Anyagilag egyáltalán nem vagyunk motiválva, színészt a szereppel lehet motiválni.*”

A vidéki működés népszínházi jellegéből fakad, hogy a vezetés számára kevésbé lehet prioritás, hogy a társulat művészeinek szakmai útját tudatosan fejlesszék, hiszen igények széles skáláját kell kiszolgálniuk a repertoárjukkal. A színészek számára is fontos, hogy az anyagi helyzetükkel elégedettek legyenek, ugyanakkor elsődlegesen a szereplehetőségekkel motiválhatók. A pesti színházak tematikusabb felosztása testhezállóbb szakmai kihívásokat nyújthat a színészeknek. A szakmai centrumoktól való távolság, számos karrier- és sikerlehetőségtől fosztja meg őket, tehetségük kibontakoztatása akadályokba ütközhet. A vidéki és fővárosi színészlet között előnyök és hátrányok tekintetében erős kontraszt jellemző. A brit színházak által megnevezett merev, régi struktúra (Long–Kerbel 2012) itt is jellemző, a színházak egymással történő interakciója korlátozott, a vidéki és a fővárosi színésztársadalom szegmentált. A vidéki színházban dolgozó színésznők és színészek munkáját és helyzetét erőteljesen befolyásolja tehát a földrajzi helyzetük, a nem budapesti létük.

A SZÍNÉSZNŐ A SZÍNHÁZBAN

A színésznő a színházban elemzésekor elsőként a váltókorai karrierkrízis lehetőségét mutatom be az interjúk segítségével. Váltókorai karrierkrízisként értelmezem azt a jelenséget, mely a klasszikus drámairodalmi, férfiközpontú látásmódból és írásokból adódóan eredményezheti a színésznői hátrányokat a munkavégzés során. A nagyobb szakmai kihívásokat és sikert jelentő szerepeket férfiakra írták, esetükben az életkoruk előrehaladtával exponenciálisan növekednek ezek a lehetőségek. A nők esetében fennáll annak kockázata, hogy pályájuk válságba juthat a váltókoruk környékén, mivel a klasszikus szemszögben íródott szerepeik többsége fiatal nőknek vagy idős nőknek szól, valamint kevésbé jelentős, társadalomformáló (politikus, hős, reformer, újtító) karakterek megmutatására ad lehetőséget. Színházi munkájukban ez azt is jelentheti, hogy a tapasztalatukhoz és tehetségükhöz mérve kevesebb lehetőséget tudnak adni a színésznőknek akkor, amikor éppen aktív színészeikben vannak.

Egy 29 éves színésznő szerint, a színésznők szorongásai erősebbek lehetnek a színészek szorongásainál, hiszen esetükben a drámairodalom örökségeként éppen fordítva vannak a jelentős szerepek: *„Van a váltókor, de nem mindenkinél egyszerre jön ez el. Fontos, hogy az ember tudja önazonosan látni magát. Rendezőtől függ, ki mit lát meg benned. Milyen az alkatod, mi tudsz eljátszani. Tehát mikor egy férfiről azt mondjuk, hogy ő ereje teljében van, ott egy nőnél mondjuk, hogy na mi lesz, meg hanyadik X... Ettől ki lehet borulni rendesen.”*

Egy 34 éves színésznő elmondta, hogy a test szépségének fakulása, a naiva szerepkörhöz „szokott” színésznőket érinti leginkább, azonban ő is elismeri azt a tényt, hogy a külső megjelenés a színházban meghatározza a karrierpályákat, az eljátszható karaktereket. A színházi mező elvárásaiban és normarendszerében erő-

teljes hatással bír az életkor, a testi megjelenés, a szépség. Ezek elvesztése radikális változásokat idézhet elő a karrierpályákon. A mező elvárásai, hátrányt okozhat a nőknek, a férfiakra nézve ez kevésbé meghatározó: *„Van váltókor. Még nekem nem jött el az az idő, most vagyok 34 éves. Magammal kapcsolatban azt tapasztaltam, hogy karakterisztikus alkat vagyok, sokszor nem próbáltam ki magam a naiva szerepében, más az életpályám. Olyat játszottam, ahol a koromban és az életemben éppen tartottam. Én nem vagyok bekegelyezve. A nagy naivák már a külsejük miatt nem tudják eljátszani, amit addig szoktak, azontúl lesznek az új naivák anyukái, nagynénii. Ha valakinek ez törést okoz a lelkében, akkor nem gondolkodik jól erről. Sok jó szerep van.”*

Egy 26 éves színésznő szerint a külsődleges elvárások mellett felmerül a kérdés, hogy mikor érkezhetsz el a gyermekvállalás „megfelelő” ideje úgy, hogy addig felépített pályája nem törik meg. Kiemeli, hogy a szülést követően a civil élettől eltérő munkahelyi környezetbe kell reintegrálódni, a színészi munkához tartozó nyilvánosságnak folyton meg kell felelni: *„Az van, hogy a pályánk rettenetesen életkorfüggő bizonyos szempontból. Nem lehet Júliát játszani negyvenévesen. Nekem például az lenne a legnehezebb, hogy mikor van a pont, amikor azt gondolom, hogy nem veszítek semmit. Ez csúnya kifejezés, de hogy nem maradok le semmiről a családalapítás miatt. Biztos el kell jutni arra pontra, hogy leteszem. Kell a kompromisszum, főleg a terhesség alatt, meg az első 1-1,5 évben. De az is kétes érzés, hogy az ember nem egy irodába vágyik vissza, miután szült, hanem egy másik közegbe. Kérdés, hogy mikor a legjobb, mi a társadalmilag elfogadott. Egy évad, ami reális, ami kimarad azoknál, akik színésznőként visszatérnek a szülés után a színházba.”*

Egy 47 éves színésznő negatív tapasztalatát osztja meg: a színház (de a néző is) elvárása az ideális színésznőtől a szépség és a fiatalság. E kettő elvesztése hátrányos helyzetbe hozhatja a színésznő karrierpályáját, jövőbeli sikereit: *„Egy színházi ember egyszer azt mondta, hogy: az öregedő színésznők örüljenek, ha kiengedik őket a színpadra. És akkor el kellett döntenem, hogy megbolondulok vagy kirángatom magam ebből a helyzetből, ahova ez a mondat taszított. Ez rettentő sokat segített abban, hogy a szakmai nehézségeket leküzdjem. Teherbíróbb vagyok.”*

A váltókoros krízisben összekapcsolódik az életkor, a testi szépség és a drámairodalom által kínált női szerepek szűkössége. Utóbbi nagy nyomást helyez a középkorú színésznőkre, elveszíthetik a munkájukat, nem tudnak szakmailag előre lépni, ami a középkorú férfi színészek karrierívében éppen ellentétesen történik.

Hasonló, és a váltókoros krízishez szorosan kapcsolódik, a színésznők színházon belüli helyzetét meghatározó másik jelenség: a drámairodalmi örökség. Meg kell jegyezni, hogy ebben az esetben a leírható egyenlőtlenségek abszolutizálása a cél, olyan konzerválódott mechanizmusokról beszélhetünk, melyekre kevés kortárs reflexió születik, így folyamatosan újratermelődik a probléma. A drámaírók a férficentrikus nézőponton túl, a fiatal nőkre írták a szerepeiket azon tapasztalatuk alapján, miszerint feltehetően egy színitársulatban nagyobb arányban voltak fiatal színésznők, mivel az idősebbek férjhez mentek, visszavonultak a pályáról.

Az alábbi idézetekben megszólaló színésznő és a színész szerint, a drámairodalom a férfiak számára kedvez, hiszen bővelkedik számukra nagy szakmai kihívást jelentő szerepekben (döntéshozók, hatalommal rendelkező figurák). Emellett rámutatnak arra, hogy ehhez képest a női pályák máshogyan alakulnak, a középkorú színésznőnek nem kínál olyan sok lehetőséget és szakmai kihívást a drámairodalom: *„A drámairodalom a férfiaknak jobban kedvez minden életkorban és helyzetben. Van Rómeó, meg II. Richárd, középkorúaknak Hamlet vagy valamelyik Csehov. A lányoknak, egy nőnek sokkal nehezebb, érzékenyebb, horzsolhatóbb, több problémával kell megküzdeni, mint egy férfinak. Van egy életkor, nem a fiatal nőknek, 40–60 között, amikor a színésznőknek nehéz szerepet választani, és van egy idősebb, ami megint jobb. Ez nem attól függ csak, hogy az igazgató vagy a rendező hogy néz, hanem hogy a drámairodalom milyen szerepeket kínál” (37 éves színésznő);*

„Színházi környezetben alapvetően van egy ilyen problematika, sokszor mondják a lányok, hogy férfi szerepek vannak inkább. Arányaiban sokkal több férfi szerepre van szükség egy darab kiosztásán, mint nőre. Eleve valahogy úgy íródnak a darabok. Katonák, hercegek, férfi szereplők. Eleve szerepek és jó szerepek férfiakra vannak: Jágó, Otelló, Csongor. A színházi történetek eleve férfiközpontú. Shakespeare, Molière. De a Tudós Nőkben is kifigurázza őket, hogy miért kell nekik okoskodni. Ő a női emancipáció ellen volt, az biztos” (43 éves, színész).

A színházművészeti szakmában a színésznőknek egyszerre kell a férfias szabályrendszernek és elvárásoknak megfelelniük, illetve a színpadon ők az abszolút, nagybetűs nők, nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a szakmájukban. A külső megjelenés, a test esztétikuma és ezek fokozatos elvesztése a színházi mezőben kardiális problémaként jelenhet meg.

A színésznők színházon belüli helyzetéhez hozzákapcsolódik még a női vezetők üvegplafon jelenségének megjelenése a színházi közegben. Bár az elemzés keretein túlmutat, a színházban lévő női vezetők, azaz: igazgatók, középvezetők, rendezőnők helyzetének külön tárgyalása, interjúalanyaim elbeszélései azonban erre vonatkozóan is tartalmaznak információkat, tapasztalatokat. Egy 47 éves színésznő azt hangsúlyozta, hogy „Ha azokat a női vezetőket, akiket ismerek, ők a teljes véglet: az egyik szenzációsan vezeti ezt a dolgot és érzékenyen. Megérzések mentén, persze mégis tudatosan. Aztán van olyan vezető, aki meg egy ultra brutál, aki egy diktátor. Nemcsak férfias vezető, hanem annál durvább. Semmi másról nem szólhat a színház, kizárólag róla. Csakis kizárólag róla. Minden úgymond férfias tulajdonságot bevetnek, ravaszak, rafináltak, okosak. Rendkívül tud manipulálni, minden eszközzel él. Valahol lenyűgöző, ha valahol ilyen módon tudja érvényesíteni az akaratát. De ennek nem kevés áldozata van. Egyébként azt gondolom, hogy férfi irányítású világban élünk, közben nem lehet nem látni, hogy sok nő kritikus helyzetekben sokkal teherbíróbb a férfiaknál. Fizikálisan is, de pszichésen mindenképpen. Én így látom”.

Az interjúalanyok a női rendezőkkel kapcsolatban elmondták, hogy szerintük a rendezőnők már a felvételin és a munkájuk során is több akadályba ütköznek, mint férfitársaik, mert a szakma által támasztott kettős normarendszernek (dichotómiában gondolkodás: legyen teljesítményelvű, ambiciózus férfias, eközben maradjon nőies) kevésbé képesek megfelelni. Többen említették, hogy a nőknek kevesebb szakmai lehetőség adódik, mint a férfiaknak: rendezőnként, színésznőként egyaránt. Például egy 47 éves színész szerint: „Ha az ember döntő helyzetbe női kollégát tesz, ott azért nagyon nagy a közegellenállás. Ott azért nagyot kell változtatni, úgy a legegyszerűbb átvinni... ami agyrém... Középvezetőként kell a nőket elindítani, és van náluk egy felsővezető. Olyan nehézségekkel állnak szemben a nők, hogy nem is gondolják. Saját férfi egójukat és frusztrációjukat kijön itt. Nem tudja kezelni, hogy egy nő jobban tudja náluk a dolgokat.”

Az interjúalanyok azt is hangsúlyozták, hogy a színházi működésekben nehéz átvinni azt, ha egy nőt vezető pozícióba akarnak juttatni. Az a trükk, hogy első körben középvezetői pozícióban indítják el a pályán, s onnan lépne felsővezetői munkakörbe. Fontos kiemelni, hogy a vizsgálatban szereplő férfi színészek közül is többen tisztában vannak a női vezetők hátrányos helyzetével.

A SZÍNÉSZNŐ SZÍNHÁZON KÍVÜLI MUNKAVÉGZÉSE

A greenhausi komplex karrierfogalom (Greenhaus–Kossek 2014) a Koncz-féle életpályakarrier definíciója alapján a színészi karrier fogalmához hozzátartozik a színházon kívüli munka és a magánélet is. Az egyén teljes életpályáját nézve a színházon kívüli munka pozitívan hathat a hasznosságérzetre, az egyéni kiteljesedésre. Azonkívül fontos megjegyezni, hogy a fővárossal ellentétben (például szinkron, filmzés) a vidéki művészek színházon kívüli munkavégzése ritkán kapcsolódik a színészi foglalkozáshoz, sokkal inkább civil és jótékony tevékenységekhez, más művészeti ágazatokhoz.

Az 51 éves színésznő szereti, fontosnak tartja ezt a munkát is, sőt igényli. A színházi és a színházon kívüli munka együttesen elégedettséggel tölti el: *„Programszervező vagyok 8 órában egy művelődési házban. Este megint próba. Sokat dolgozom, de élvezem. Jobban nyomasztana, ha nem lenne. Éjjel alszom 4 órát jó intenzíven, próbálok a gyerekekkel 3 szót váltani, de jól elfáradok. Szeretem, amit csinálok, szerencsésnek tartom magamat. Muszáj valami alkotó folyamatban részt venni, hogy ne bolonduljak meg.”*

A 28 éves színésznő karitatív tevékenységgel tölti ki a színházi mezőn kívüli karrierjét. Célja, hogy azoknak a tehetségeknek nyújtson aktív támogatást, akiknek ez nem adatott meg. Ő többek között ezekkel a támogatókkal jutott el a színészi pályáig: *„Én hoztam létre alapítványt is, a családomnak nem volt kerete zeneoktatásra, engem is alapítványok támogattak. Így közép suliban is eljuthattam olyan helyekre, ahol ebben segítettek.”*

Egy 44 éves színésznő a szelektálás fontosságára hívta fel a figyelmet: *„Szelektálni is meg kell tanulni, bizonyos munkákra azt kellett mondani, hogy nem. Van a gyerek, a színészet és van a tanítás, ez a sorrend. Rugalmasnak kell lenni. Mert az élet felülír dolgokat. Karitatív tevékenységek közül is szelektálni kell, amivel tud azonosulni, azt kell választani. Meg kellett tanulnom nemet mondani bizonyos felkérésekre.”*

A megkérdezett színésznők döntő többségének a színházon kívül is van munkatevékenysége, ezek jellemzően karitatív munkák (szociális-művészeti projekteben aktív részvétel, saját szociális témájú alapítvány működtetése), tanítás vagy kreatív tevékenységek. Ezek a tevékenységek jellemzően fizetett munkák. Az alanyok döntő többségének válasza szerint a vidéki színészi fizetésből nem lehet megélni, de erre vonatkozó konkrét pénzügyi adatokhoz nem kaptam hozzáférést. Hasznosságérzetüket, belső elégedettségüket ez is fokozza, és feltehetően anyagi szempontok is szerepet játszanak ezekben a munkavállalásokban, valamint az is közrejátszik, hogy a vidéki életből adódó lehetőségeket igyekeznek kiaknázni.

A SZÍNÉSZNŐ MAGÁNÉLETE

A színésznő életpályájának (ahogy mindenki másénak is) fontos területe a magánélete: emberi kapcsolata, anyasága, szeretetkapcsolatai, relaxációs időtöltései, szabadidős elfoglaltságai.

Elsőként az anyaszerepet mutatom be az interjúk segítségével. Az interjúk tanúsága szerint a kettős elvárású, teljesítményelvű színházi mezőben dilemmát okoz a színésznőknek, hogy a gyermekvállalást követően hogyan és milyen sikerrel tudnak reintegrálódni a színházba.

Néhány esetben a szülést követő gyors visszakapcsolódás teszi lehetővé, hogy a színésznő addig felépített szakmai karrierje ne törjön meg, ahogy erről egy 44 éves színésznő is beszámolt. *„Én még emlékszem, hogy szoptató kismamaként jöttem vissza egy könnyed komédiára, majd jött az Antigoné, ami egy véres dráma. Sokan néztek akkor a kolléganők közül, hogy ez bátor húzás. Az akkori igazgatóm azt javasolta, hogy ha azt akarom, hogy ne szakadjon meg a pálya, akkor erre próbát kell tenni és csinálni. Végül jól sikerült, vissza tudtam kapcsolódni. Aztán elszerződtem az egyik vidéki színházhoz a fővárosból, közben figyeltem a gyereket is, egy*

év volt a terv, hogy ki fog alakulni. Volt, amikor az előadás után úgy jöttem vissza a színházba autóval, hogy majdnem elaludtam, a gyerekek sírva hívott fel, illetve mondták az oviban is, hogy látszik már a gyereken, hogy az anyja 3 hónapja próbál és nem otthon van. Volt akkor még egy lehetőségem, ami még külföldön lett volna... nagyon fájó volt, de lemondtam. Mert választanom kellett a között, hogy a gyerek iskolakezdésénél ott legyek, pláne úgy, hogy az édesapja akkor éppen más színházhoz szerződött el, még messzebbre került tőlünk”.

Az interjúk arra is rámutattak, hogy a munkába visszatérve milyen nehézségeket rejt magában az anyaság és a színésznői munka közötti egyensúlyozás. Annak ellenére, hogy a kisgyermek születését követő korai szakaszban természetes igény, hogy az anya és gyermeke együtt legyen, a vidéki színésznők tapasztalatai is azt erősítik meg, hogy még mindig jelen vannak azok az intézményi, strukturális hátrányok, amelyek a dolgozó nő anyává válására nincsenek igazán tekintettel. Egy 41 éves családos színésznő szerint a „család napi logisztikája nagyon nehéz... lehet ezt fokozni, nagyon-nagyon nehéz. Nincs kéznél segítség. Párom szülei már nem élnek. Időnként az én szüleim tudnak besegíteni. Én mindkét gyerekhez fogadtam már bébiszittert is. A GYED extrát, amit kapok, azt erre költöm, valószínűleg ezért is találták ki. Muszáj dolgoznom, mert amikor az első gyerekem születése után megláttam a fizetésemet (42.000 Ft), akkor dobtam egy hátast. Azt mondtam, ez így nem fog menni. A párom fizetése sem magas, megőrizte a politikai hovatartozásmentességét, függetlenségét, nem lehet beskatulyázni. Később a gyermeket bölcsibe fogom adni. Attól is függ, hogyan alakul a következő évadom, az időbeosztásom”.

Az interjúk a magánélet és a fizetett munka konfliktusára is rámutatnak. Fontos kérdés itt a családi vagy intézményi támogatórendszer. Más dolgozó nőkhöz hasonlóan, szerencsés esetben, átmenetileg a színésznők is igénybe vehetik a nagyszülők, rokonok, barátok segítségét. Élhetnek a szociális és családtámogatási rendszer forrásaival, intézményeivel. Az interjúk azonban azt igazolják, hogy az aktuális szociális ellátórendszer nem tud igazán jó megoldásokkal szolgálni az anyává vált dolgozó nőknek, és így a színésznőknek sem.

A magánélet szempontjából a színészek és az elit között számos közös pont fedezhető fel. Csurgó és Kristóf (2017) kutatásainak (kulturális, gazdasági, politikai elit) eredményeihez hasonlóan a színészek karrierje köré szerveződik a család életritmusa, a párok munkamegosztása a tradicionális felosztást jeleníti meg. A színésznők a párokhoz hasonlóan is érvelnek azzal, hogy foglalkozásukhoz bizonyos fajta egoizmus szükségeltetik, de a tradicionális munkamegosztásból következő belső elvárásaik miatt gyakran küzdenek lelkifurdalással, ha adott esetben a karrierjük kerül előtérbe tradicionális feladataikkal szemben. Az elbeszélésekben fellelhetők azok a narratív elemek, amelyek arra mutatnak rá, hogy az otthoni munkamegosztás nem a tradicionális mintákat követi, hanem törekszenek e terhek egyenlő elosztására (Csurgó–Kristóf 2017).

A színésznő anyaszerepéről a színészeket is megkérdeztem a vizsgálat során. Egy 57 éves színész például több olyan akadályozó tényezőt is felsorolt: „Én általában gondolom, hogy a „női színészeknek” (így aposztrofálom őket), ez a színházban egy közhely is, hogy egy darabban általában van 15 férfi és 2 nő. De ott [vannak] az életkorral kapcsolatos dolgok is... Borzasztóan nehéz egy színésznőnek lenni, és mikor anyává válik pláne. És azt is el kell mondani, hogy nagyon bőséges a felhozatal. Elmegy egy kis anyuka gyesre, aki egy ünnepezt színésznő, formába van, és gyakorlatilag 1–2 év múlva el is felejtetik őt. Vissza kell kapaszkodni, újra abba a keréknyomba kell kerülni, amit ő elhagyott. Újra kell kezdeni a karrierépítést. Ebből lehet következtetni arra, hogy milyen nehéz a helyzetük. A férfiakról egy mondat: nekik jóval könnyebb. Nekik ilyen bajuk nincs, mindenkinek jut szerep, kicsi, nagy, piros, barna, zöld. Nőknél a verseny nagy, kevés szerep, köztársaságok elég gyorsan változnak, nagyon összetett dolog, ha valaki ünnepezt helyzetbe érezhesse magát. Visszaélés is keserítheti az ő sorsukat, nagyon tetszik, hogy felvállalják, és gránit mogulok is bukhatnak el.”

A dolgozó (színész)nő és az anyává válás dilemmájára kérdezett férfiak is reflektáltak. Ebben a dilemmában összeadódnak bizonyos hátrányok: a váltókori hátrány (drámairodalom szereparánytalanságai a nők és férfiak lehetőségeiben, életkorában), a kevesebb női szerepkínálat, a szociális ellátórendszer és a dolgozó nő konfliktusa, valamint ez kiegészül a vidékiségből származó hátránnyal is. A színésznő karrierpályája ezen a ponton megtörhet, egy vidéki karrierbe integrálódás úgy tűnik nehezebben érhető el.

Ezzel szemben az apaszerep, az apaság témaköre szinte elő sem került az interjúalanyok elbeszéléseiben. Az apaszereppel kapcsolatos elbeszélések hiányai rávilágíthatnak a vidéki színésznők és színészek terhei közötti aránytalanságokra a gyereknevelés és -gondozás területén, melyek azt is jól visszatükrözik, hogy Magyarországra egyelőre nem terjedtek el széles körben az aktívan törődő apai gyakorlatok (Takács 2017). Talán nem véletlen, hogy csupán egyetlen fiatal férfi válaszadó, egy 26 éves színész hozta fel ezt a témát, bár ő is leginkább arra utalt, hogy a gyermekkel való foglalkozás döntő része elsősorban az anyára hárul: *„Látok olyat, hogy sok színésznek született gyermeke, és szerelmesek a gyerekeikbe. De itt a színházon belül mindig a nők azok, akik többet foglalkoznak a gyerekkel, szülői értekezletre mennek, kaját csinálnak. A férfiak pedig tanácsolják, hány-szor kell orrszívózni a gyereket. Azért ők is tanácsot adjanak, de ők akkor sosincsnek otthon.”*

A magánélet szempontjából kiemelkedően fontos téma a párkapcsolat. Az interjúalanyok válaszaiból látható, hogy párkapcsolati státusz alapján megkülönböztethetők a művész párok és a vegyes párok. A művészpár alatt azt értem, amikor a kérdezett színésznőnek/színésznek, szakmabeli vagy más művészeti ágazatban dolgozó párja vagy házastársa van.

Egy 23 éves színész elmondta, hogy párkapcsolati választásaiban a színházi közeg meghatározó. A szakmabeli partnert a civilhez képest támogatóbbnak, megértőbbnek tartja, olyan embernek, aki ismeri a pályája specialitásait, nehézségeit: *„Nehezen létesítek kapcsolatot olyannal, aki nem szakmabeli. Ami az én életemet kitölti, az a színházhoz kötődik. Nekem ez nem munka, hivatásnak szokták mondani, de inkább életmód. Itt az életbeni és a színházon belüli fejlődés együtt halad. Az a nagyon jó a szakmabeli párral, hogy egy irányba haladtok. Eleve van, ami összekapcsol titeket. Civil és színész kapcsolatnak nem tudok előnyét mondani, mert szerintem nincs neki. A színházban lévő emberek között nem munkakapcsolat van csak, hanem szeretetkapcsolat. Én a nő kollégákhoz miért viszonyulok közel azonos szeretettel... szinte nekem családtagok. Ezeket nem érti meg egy civil, kitaláltság érzése van”.*

Egy 56 éves színész pedig megemlíti a szakmabeli pár és a civil pár mellett és ellen szóló érveket is: *„Ez egy ördögi kör, mert elég zárt a közösség. Színészpár esetében félszavakból is... tudjuk hogyan működik a rendszer, ki hogyan viselkedik a színházban, neki ehhez milyen rituáléra van szüksége. Ebből a szempontból ideális, a másik szempontból nem jó, mert a kapcsolat belterjessé válik”.*

A megkérdezettek döntő többsége egy másik színésznővel, illetve színésszel alkot egy (házas)párt. Számos esetben fordult elő, hogy az interjúalanyok párja nem színész vagy színésznő volt, hanem valamilyen más művészi tevékenységgel foglalkozott (például: zenész, táncos, énekes). Ezzel kapcsolatban a legtöbben a kapcsolat előnyét hangsúlyozták, mivel a színészet számukra nem csupán foglalkozás, hanem életmód, időbeosztásuk, családi menetrendjük egyértelműen foglalkozásuknak rendelődik alá. Ez a jelenség a színházi mező zártságára is felhívhatja figyelmet, hiszen napjaik döntő többségét a színházban töltik, így nem véletlen, hogy nagyobb valószínűséggel találnak párt ebből a közegekből. Hátrányokat is említenek például, hogy belterjes lesz a kapcsolat, a szakmai partner nem tartja őt a földön a realitásával, valamint a hiúság, önzőség, exhibicionizmus, mely a szakmához egészséges mértékben szükséges, ugyanakkor a magánéletben terhessé válhat a feleknek és a háztartási munkamegosztást sem segíti.

A párkapcsolat másik típusát a vegyes párok jelentik, ahol a színésznőnek/színésznek civil (nem művész) foglalkozású párja/házastársa van. Egy 57 éves színész a vegyes kapcsolat előnyeit sorolta, szerinte a civil pár „kívülállósága” inspirálóan hat a szakmai munkájára: *„Az én párom nem szakmabeli, egy csodálatos nő, aki civil pályán működik. Ez nem befolyásolja a munkámat, talán jó értelemben igen, mert egy felfrissülést jelent. Nekem nagyon jó, hogy nem szakmabeli párom van. A szakmát és a családot összeegyeztetni rendkívül nehéz, reggel nyolctól este tízig dolgozik ő is és én is”.*

Egy 36 éves színésznő az előző interjúalanyhoz hasonlóan mesélt a civil párral való kapcsolat minőségéről. Említett nehézségeket, ugyanakkor őt is inspirálja, segíti a vegyes típusú kapcsolat: *„Párommal vannak néha konfliktusok. Néha, amit úgy érzem, hogy nem tudok elmagyarázni, a munkához kapcsolódik. Hiába próbálom lekottázni, hogy mi történik, neki ez egy idegen terület. Ő nem tud ebben tanácsot adni, s ez őt is zavarja, ebből adódik a konfliktus. Szeretném, ha nem lenne komplexusa ettől, mert kifejezetten jó meglátásai vannak, de gyakorlati tanácsot nem tud adni. Nálunk a munkamegosztás nem hagyományos. Neki nem derogál, hogy elmosogasson és nem elvárás, hogy délben ott legyen a forró leves az asztalon. Nem konzervatív elvárások vannak”.*

A megkérdezettek között nagyon alacsony számban fordultak elő vegyes párok. A kérdezettek ennek a párkapcsolati formának is elsősorban a pozitívumait emelték ki, például azt, hogy ki tudnak lépni a színház zárt világából, hétköznapiabb, kiszámíthatóbb élethez tudnak kapcsolódni. Úgy értelmezik, hogy így „civilőbb” az életük. Az elbeszélések szerint a munkamegosztás, család-munka közötti logisztika elsősorban a pár időbeosztásának függvényében alakul. A párok igyekeznek a házimunkát megosztani, de sok esetben aránytalanul a civil félre hárulhat ennek az oroszlánrésze. Civil és színész pár esetén nem ritka, hogy a művész karrierje köré rendeződik a családi menetrend, a gyerekekkel kapcsolatos logisztikai feladatok: azaz a „keze alá dolgozik” a partnere.

A magánélet szempontjából fontos téma még a baráti kör és a szabadidős tevékenységek. A vizsgált elbeszélésekben nem találtam nemi specifikumokat ebben a témában. A megkérdezettek, színésznők és színészek számára egyaránt a vidéki színházi világ a meghatározó a barátságaik szempontjából, hiszen ebben a közegeben töltik idejük nagy részét. Természetesen, a barátságok korábbi életszakaszokban is létrejöhetnek: iskolában, gyerekkorban, rokon körből a színésznők és színészek esetében is. A baráti kapcsolatok ápolása mellett a magánélet szempontjából a lelki feltöltődés, az élethosszig tartó tanulás és a sport is nagyon fontos pontját jelentik a kérdezettek magánéletének.

A vizsgálat eredményei alapján elmondható, hogy a vidéki színésznők és színészek helyzete között számos egyenlőtlenség figyelhető meg. Ezek háttérben történelmi örökségek, strukturális meghatározottságok, drámairodalmi aránytalanságok és mindezek újratermelődése áll, amit tovább fokoz a vidéki színészek hátránya a fővárosi színészekkel szemben. Az általános egyenlőtlenségi problémákon túl a vidéki lét – néhány előnyt leszámítva – nagyon leszűkíti a szakmai lehetőségek körét a színészek és még inkább a színésznők számára.

A vidéki színésznői lét előnyeik között említhető, hogy a színházon kívüli tevékenységek (tanítás, karitatív tevékenységek, hobbik) miatt kialakult kötődések eredményeként nem szűkül be az életterük és személyes identitásukat nem kizárólagosan „csak” a színházon keresztül tudják definiálni. Így például karrierkrízis esetén lehetőségük nyílik a külső tevékenységek valamelyikébe kapaszkodni. Ezek olyan mentális és egzisztenciális „biztosítékok”, melyek a színházi munkájuk bizonytalanságait kompenzálhatják.

A vidéki színésznői lét hátránya pedig leginkább a színházon belüli karrierlehetőségek korlátozottságában nyilvánul meg: számos olyan karrierakadállyal találkozunk, melyek ugyan nem újkeletűek, annak érdemi megoldását mégis nélkülözik. Ide sorolhatók a drámairodalmi nemiszerep-aránytalanságok, mely a váltókorai krízisét idézheti elő. A színházi mező férfiközpontúnak tekinthető normarendszere a nőkre is rákényszeríti az e

szisztémának való alárendelődést: ebben a kontextusban válnak abszolutizálónak a színésznő testi szépségével, életkorával és mindezek elvesztésével kapcsolatos szorongató kérdések. A vidéki kőszínház történelmileg öröklött strukturális működése korlátozhatja a karrierbeli mobilitást. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy jelentősebb szakmai figyelem, széleskörű népszerűség nincs. A kőszínházi szervezet a munka-család konfliktusára, a nemi szerepek hangsúlyainak változására sem ad érdemi, modern választ (ez természetesen nem csupán a színésznők dilemmái közé sorolandó). A darabok „kijátszására” nem adódik lehetőség a népszínházi jelleg és az elvárt repertoár következtében, amely összességében anyagi pazarlást eredményez.

KONKLÚZIÓK:

A „SŰRÍTETT NŐ” A VIDÉKI SZÍNHÁZBAN, AVAGY A MEGSZEMÉLYESÍTETTEN SŰRÍTETT NŐI SZEREPEK

Összefoglalva elmondható, hogy a társadalmi nemi szerepek kérdései rendkívül komplex és ellentmondásos problémakört alkotnak a színházi mezőn belül is. Eredményeim alapján úgy értelmezem, hogy e komplexitás és ellentmondásosság jól visszatükröződik az általam vizsgált vidéki színésznők társadalmi helyzetében. A „sűritett nő” kifejezés alkalmazásával azt szeretném hangsúlyozni, hogy a vidéki kőszínház színésznője értelmezésben az a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos problémakört megszemélyesítetten „magába sűritő nő”, akinek a karrierlehetőségeihez és magánéletéhez jól hozzákapcsolhatók a mai magyar társadalomra (is) jellemző társadalmi nemi – gyakran ellentmondásos – sztereotípiák, azok számos potenciális előnyével és hátrányával együtt.

A vidéki színésznőt olyan „sűritett nőnek” tekintem, aki már egészen korai társadalomtörténeti periódusokban házasságon kívüli önálló karriert tudott teremteni magának és számos esetben ugyanolyan autonómiát ért el, mint férfitársai. Autonóm státuszuk történelmileg is egyedülálló és úttörő jellegű. Munkakörük, tudásuk, önállóságuk a polgári rendtől eltérően, férjüktől is független státuszlehetőségét biztosította számukra. Gondoljunk itt például az önállóság kiemelkedő példájaként a primadonnára, aki a színésznői szakma csúcsát érte el. A színésznő klasszikus értelmében a családi státuszától függetlenül is autonóm, sikeres, tehát saját jogán lehetett önmaga. Alakja az emancipációs törekvések szimbóluma. Másfelől viszont a színésznő színpadi megjelenésével a női hátrányok megjelenítője is. Szépségének, testének előtérbe helyezésével egyszerre válhat kiszolgáltatottá, sérülékennyé és/vagy szexuális szimbólummá. A színésznő a színpadon „sűritetten” jeleníti meg a nők társadalmi hátrányait és az ehhez fűződő sztereotípiákat és előítéleteket.

Eredményeim azt mutatják, hogy a színházi mező elemzése alkalmas terep arra, hogy bemutassa ezt az ambivalens, komplex „nő(i)séget”. Ezt nevezem a „sűritett nő” előnyei és hátrányai összegéből származó emancipált egyenlegnek.

A vidéki kőszínházi mezőben a színészek és a színésznők közötti egyenlőtlenségek kimutathatók a vizsgált elbeszélések alapján. A színésznők színházi mezőben szerzett előnyeinek és a hátrányainak végösszegéből írható le a sikerességük, karrierjük. A színésznők az elavult, merev gyakorlatokon nyugvó színházi mezőben hátrányban vannak, így vágyaik, terveik nem is merülnek ki a színházhoz kötődő hivatástudatukban. A színésznők színházhoz kapcsolódó attitűdje komplexebb fogalmat jelent, mint kollégáik esetében, mivel számukra a siker definiálása a színházon belüli és a színházon kívüli tételek összevonásából következtethető. A színházon belüli karrierjüket külön vizsgálva olyan egyenlőtlenségek vannak, melyek a drámairodalomból, a váltókorai krízisből, a szerepek nemi aránytalanságából, a színházi struktúrából fakadnak. A színházi mező örökségeinek köszönhetően színházi karrierjüket az akadályok következtében ki kell egészíteniük a színházon kívüli karrierrel, más tevékenységekkel, és ellensúlyozniuk kell a magánélet pozitívumaival ahhoz, hogy az elégedettek legyenek.

Az elemzés másik fontos eleme maga a „vidékiség”, a vidéki színészlét. A válaszadók elmondásaiból kirajzolódott egy erőteljes kontraszt a nem budapesti és a budapesti színházi világ között. Erős kontraszt érvényesül és a két színházi világ közötti kapcsolat is nagyon széttagolt. A szakmai figyelem és releváns visszajelzés (akár díjazásokkal, szerepajánlatokkal) a tehetség többirányú kibontakoztatásának lehetősége (szinkron, reklám, filmezés) vidéken csak korlátozott módon vagy egyáltalán nincs jelen. A vidéki kőszínházi struktúra szervezeti kultúrájában alapvetően is működnek történelmi örökségként olyan „reflexek”, amelyek nem kortárs igényekre vannak szabva. A vidéki kőszínház struktúrája nem veszi figyelembe a nemi szerepek változását, a modernizálódó világ vívmányait, marketingszemléletét nehezen építi be a működésébe, színházi gyakorlatába. Ez azt eredményezi, hogy a drámairodalmi szereparánytalanságokra még ma sem ad adekvát megoldást, ami a színésznők és a színészek eltérő karrierpályáját még inkább meghatározza. A vidéki színésznő identitása ilyen módon lesz igazán „sűrített”. Az összeadódó színházművészeti hátrányokra még rátevéődik a vidékiség terhe és hátránya és úgy válhatnak ezekkel szemben ellenállóbbá, ha „több lábon állnak”, ha olyan „magánidentitást” is kialakítanak, mely nem a színházi munkájukra és a színházban elérhető karrierjükre koncentrálnak kizárólagosan.

Jelen tanulmány arra vállalkozott, hogy bemutassa, hogy a vidéki színházban dolgozó prózai színésznők és színészek között hol vannak egyenlőtlenségek és ebben hol van szerepe magának a „vidékiségnek”. A brit színházkutatásokhoz (Long–Kerbel 2012) hasonlóan a vidéki színházi szervezeti működés esetében is tetten érhető az elavult, merev működés, amely korábbi korszakok örökségeként maradt fent és hagyományozódik át napjaink színészgenerációira. Eredményeim megerősítik azt is, hogy a színházban dolgozó művészek egyenlőtlenségének gyökere elsősorban ebben keresendő. Elemzésemben azonban én a színházban dolgozókat nem vettem egy kalap alá és nem vizsgáltam az összes szereplőjét a színházi közegnek (kimaradt például a gazdasági menedzsment stb.), hanem kizárólag a vidéki színházakban dolgozó prózai színésznőket és színészeket kérdeztem meg. Nagy Beáta (2014) vizsgálati eredményeihez hasonlóan én is azt találtam, hogy a szervezeti struktúrák hatással vannak a nemek közötti egyenlőtlenségek létrehozására és újratermelésére, amely a történelmi örökségekkel és a kortárs reflexió hiányával magyarázható. Egyenlőtlenségeiket mikroviszonyok leképződésében látom, ezért támaszkodtam Greenhaus és Koncz összetett karrierfogalmára, melyből kiindulva létrehoztam a három elemzési dimenziót: a vidéki színésznők színházon belüli és kívüli helyzetét, valamint magánéletét.

Koncz (2008) kifejezésére támaszkodva, a színházi mezőben is igaz az a kijelentés, hogy az ideális munkavállaló képébe a (színész)nő még mindig nem fér bele. A vidéki kőszínházi struktúra működése számára a színésznő absztraktabb fogalom és helyzetére nem tud elég rugalmasan reagálni. Koncz kettős kötődésű női munkastratégiájához némiképpen kapcsolható a sűrített nő helyzete, ugyanakkor a több lábon állásban a hátrányaik mellett több előny is megfigyelhető. A komplexebb identitásnak köszönhetően a problémákkal szemben ellenállóbbak lehetnek a férfi társaiknál, akik esetében például nagyobb hangsúly helyeződik a kiszámíthatatlan színházi karrierre. Eredményeim tehát rámutatnak az egyenlőtlenségekre, de nem abszolutizáló (a nemi egyenlőtlenségek tényét túlértékelve) céllal teszik azt. A mikroviszonyokban leképződő egyenlőtlenségek vizsgálata árnyalja az összképet, a hátrányok mellett az előnyökre is felhívja a figyelmet. A vidéki színházi lét vizsgálata eddig nem igazán került a tudományos érdeklődés látóterébe. Eredményeim arra is felhívják a figyelmet, hogy a vidéki színészek és még inkább a színésznők a budapesti színészléthez képest nagy hátrányokkal küzdenek. A vidéki közeg számos ponton módosítja, megerősíti vagy árnyalja az egyenlőtlenségi viszonyokat. Eredményeim azt is jelzik, hogy a vidéki művészeti, kulturális közeg a nemi egyenlőtlenségek mellett további fontos társadalomtudományi kérdéseket vethet fel, vizsgálatra érdemes terület.

A tanulmány a színházi mező keretei között (a társadalom egyik mikroszintjén) tárta fel a nemek közötti egyenlőtlenségeket, s ezzel hozzájárult a magyar társadalomtudományi mező kutatásához. Témája, elemzési

dimenziói, megközelítésmódja újszerű. A vizsgálat úttörőnek tekinthető, mert ez az első olyan magyarországi vizsgálat, ami azt tűzte célul, hogy egy eddig nem kutatott területen a vidéki kőszínházi munkaszervezetben dolgozó színésznők helyzetét írja le. A hátrányok és egyenlőtlenségek bemutatása mellett a nem jelentős, de létező női előnyöket is leírja („magánidentitások” kialakítása, emancipált egyenleg). A cikk limitációi közé tartozik, hogy a kényelmi mintavétel sajátosságai miatt nem általánosíthatók az eredmények a magyar színházi mező egészére, de még a vidéki színházi tapasztalatokra sem, ugyanakkor ez egy felfedező jellegű kutatás volt, amit majd remélhetőleg követnek továbbiak.

HIVATKOZÁSOK

- Andersson, M. (2006) Mire jó a nemek egyenlősége? In A. Giddens – P. Diamond (szerk) *Írások az egyenlőlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*. Budapest: Napvilág. 223–238.
- Barbino, G. – Ibrahim F. – Frize, M. – Kaldoudi, E. (2020) Solutions to Gender Balance in STEM Fields Through Support, Training, Education and Mentoring: Report of the International Women in Medical Physics and Biomedical Engineering Task Group. *Science and Engineering Ethics*, 26(1). 275–292. <https://doi.org/10.1007/s11948-019-00097-0>
- Greenhaus, J. – Kossek, E.E. (2014) A contemporary career: a work-home perspective. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1). 361–388. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091324>
- Becker, S. Howard (2008) *Art worlds*. Berkeley: University of California Press.
- Bourdieu, P. (2013) *A művészeti szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.
- Csurgó B. – Kristóf L. (2017) Narrative identities and Egalitarian norm among hungarian elite couples. *Journal of Family Issues*, 39(7). 1–24. <https://doi.org/10.1177/0192513X17741175>
- Duby, G. (2000) *Nő a középkorban*. Budapest: Corvina.
- Hell J. (2006) *Van-e feminista filozófia?* Budapest: Áron.
- Koncz K. (2013) *Karriermenedzsment. Szemléletváltás igénye az emberi erőforrás menedzsment terén*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kvale, S. (2005) *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: József Műhely.
- Kvale, S. (1996) *InterViews: An introduction to qualitative research interviewing*. Thousand Oaks, CA: Sage. [https://doi.org/10.1016/s1098-2140\(99\)80208-2](https://doi.org/10.1016/s1098-2140(99)80208-2)
- Lasch, C. (1996) *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- Nagy B. (2014) *Háttérben*. Budapest: L'Harmattan.
- Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (2018) A munka-magánélet egyensúlya és a genderrezsím viszonya a gazdasági átalakulást követően In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka*. Budapest: L'Harmattan. 15–32.
- Paksi V. (2014) Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgó vezető”-metaforára. *Replika*, 85–86(1). 105–130.
- Purple Seven (2012) *Gender in the theatre. Based on trends 2012–2015*. Elérhető: <http://purpleseven.com/media.ashx/gender-thought-leadership.pdf> (Letöltve: 2020.05.22.)
- Reinking, A. – Martin, B. (2018) The gender gap in STEM fields: theories, movements, and ideas to engage girls in STEM. *Journal of New Approaches in Educational Research*, 7(2). Elérhető: <https://naerjournal.ua.es/article/view/v7n2-10> (Letöltve: 2020.01.16.) <https://doi.org/10.7821/naer.2018.7.271>
- Schuller, G. (2013) Felforgató lehetőségek. Elérhető: <http://szinhaz.net/2013/03/18/schuller-gabriella-felforgato-lehetosegek/> (Letöltve: 2018.05.04.) 13–16.
- Szécsi N. – Géra E. (2016) *A budapesti úrinő magánélete 1860–1914*. Budapest: Európa. <https://doi.org/10.5195/ahca.2016.251>
- Szilágyi-Palkó Cs. (2016) Nadrágszerepek, nőimitátorok. *Játéktér*, 5(1). 44–49. Elérhető: http://epa.niif.hu/02900/02997/00001/pdf/EPA02997_jatekter_2016_1_044-049.pdf (Letöltve: 2020.01.16.)
- Takács J. (2017) Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3). 104–126.

KOPASZ MARIANNA¹

A DEMENCIÁVAL ÉLŐKET GONDOZÓ CSALÁDTAGOK ÉLETMINŐSÉGE SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.60>

ABSZTRAKT

A tanulmány a demenciával élő személyeket otthonukban gondozók (azaz a családi gondozók) életminőségével foglalkozik. Magyarországon a demenciával élő hozzátartozójukat gondozók körében ez idáig nem készült átfogó empirikus vizsgálat. A tanulmány célja, hogy előkészítsen és megalapozzon egy demenciával élő hozzátartozókat gondozók körében végzendő hazai empirikus szociológiai vizsgálatot. A narratív irodalmi áttekintés módszerével – és mindemellett támaszkodva az elérhető szisztematikus irodalmi áttekintésekre is – a tanulmány a következő kérdésekre keres választ: hogyan, milyen mérőeszközökkel mérhető a gondozással összefüggő életminőség; milyen specifikumai és dimenziói vannak az ilyen gondozói életminőségnek; milyen tényezők befolyásolhatják a gondozók életminőségét a külföldi szakirodalom alapján? A tanulmány emellett arra is vállalkozik, hogy ismertesse a demenciával élő személyek gondozásával összefüggésben elérhető hazai adatokat, vagy még inkább rámutasson ezek szűkösségére és a további kutatások szükségességére.

Kulcsszavak: életminőség, családi gondozó, informális gondozó, demencia, Magyarország

QUALITY OF LIFE OF FAMILY CARERS OF PEOPLE WITH DEMENTIA A LITERATURE REVIEW

ABSTRACT

The study examines the quality of life of carers of people with dementia being cared for at home (i.e. family carers). No comprehensive study has been carried out on family carers of people with dementia in Hungary so far. Thus, the purpose of this study was to lay the foundations for an empirical study to be conducted on family carers of people with dementia in Hungary. Using the method of narrative literature review, as well as relying on existing systematic reviews, the study seeks to answer the following questions: how can care-related quality of life be measured; what are the peculiarities of providing care for persons with dementia; and what factors were identified as affecting the care-related quality of life of family carers of people with dementia? Also, the study aims to review the data available on people with dementia in Hungary, and to point out the data gaps and areas requiring further research.

Keywords: quality of life, family carer, informal carer, dementia, Hungary

¹ Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

A DEMENCIÁVAL ÉLŐKET GONDOZÓ CSALÁDTAGOK ÉLETMINŐSÉGE

Szakirodalmi áttekintés

BEVEZETÉS

E tanulmány a demenciával élő hozzátartozójukat otthonukban gondozók gondozással összefüggő életminőségének kérdéseit vizsgálja. Az angol nyelvű szakirodalomban több kifejezést is használnak a demenciával élő személyek otthoni gondozását végzők megnevezésére: *carer*, *caregiver*, *family carer*, *unpaid carer*, és *informal carer*. Az utóbbi jelzős megnevezések mindegyike problémás lehet. A családi gondozó azért, mert bár a leggyakoribb a házastársi gondozás, előfordul, hogy a gondozott és a gondozó között nincs családi kötelék (szomszéd, barát). A „nem fizetett gondozás” megnevezés azért kerülendő, mert sok országban jár pénzbeli juttatás a tartós gondozásért cserébe (akár közvetlenül a gondozást végzőnek, akár közvetve, a gondozást igénybe vevő személynek) (Riedel–Kraus 2016; idézi EC 2018). Az „informális gondozás” elnevezés a gondozást nyújtó és a gondozott közötti kapcsolat informális jellegét domborítja ki. Ennek kapcsán viszont felvetődik, hogy amennyiben az informális gondozás a teljes szolgáltatási csomag részévé és szerződésessé válik – mint például Hollandiában –, akkor elveszíti informális jellegét (Da Roit 2012; idézi EC 2018). A hazai szakirodalomban egyaránt jelen van a családi és az informális gondozó megjelölés. A jelen tanulmányban – az egyszerűség kedvéért – a gondozó kifejezést használok, amellyel demenciával élő személyt magánháztartásban gondozó valamilyen hozzátartozóra, vagyis családi gondozóra utalok (azaz: a gondozó elnevezés a tanulmányban nem terjed ki a formális vagy professzionális gondozókra).

Magyarországon ez idáig nagyon kevés kutatást végeztek az idős hozzátartozót gondozó családtagok helyzetével, életminőségével kapcsolatosan (lásd pl. Jeneiné Rubovszky 2017; Tróbert 2019). Kifejezetten demenciával élő hozzátartozót gondozók körében pedig tudomásom szerint egyáltalán nem került sor átfogó vizsgálatra. A téma hazai alulkutatottsága következtében meglehetősen korlátozott a tudásunk a demens hozzátartozójukat otthonukban gondozók számáról, szocio-demográfiai jellemzőikről, nem beszélve a gondozással összefüggő életminőségükről. De nem csak ezen a téren hiányosak az ismereteink. Magyarországon a demenciával élők számára vonatkozóan sincs egységes adatgyűjtés, így nem állnak rendelkezésünkre adminisztratív adatok. Az információk jelenlegi szűkössége nem csak a közpolitikaalkotás lehetőségeit korlátozza, de még azt is, hogy a döntéshozók tisztában lehessenek a demencia növekvő előfordulásának a családokat érintő következményeivel (Gyarmati 2012).

A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás² célja az volt, hogy előkészítsen és megalapozzon egy demenciával élő hozzátartozókat gondozók körében végzendő hazai empirikus szociológiai vizsgálatot. Ehhez rendkívül nagy számban állnak rendelkezésre külföldi empirikus kutatások, döntően az egészségtudományok területén kutatók jóvoltából, miközben a szociológia láthatólag csekély érdeklődést mutat a gondozói

² A jelen tanulmány a szerzőnek az EFOP-1.9.4.-VEKOP-16-2016-00001 azonosító számú *A szociális ágazat módszertani és információs rendszereinek megújítása* kiemelt projekt keretében, a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság megbízásából készített kutatási jelentésén alapul. A szerző ezúton is köszönetét fejezi ki Gyarmati Andreának a kutatási jelentéshez, valamint a kézirat anonim lektorainak és Takács Juditnak a tanulmány első változatához fűzött értékes észrevételeiért.

életminőség-kutatások területén. Az idevágó szakirodalom tekintélyes mennyiségét tükrözi, hogy a demenciával élő hozzátartozók életminőségével összefüggésben az utóbbi években több szisztematikus irodalmi áttekintés is megjelent (erről lásd később). Jelen kutatásnak nem volt célja ezek számának gyarapítása. Az alábbi narratív irodalmi áttekintéssel (Onwuegbuzie 2016) – támaszkodva az elérhető szisztematikus irodalmi áttekintésekre is – a következő kérdésekre kerestem választ: hogyan, milyen mérőeszközökkel mérhető a gondozással összefüggő életminőség; milyen specifikumai és dimenziói vannak az ilyen gondozói életminőségnek; milyen tényezők befolyásolhatják a gondozók életminőségét a külföldi szakirodalom alapján?

A tanulmány a következőképpen épül fel. Az első részben arra teszek kísérletet, hogy röviden felvázoljam a demenciával élők gondozásával összefüggésben elérhető hazai adatokat, vagy még inkább, hogy rámutassak az adatok hiányára, valamint a további kutatások szükségességére. A második részben az a célom, hogy ismeressem a demenciával élő személyek gondozásának néhány – egyéb gondozást igénylő állapotoktól eltérő – specifikumát. A harmadik részben térek rá a gondozói életminőség mérésének tárgyalására. A negyedik rész célja, hogy megvilágítsa, miként járulhatnak hozzá a kvalitatív kutatások az életminőség mérésének gyakorlatához. Ezt követően az ötödik részben azokat a tényezőket járom körül, amelyek a külföldi szakirodalom alapján hatással lehetnek a demenciával élő hozzátartozót gondozók életminőségére. A tanulmányt egy összegző rész zárja.

MAGYARORSZÁGI DEMENCIA HELYZETKÉP

A demencia fogalma mint tünetegyüttes és mint betegségcsoport határozható meg. Utóbbi értelemben a mentális viselkedészavarok közül az organikus és szimptomatikus mentális betegségekhez tartozik. Előbbi értelemben a demencia a kognitív funkciók hanyatlásával járó, folyamatos leépülést okozó agyi tünetcsoport, amely memóriazavart, lebenytüneteket (a beszéd, a cselekvés, a felismerés, vagy a végrehajtási funkciók zavarait) és a mindennapi tevékenységek (olyan alapfunkciók, mint például az öltözködés, tisztálkodás, étkezés, vagy olyan eszközhasználattal járó funkciók, mint például az ételkészítés, közlekedés, bevásárlás) zavarát okozza (Érsek et al. 2010; Kovács 2015). A demenciához gyakran társulnak nem kognitív magatartási és pszichés tünetek (BPSD – *behavioural and psychological symptoms of dementia*). Ezek közé tartoznak a depresszió és a szorongás, az apátia, a hallucinációk és téveszmék, az agresszivitás, az agitáció és a motoros hiperaktivitás egyéb formái, mint például az elkóborlás (Szabó 2011; Egervári 2013; Kovács 2015). Az időskori demenciák hátterében leggyakrabban – körülbelül az esetek 60 százalékában – az Alzheimer-kór áll (Szabó 2011). Előfordulási gyakorisága alapján az Alzheimer-kór mellett kiemelendő még a vaszkuláris demencia és a kettő kevert formája, valamint a Lewy-testes és a frontotemporális demencia (Érsek et al. 2010; Szabó 2011; Kovács 2015). A demencia tünetegyüttese a demencia hátterének függvényében sajátos különbségeket mutathat. Így például a BPSD tünetek korai előfordulása jellemző a frontotemporális és a Lewy-testes demenciákban (Kovács 2015).

A magyarországi demenciával élő népesség becsült számát illetően több, egymástól jelentősen eltérő becslés ismert. A *Dementia in Europe 2019-es évkönyve* szerint Magyarországon 2018-ban a demens személyek száma a 65 éves és annál idősebb népességben 136 ezer fő, azaz 7,4% volt (Alzheimer Europe 2020). A nemzetközi prevalencia adatokból kiinduló becslésekről tudvalevő, hogy azok általában jelentősen alábecsülik a valós értéket (lásd erről Érsek et al. 2010). A Feledékeny Emberek Hozzátartozóinak Társasága 200 ezer főre teszi a demenciával élők magyarországi számát³, egy további becslés pedig 200–250 ezer fős demenciával élő népességgel számol (Gyarmati 2019).

3 A becslést adat forrása a Feledékeny Emberek Hozzátartozóinak Társasága által közzétett, az angol Nemzeti Demencia Stratégia összefoglalójának magyar nyelvű adaptációja. <http://www.alzheimerweb1.hu/pdf/nemzeti-demencia-strategia.pdf>. Utolsó letöltés ideje: 2020. 04. 14.

Ha a teljes demenciával élő népesség vonatkozásában nincsenek is adminisztratív adataink, a demenciával élő ellátottak számát illetően a KSH OSAP adatbázisából rendelkezünk valamennyi információval. Az adatgyűjtés azonban nem teljeskörű a szociális szolgáltatások tekintetében. A demenciával élőknek nyilvánított személyekre vonatkozóan a bentlakásos intézményekkel és a nappali ellátással összefüggésben vannak adataink, miközben nem érhető el információ a házi segítségnyújtást igénybe vevő demenciával élő betegek számáról.

A KSH OSAP adatai szerint 2018. január 1-jén tartós bentlakásos intézményben 12.843 demenciával élő személy élt (összesen mintegy 697 telephelyen). A demenciával élő népesség számát 200-250 ezer főnek véve, ez azt jelenti, hogy 2018-ban körülbelül 5-6%-uk élt tartós bentlakásos intézményben. A magánháztartásban élő demenciával élő személyek (vagyis a teljes demenciával élő népesség fennmaradó kb. 94-95%-a) számára Magyarországon jelenleg meglehetősen behatároltak az intézményesült segítségnyújtás lehetőségei (Jeszenszky 2006). A hatályos szabályozás csak lehetővé teszi, de kötelezően nem írja elő kifejezetten demenciával élő betegek ellátására szakosodott nappali szolgáltatások nyújtását.⁴ Az OSAP adatai szerint 2018-ban nappali ellátásban összesen 2.715 fő demenciával élő személy részesült (mintegy 235 intézményi telephelyen). Az általuk igénybe vett ellátás az esetek nagy részében nem szakosított demens ellátást jelent, mivel a fenntartók jellemzően integráltan nyújtják az ellátást (Gyarmati 2010). Emellett problémát jelent a nappali ellátás elérhetőségének területi egyenlőtlensége is. A szolgáltatással való lefedettség a településméret növekedésével együtt nő,⁵ vagyis a szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés egyáltalán nem garantált (Bácskay 2017).

Nincs pontos adatunk arról, hogy a demenciával élők hány százalékáról gondoskodik informális gondozás formájában valamely hozzátartozó. Rubovszky (2017) egy 2016-os országos felmérés alapján úgy becsüli, hogy a 65 éven felüli népességen belül 32% (538 ezer fő) lehet azoknak az aránya, akiket mindennapi teendőik ellátásában valamely hozzátartozójuk segíti (az adat a teljes idős népességre vonatkozik, nem csak a demenciával élőkre). További támpontot részint a KSH Munkaerő-felmérése, részint pedig egyes nemzetközi felmérések adhatnak, amelyekből a gondozást végzők számára vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok. Ezekből sem különíthetők el azonban a demenciával élőket gondozók. A KSH 2010-es Munkaerő-felmérésének adatai szerint Magyarországon a teljes 15-64 éves népesség 5,6%-a (összesen 373 ezer fő) gondoz rendszeresen erre rászoruló 14 évesnél idősebb személyt. A *European Social Survey* 2014-es hullámának adataiból ugyanakkor az látszik, hogy a magyar felnőtt (25 és 75 év közötti) népesség 8,2%-a végez valamilyen – minimum óraszámhoz nem kötött – gondozási tevékenységet (Verbakel et al. 2017). Ugyanezen felmérés adatai alapján a heti legalább 11 órát gondozók aránya 3,5%. A *European Quality of Life Survey* 2016-os hulláma alapján ennél jóval nagyobb számot (18%) közöl az informális gondozást végzők arányáról az Európai Bizottság *Informal care in Europe* című kiadványa.

Arra vonatkozóan sincs hazai adat, hogy a demenciával élő hozzátartozójukat gondozók mekkora hányada részesül a gondozási tevékenységért ápolási díjban. Mindössze az ismert, hogy 2018-ban Magyarországon alig több mint összesen 52 ezer fő számára állapítottak meg ápolási díjat. (Az ápolási díjban részesülők száma a szociális támogatások rendszerének 2015. évi átalakításával összefüggésben folyamatosan csökken.) Ennek alap-

4 Az 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet 84/A. §-a értelmében a demens személyek nappali ellátása megszervezhető önálló intézményi formában, illetve más nappali ellátás részeként.

5 Idősek nappali ellátását az 1993. évi III. törvény (a továbbiakban szociális törvény) 86. §-a értelmében minden 3 ezer főnél több állandó lakosú település köteles biztosítani. (A szociális törvény nem tér ki külön a demens személyek nappali ellátásának szabályozására.) A KSH 2015-ös adatai ugyanakkor azt mutatják, hogy a gyakorlatban csak a 20 ezer főnél nagyobb települések esetében teljes a szolgáltatással való lefedettség. Idősek nappali ellátása a legkisebb (ezer fő alatti) településeknek ugyanakkor csak kevesebb, mint harmadán érhető el. De ha csak az ellátást helyben működtető települések arányát nézzük, akkor még sokkal kisebb százalékokról beszélhetünk.

ján legfeljebb megbecsülni lehet, hogy az ápolási díjban részesülők hány százaléka lehet olyan, aki demenciával élő hozzátartozójáról gondoskodik. A becsléshez a TÁRKI 2015-ös ápolási díjban részesülők körében végzett felmérésének adataiból indulok ki. Tátrai (2015) közlése szerint a felmérés mintájába került gondozott személyek 42%-a demenciával élő. Ennek alapján, és azt feltételezve, hogy a minta a gondozottak életkori és diagnózis szerinti összetételére nézve is jól reprezentálja az ápolási díjban részesülő alapsokaságot – körülbelül 21–22 ezer főre tehető azoknak az ápolási díjon lévőknek a száma, akik demenciával élő hozzátartozót gondoznak.

A fenti adatok alapján összességében a következők látszanak. Egyrészt, a magyarországi demenciával élő népesség – pár százaléknyi kivétellel – magánháztartásban él. Ennek a közelítőleg 200 ezer fős magánháztartásban élő népességnek egy része nem részesül gondozásban (vagy mert a betegség korai stádiumában nem igényel gondozást, vagy ellátatlan), más részét pedig valamely hozzátartozójuk gondozza (az arányok nem ismertek). Valószínűsíthető, hogy ezeknek az informális gondozóknak csak kis százaléka – becslésem szerint hozzávetőlegesen 11–12%-a – részesül a gondozási tevékenység fejében pénzügyi juttatásban. Röviden szólva, a demenciával élő személyek gondozása Magyarországon döntő részben a hozzátartozók nem fizetett munkájára épül. A gondozók gondozással összefüggő életminőségére vonatkozóan nincsenek hazai kutatási eredmények, de számos külföldi kutatás áll e tárgyban rendelkezésünkre. A következőkben a tanulmány ebbe az irodalomba nyújt betekintést.

A DEMENCIÁVAL ÉLŐ HOZZÁTARTOZÓK GONDOZÁSÁNAK NÉHÁNY SPECIFIKUMA

A demencia progresszív kórkép; lefolyásának – különösképpen az Alzheimer-típusú demencia esetében – jellegzetes stádiumai vannak, melyek mentén jól jellemezhető a leépülés mértéke, és ezzel összefüggésben a gondozási igény is. A demenciát megelőzheti egy hosszabb lappangási időszak, amit az enyhe kognitív zavar (*mild cognitive impairment* – MCI) fogalmával szokás leírni (Szabó 2011; Kovács 2015). Ebben a fázisban az enyhe memóriazavar áll az előtérben, a mindennapos tevékenységek ellátásában még nem észlelhető változás. Az enyhe demencia stádiumában a károsodás érinti a mindennapi tevékenységeket ellátását, de még nem merül fel gondozási igény (Kovács 2015). A demencia középső szakaszában fontos változás az önállóság fokozatos elvesztése a mindennapi tevékenységek, azaz az alapfunkciók és az eszközhasználattal járó funkciók tekintetében, valamint a viselkedési, alkalmazkodási-beilleszkedési problémák (például agitáltság, inadekvát viselkedés, átmeneti dezorientáció, paranoid tünetek) előtérbe kerülése. A növekvő kockázatok miatt megjelenik a folyamatos felügyelet iránti igény. A súlyos demencia szakaszában a gondozottak egyre inkább elvesztik mozgásképességüket, és fokozatosan ágyhoz kötötté válnak (Szabó 2011). Az ápolási munka szempontjából a súlyos és az ezt követő terminális stádium fokozott terhet jelent, de mindemellett fontos kiemelni, hogy a gondozó számára a legnagyobb kihívás a közepesen súlyos stádium, amely egyben a leghosszabb szakasz szokott lenni (Szabó 2011; Kovács 2015).

Kutatási eredmények is alátámasztják, hogy a szellemi hanyatlással érintett személyek gondozása megterhelőbb a gondozók számára, mint a testi fogyatékosággal élőké (lásd pl. Schofield 1998; idézi Moïse et al. 2004). A demenciával élő beteget gondozók olyan további kihívásokkal találhatják magukat szemben, mint amilyen a gondozott gondozással szembeni ellenállása, nyugtalansága és/vagy a saját szükségleteit illető belátásának a hiánya (Schneider et al. 1999). Mivel a demencia progresszív kórkép, amely egyre nagyobb fokú függést von maga után, a gondozás komplex és hosszú távú kihívás a gondozó számára (lásd pl. Oliveira et al. 2015).

A napi szintű gondozás elsődleges felelőssége többnyire egy családtagra hárul, jellemzően nő családtagra (az előfordulási gyakoriság szerint: feleségre, lányra, menyre, más rokonra, és más nem rokoni kapcsolatban

állóra – ebben a sorrendben) (O'Rourke – Tuokko 2000; idézi Farina et al. 2017). Sok demenciával élő személyt gondozó maga is idős, törekeny egészségi állapotú. Az idősebb korú gondozók gyakran végeznek teljesidős gondozási tevékenységet hosszabb időn keresztül (Schneider et al. 1999). Ez a saját magukról való gondoskodás elhanyagolásához és a családi kapcsolataik meggyengüléséhez vezethet (Gallant–Connel 1997; Quinn et al. 2009; idézi Oliveira 2015).

Habár a gondozási tevékenység sok demenciával élő hozzátartozót gondozó számára okoz személyes megalégedettséget, fizikai, pszichológiai és pénzügyi szempontból is hátrányokkal járhat (O'Rourke–Tuokko 2000; idézi Farina et al. 2017). A demenciával élő személyt gondozóknál gyakrabban fordul elő szorongás, stressz és depresszió, mint azok körében, akik nem végeznek demens gondozást, és több negatív hatás éri őket, mint az egyéb betegségben élőket gondozókat (Moïse et al. 2004). Az adatok azt mutatják, hogy a demenciával élő hozzátartozójukat gondozók 39%-a szenved depresszióban (Alzheimer's Association 2014). A gondozási tevékenység a gondozó számára gyakran jelenti társas kapcsolatai felbomlását (Xiao et al. 2014; idézi Abrahams et al. 2018).

A 2019-es *World Alzheimer Report* egy olyan világfelmérésből származó adatokat közöl, amelyben többek között Alzheimer kórral élő betegek gondozóit is megkérdezték. A válaszadó gondozók fele nyilatkozott pozitívan az általa betöltött szereppel összefüggésben. Azzal együtt is, hogy 52%-uk számolt be az egészségi állapota romlásáról, 49%-uk a munkáját érintő negatív következményekről, és 62%-uk a társas élete hanyatlásáról (Alzheimer's Disease International 2019).

A gondozás okozta teher, a depresszió, a megromlott saját egészségi állapot és a meggyengült társas kapcsolatok abba az irányba hathatnak, hogy a gondozott demenciával élő személy intézményi ellátásba kerül (Gaugler et al. 2005; idézi Abrahams et al. 2018). Az intézményi vagy ápoló otthonban való elhelyezés ugyanakkor valószínűleg sokkal magas társadalmi költségű alternatívát jelentenek az otthoni gondozáshoz képest (Schneider et al. 1999). Ahogyan Farina és munkatársai fogalmazzák: „*a családi gondozók nélkül a formális ellátórendszer összeomlana*” (2017:573). A gondozók megfelelő életminőségének biztosítása – társadalmi szerepüket tekintetbe véve – különösen fontos.

A GONDOZÓI ÉLETMINŐSÉG FOGALMA ÉS MÉRŐESZKÖZEI

Az életminőség fogalma viszonylagos: változik tudományterületenként (lásd pl. orvostudomány, pszichológia, szociológia) és a vizsgált populáció függvényében is. Egyetértés a kutatók között az életminőség fogalmának többdimenziós jellegét illetően mutatkozik, arra azonban már nem terjed ki, hogy melyek is ezek a dimenziók (pl. testi egészség, pszichológiai, szociális jóllét stb.).

Megkülönböztetünk egymástól általános (generikus) és betegség- vagy kondícióspecifikus életminőség-meghatározásokat (illetve mérőeszközöket). Utóbbiak valamilyen meghatározott krónikus betegségre vagy egészségi állapotra vonatkoznak. Ide tartozik az ilyen betegségben élőket gondozók életminőségének meghatározása is. Ahogyan általában véve sincs egyetértés az életminőség fogalmát illetően, úgy a demenciával élők életminőségével összefüggésben sincsen. A különböző kutatók különböző elméleti kereteket és mérőeszközöket fejlesztettek ki.

A demenciával élők életminőségének mérésére többféle mérőeszközt is alkalmaznak (ilyen például a *Quality of Life in Alzheimer's Disease* – lásd Logsdon et al. 1999), amelyek bár a fogalmi megalapozottság igényével lépnek fel, többségében híján vannak a konceptuális alátámasztásnak, vagy olyan instrumentumok, amelyek az életminőség valamely dimenziójára specifikusak, vagy egészséggel összefüggők (Manthorpe–Bowling

2016). Mindemellett a legtöbb használatban lévő demens életminőséget mérő instrumentum megbízhatósága és érvényessége legalábbis kérdéses (Manthorpe–Bowling 2016). Ez a tanulmány a demenciával élő személyeket gondozók életminőségére irányul, így nem tekinti céljának a demenciával élő személyek életminőségének mérésével kapcsolatos problémák részletes ismertetését.

A *gondozási tevékenységet ellátók* életminőségének mérése terén még nagyobb a lemaradás, mint a demenciával élők esetében (Manthorpe–Bowling 2016). Lim–Zebrak (2004) az életminőséget mint többdimenziós fogalmat definiálják – mind általában, mind pedig a krónikus testi betegségben élőket gondozókkal összefüggésben –, amely olyan elemeket foglal magában, mint a testi egészség és a fizikai funkcionálás, a szocioökonómiai helyzet, a pszichológiai, az érzelmi és a társadalmi jóllét, illetve a hozzátartozójukat gondozók tekintetében olyan további elemeket is, mint a gondozói teher, a családi működések, az adaptáció, az egészség és tartós distressz (*distress*) (Lim–Zebrak 2004).

Mivel jelenleg nem áll rendelkezésre a demenciával élő hozzátartozóikat gondozók életminőségének mérésére szolgáló széles körben validált mérőeszköz (Manthorpe–Bowling 2016), a *gondozói életminőség* mérésének igényével fellépő kvantitatív kutatások – kevés kivétellel (erről lásd később) – különböző helyettesítő stratégiákhoz folyamodnak. A témában megjelent szisztematikus irodalmi áttekintések (lásd pl. Oliveira et al. 2015; Farina et al. 2017) azt találták, hogy a kutatások legtöbbször valamilyen generikus mérőeszközt (pl. SF-36⁶, EQ-5D⁷) használják a demenciával élő személyeket gondozók életminőségének mérésére. Az EQ-5D – ahogyan az elnevezés is sejteti engedni – öt dimenziót fed le (mozgékonyosság, önellátás, szokásos tevékenységek, fájdalom/rossz közérzet, szorongás/lehangoltság), melyek között a testi egészségre vonatkozóak vannak többségben. Az SF-36 (*Short-Form 36 Survey Questionnaire*, lásd Ware 1993) kiterjed a fizikai és a mentális egészségi állapot mérésére is. Argimon és szerzőtársai (2004) például ezzel a mérőeszközzel hasonlították össze a demenciával élő hozzátartozókat gondozók és az általános népesség (annak egy nem és kor szerint illesztett mintája) egészséggel összefüggő életminőségét. A kutatási eredményeik közlésénél megjegyzi azonban, hogy a SF-36 a gondozói célcsoporttal összefüggésben nem validált. Ez a gyakorlat azért problémás, mivel a generikus mérőeszközök nem feltétlenül képesek megragadni az életminőségnek a kulcsfontosságú betegség-specifikus elemeit (Farina et al. 2017).

Ettől eltérően más vizsgálatok demenciával élő személyekre kidolgozott mérőeszközöket használnak a gondozói életminőség mérésére, ezek közül is leggyakrabban a QoL-AD⁸-t. Bruvik és munkatársainak (2012) kutatása is ilyen, amely demenciával élő személyekre és az őket ápoló családtagok életminőségének összehasonlítására alkalmazta a QoL-AD-t. Ugyanakkor, ahogyan erre Manthorpe és Bowling (2016), valamint Farina és szerzőtársai (2017) is felhívják a figyelmet, ezeket a mérőeszközöket demenciával élő személyek életminőségének mérésére fejlesztették ki, nem pedig az őket gondozók életminőségének mérésére, és nem is validálták őket az utóbbi célcsoportban. Az azonban, hogy vannak ilyen vizsgálatok, amelyek demenciaspecifikus mérőeszközökhöz folyamodnak (a gondozók életminőségének mérésében), valószínűleg jelzésértékű a generikus mérőszámok alkalmazhatósága vonatkozásában, és aláhúzza, hogy szükség volna kondícióspecifikus mérőszámok kidolgozására (Farina et al. 2017).

A jelen tanulmány írása idején egyetlen olyan mérőeszköz ismert, amelyet kifejezetten a demenciával élő személyeket gondozókkal összefüggésben fejlesztettek ki és validáltak Franciaországban (Thomas et al. 2002;

6 https://www.rand.org/health-care/surveys_tools/mos/36-item-short-form/scoring.html (Utolsó hozzáférés: 2020. március 31.)

7 <https://euroqol.org/eq-5d-instruments/> (Utolsó hozzáférés: 2020. március 31.)

8 <https://www.cogsclub.org.uk/professionals/files/QOL-AD.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2020. március 31.)

2006). Ez a mérőeszköz (PIXEL) 20 itemet tartalmaz, amelyek a gondozó életének különböző területeit fedik le. E területek közé tartozik: *i)* a gondozott személy által támasztott nehézségekkel való szembenézés, *ii)* a környezethez való viszony, *iii)* a helyzet pszichológiai észlelése, valamint *iv)* a lehetséges aggodalom, kimerülés észlelése (Thomas et al. 2006). A skálával kapcsolatosan kritikaként felvetődik azonban, hogy annak kifejlesztésekor a kutatók nem az életminőség fogalmából indultak ki, hanem a gondozók által a gondozással összefüggésben megfogalmazott panaszokból (lásd Thomas et al. 2002); az instrumentum a potenciális életminőség-dimenzióknak csak egy részét fedi le; illetve az is, hogy a validálásához további tesztekre van szükség (Manthorpe–Bowling 2016).

Mindazonáltal a kondíció- vagy betegség-specifikus gondozói életminőség mérése indokoltnak látszik annak fényében, hogy a kutatások más nehézségeket jeleznek a betegség, illetve kondíció függvényében. Korábbi vizsgálatok arról számoltak be, hogy a demenciával élő személyek gondozása nagyobb terhet ró a gondozást végzőre, mint a más betegséggel élő idősök gondozása (Zacharopoulou et al. 2015). Ez jelentős részben a demencia kognitív, pszichés és viselkedési szimptomáinak kezeléséből fakad, ami megterhelő és kihívást jelentő a gondozást végző számára (Campbell et al. 2008). Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy az általános mérőeszközök – noha előnyük a különböző csoportok életminőségének összehasonlíthatósága – alkalmatlanok lehetnek rá, hogy megragadjanak olyan életminőség-területeket, amelyek gondozó és betegség-, illetve kondíció-specifikusak, ezért a gondozók vonatkozásában is szükség lehet kondíció- illetve betegség-specifikus mérőeszközökre (Manthorpe–Bowling 2016).

ÉLETMINŐSÉG GONDOZÓI SZEMMEL: A KVALITATÍV KUTATÁSOK HOZADÉKA

A szisztematikus szakirodalmi áttekintések alapján jól látszik, hogy a gondozói életminőség vizsgálata terén kevés kvalitatív kutatás készült (lásd pl. Farina et al. 2017). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kvalitatív kutatások eredményei – noha ezekből jellegüknek fogva nem általánosíthatunk – ne szolgáltatnának hasznos inputokat a demenciával élőket gondozók életminőségének mérésére szolgáló mérőeszközök kifejlesztéséhez, illetve a meglévő eszközök közti választáshoz (Jones et al. 2014). Ebben a tanulmányban három kvalitatív kutatást mutatok be,⁹ amelyek mindegyike demenciával élő hozzátartozót gondozók életminőségére irányult, és fontos hozadékat jelent részint a gondozók saját életminőség-meghatározásával, részint pedig a meglévő mérőeszközök alkalmasságával kapcsolatosan: ezek Jones és szerzőtársai (2014), illetve Vellone és szerzőtársai (2008) és (2015) munkái.

Vellone és szerzőtársai (2008; 2015) azt a célt tűzték ki, hogy feltárják, milyen jelentést tulajdonítanak maguk a demenciával élő személyeket otthonukban gondozók az életminőség fogalmának. A kérdés vizsgálatához fenomenológiai módszerrel közelítettek. A 2008-es római kutatásukban 32, a 2015-ös szardíniai vizsgálatban 41 alanyt tettek fel személyes interjújuk keretében a következő kérdéseket: *i)* Tekintetbe véve, hogy Ön egy Alzheimer-kórral élő személyt gondoz, mit gondol arról, mi az életminőség? *ii)* Milyen tényezők javítják Ön szerint az életminőséget? *iii)* Milyen tényezők rontják Ön szerint az életminőséget?

A két olaszországi vizsgálat összességében elég hasonló eredményeket hozott, ezért itt a római kutatás megállapításait ismertetem részletesebben, és csak a jelentősebb különbségek esetén térek ki a szardíniai kutatásra. Vellone és kollégáinak eredményei szerint a családi gondozók számára az életminőség három té-

⁹ Ez a három kvalitatív módszerrel készült kutatás került be Farina et al. (2017) – összesen 41 tanulmányt felölelő – szisztematikus irodalmi áttekintésébe, mivel ezek teljesítették azt a szelekciós kritériumot, hogy kifejezetten demenciával élő hozzátartozót gondozó személyeket kérdeztek meg arról, hogy milyen tényezőket tekintenek fontosnak az életminőségük szempontjából, vagy hogy miként befolyásolta a gondozás az életminőségüket (lásd még erről a soron következő fejezetet)

nyezőt, vagy pontosabban szólva tényezőcsoportot jelent: *i)* békességet, nyugalmat és pszichológiai jóllétet, *ii)* szabadságot, mégpedig mind a cselekvés szabadsága, mind pedig az elme szabadsága vonatkozásában (i.e. a gondozással kapcsolatos terhek és büntudat elengedését a gondozottól külön töltött időben), és *iii)* általános jóllétet, jó egészséget, valamint jó pénzügyi helyzetet. A kutatásban résztvevők szerint az életminőséget három dolog képes javítani: először is *i)* a gondozott hozzátartozó jó egészségi állapota, *ii)* a gondozottól való nagyobb függetlenség, valamint ez utóbbtól nem teljesen függetlenül *iii)* több segítség a gondozásban (részint az ellátórendszer részéről, részint pedig anyagi értelemben).

A szardíniai kutatás eredményei megerősítették, hogy a gondozott személy egészségi állapota mellett életminőségjavító a külső segítség – beleértve a családtól, a formális intézményektől kapott segítséget és a pénzügyi támogatást is –, valamint a több szabadidő lehetett. Különbség abban volt, hogy a szardíniai gondozók e tényezők mellett kiemelték még a gondozási tevékenységből származó elégedettségérzést és a társadalom Alzheimer-kórral kapcsolatos fokozottabb érzékenyítését is mint életminőséget emelő tényezőket. Ezzel szemben mindkét vizsgálat résztvevői szerint rontják az életminőséget *i)* a jövővel és a betegség lefolyásával kapcsolatos aggodalmak, valamint *ii)* a folyamatos gondozásból fakadó stressz.

Jones és munkatársai (2004) félig-strukturált interjúkat készítettek nyolc demenciával élő családtagjukat gondozóval, melyeket *framework approach* módszerével (lásd Smith–Firth 2011) dolgoztak fel. Az interjúk elemzéséhez az egészség-gazdaságtanban használt képességalapú (*capability-based*) életminőség mérőeszközök (EQ-5D, ICECAP-O¹⁰, *Carer Experience Scale – CES*¹¹, és *Adult Social Care Outcomes Toolkit – ASCOT*¹²) dimenzióit használták kiindulópontként.

Az interjúk alapján négy főbb témát azonosítottak a kutatók: *i)* a társas hálózatok és kapcsolatok, beleértve egyfelől a gondozó által kapott külső támogatást, másfelől pedig a demenciával élő személlyel és kívül állókkal való kapcsolatát; *ii)* az ellátórendszerrel való interakciók, azaz a gondozó személynek az egészségügyi és szociális szolgáltatókkal való tapasztalatai (pl. a demencia diagnózis megszerzése, a diagnózis felállításakor kapott információk, stb.); *iii)* a gondozó által betöltött szerep, illetve annak az egyén által megélt aspektusai (megnövekedett stressz, depresszió, illetve elismerés, méltánylás); *iv)* énidő, illetve függetlenség.

Jones és kollégái az interjúk alapján azonosított témákat ezt követően összevetették a fenti négy életminőségmérésre használt mérőeszközzel, hogy képet kaphassanak ezek alkalmasságáról. Azt a következtetést vonták le, hogy a vizsgált instrumentumok közül az EQ-5D – amely elsősorban a testi egészségre fókuszál – mutat a legkevesebb átfedést az interjúk alapján azonosított korábban említett négy témával. Hasonlóan kevésbé bizonyult alkalmasnak az eredetileg szolgáltatást igénybe vevők életminőségének mérésére kifejlesztett ASCOT. A megmaradó két mérőeszköz, a CES és az ICECAP-O mutatkozott a leginkább megfelelőnek, ám az utóbbi a 65 éves és annál idősebb személyek képességalapú életminőségének mérésére szolgál, s mint ilyen kevésbé adekvát a fiatalabb gondozók esetében.

A GONDOZÓI ÉLETMINŐSÉGET MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A demenciával élő hozzátartozót gondozók életminőségére vonatkozóan tekintélyes mennyiségű külföldi kutatás áll rendelkezésre. Az utóbbi néhány évben több szisztematikus szakirodalmi áttekintés is meg-

10 <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-mds/haps/projects/icecap/questionnaires/ICECAP-Oquestionnaire.pdf>. (Utolsó hozzáférés: 2020. március 31.)

11 <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-mds/haps/projects/icecap/questionnaires/CESquestionnaire.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2020. március 31.)

12 <https://www.pssru.ac.uk/ascot/> (Utolsó hozzáférés: 2020. március 31.)

jelent (lásd pl. Zacharopoulou et al. 2015, Farina et al. 2017); közöttük olyan is, amely a gondozókon belül is egy célcsoportra, az időskorú gondozókra fókuszál (lásd Oliveira et al. 2015). Ebben a részben Farina és munkatársainak 2017-es magas színvonalú szisztematikus irodalmi áttekintését¹³ tekintem kiindulási pontnak, amely a demenciával élő hozzátartozót gondozók életminőségével összefüggő tényezőkre vonatkozó kutatási eredményeket szintetizálja. A szerzők a szűrést és a tanulmányok minőségi értékelését követően összesen 41 – túlnyomó többségében kvantitatív – kutatást vontak be a szakirodalmi áttekintésbe. A publikációk közül 25 származott európai országból, melyek között kelet-közép-európai ország nem képviseltette magát. A narratív szintézis alapján a kutatók a következő tíz témát vagy tényezőcsoportot azonosították a szakirodalomban: demográfiai jellemzők; gondozó-gondozott kapcsolat; demencia jellemzők; a gondozó egészsége; a gondozó érzelmi jólléte; a gondozói teher; támogatás; gondozói függetlenség, gondozói énhatékonyság (*self-efficacy*), a jövővel kapcsolatos aggodalmak. Az alábbiakban a Farina és kollégái által azonosított életminőséggel összefüggő tényezőket járom körül.

Demográfiai jellemzők

A korábbi kvantitatív tanulmányok vizsgálták mind a gondozott demenciával élő személy, mind pedig a gondozást végző személy demográfiai jellemzőinek a gondozó életminőségével való összefüggéseit. Ezeknek az eredményeiből Farina és szerzőtársai (2017) azt a következtetést vonták le, hogy a gondozott személy olyan szocio-demográfiai jellemzői, mint az életkora és iskolázottsága nincsenek összefüggésben a gondozást végző életminőségével. Ugyanakkor nem annyira egyértelműek az eddigi kutatási eredmények arra vonatkozóan, hogy van-e kapcsolat a gondozott személy neme, illetve családi állapota és a gondozó életminősége között (Farina et al. 2017).

Farina és munkatársainak irodalmi áttekintése alapján az látszik, hogy a gondozók életminősége nem függ attól, hogy nők vagy férfiak, és attól sem, hogy házasok-e vagy sem. A gondozó életkorának és iskolai végzettségének az életminőségére való kihatásait illetően viszont vegyesek a kutatási eredmények (Farina et al. 2017). Megjegyzem, hogy Oliveira és munkatársainak (2015) összefoglaló cikke ettől eltérő következtetésre jutott a gondozói életkor vonatkozásában. Az általuk elemzett tanulmányok többsége azt jelezte, hogy az idősebb gondozók életminősége rosszabb, mint a fiatalabbaké (vagyis negatív összefüggés van a kor és az életminőség között).

Úgy tűnik, hogy a gondozónak a demenciával élő személlyel való együtt-, illetve különélése összefüggést mutat a gondozói életminőséggel (Farina et al. 2017). Alacsonyabb életminőség jellemző a gondozott személlyel együtt élőkre, mint az azoktól külön élőkre (Bruvik et al. 2012). Farina és munkatársai (2017) rámutattak ugyanakkor, hogy az együtt- vagy különélés valószínűleg proxyja egy sor olyan egyéb tényezőnek, mint amilyen a betegség súlyossága, a demenciával élő személy funkcionális károsodása, vagy a gondozó bizonyos jellemzői (például egészségi állapota, megküzdési stratégiája).

Gondozó-gondozott kapcsolat

A gondozó-gondozott viszonytal összefüggésben azt próbálták megválaszolni a – csekély számban rendelkezésre álló – kvantitatív kutatások, hogy a közöttük lévő kapcsolat típusa – házastársi/élettársi vagy leszármazotti kapcsolat – befolyásolja-e a gondozást végző életminőségét. Két tanulmány is azt találta, hogy a gondozó és gondozott közti házastársi viszony rosszabb gondozói életminőséggel jár együtt, mint a leszármazotti

¹³ A szisztematikus áttekintés a *Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses Protocols* (PRISMA) előírásainak megfelelően készült.

kapcsolat (Serrano-Aguilar et al. 2006; Bruvik et al. 2012). Ez azonban összefügghet a gondozó és a gondozott személy együtt- vagy különélésének (fentebb tárgyalt) kérdésével (Farina et al. 2017).

A kvalitatív módszertant alkalmazó munkák közül Jones és szerzőtársai (2014) tanulmányában a gondozó-gondozott viszony mint a gondozói életminőség meghatározója jelent meg, az olaszországi kutatásokban ez ugyanakkor nem kapott kitüntetett szerepet (ld. Vellone et al. 2008; 2012).

Demenciajellezők

Vellone és munkatársai (2008; 2012) kvalitatív kutatásai feltárták, hogy a gondozó életminősége szempontjából lényeges tényező a demenciával élő személy egészségi állapota (lásd fentebb). Ezt a kvantitatív vizsgálatok eredményei csak részben erősítik meg. Ezek között említhető például Serrano-Aguilar és munkatársainak (2006) kutatása, amely negatív előjelű kapcsolatot mutatott ki az Alzheimer-kórral élő személyek funkcionális károsodása és a családi gondozók életminősége között. Farina és szerzőtársai (2017) ugyanakkor több olyan tanulmányt is említettek, amelyek nem találtak szignifikáns összefüggést a gondozottak funkcionális károsodása és a gondozói életminőség között, így az eredmények összességében nem egyértelműek.

A szakirodalomban több utalás van arra, hogy a demencia különböző velejáró tünetei befolyásolhatják a demenciával élő személyt gondozó életminőségét. Thomas és kollégái 2006-os munkájukban például azt állapították meg, hogy a Lewy-testes demenciával élőket gondozók életminősége alacsonyabb, mint azoké, akik Alzheimer-kórral élőket gondoznak. E mögött a kórral járó hallucinációk előfordulása állhat – mutatnak rá Farina és szerzőtársai (2017). Számos tanulmány támasztja alá a demencia viselkedési és pszichológiai szimptomái közti negatív összefüggés fennállását (lásd pl. Bruvik et al. 2012), de a kutatási eredmények itt sem egybehangzóak (Farina et al. 2017).

Néhány kutató arra a következtetésre jutott, hogy a gondozó életminősége összekapcsolódik a gondozott demenciával élő személy életminőségével (lásd pl. Bruvik et al. 2012). Ezek az eredmények azonban kellő óvatossággal kezelendők, különösképpen, ha a demenciával élő személyek életminőségének mérésére proxy válaszokat használtak. Ezekben az esetekben ugyanis a gondozó válaszadók belevetítik saját életminőség értékelésüket a demenciával élő hozzátartozó életminőségének értékelésébe (Farina et al. 2017).

A gondozó egészségi állapota

A gondozói depresszió a csökkent életminőséggel leggyakrabban összefüggésbe hozott tényező. Az erre vonatkozó Farina és kollégái (2017) által áttekintett kutatási eredmények – egyetlen tanulmány kivételével – egyértelműen negatív előjelű kapcsolatot jeleztek a depresszió és az életminőség között (lásd pl. Thomas et al. 2006). Noha a szorongás (*anxiety*) és az életminőség közti összefüggés ennél kevésbé kutatott terület, az eredmények ennek kapcsán is negatív összefüggésre utaltak (lásd pl. Bruce 2005; idézi Farina et al.). A gondozók mentális és testi egészségének, illetve általános egészségi állapotának károsodása a vonatkozó tanulmányok szerint rendre negatív összefüggést mutatott a gondozói életminőséggel (Farina et al. 2017). Ez a kutatók által kimutatott összefüggés azonban annak lehet a folyománya, hogy az érintett munkák a gondozói életminőség mérésére valamilyen generikus egészséggel összefüggő életminőséget mérő eszközt (pl. SF-36) használtak (Farina et al. 2017).

A gondozó érzelmi jólléte

A gondozó érzelmi jóllétét nem övezi jelentősebb figyelem a tudományos kutatás részéről. A meglévő eredmények azonban azt sejtetik, hogy a gondozói kiégés és stressz az életminőséget rontó tényezők (lásd pl. Bruce 2005; idézi Farina et al. 2017). Ugyanakkor a gondozási tevékenységnek való értelemadás (vagy arra való

képesség) és a koherencia-érzés pozitív összefüggést mutat a gondozó életminőségével (lásd pl. McLennon 2011; idézi Farina et al. 2017). Vellone és kollégái (2015) szintén arról számoltak be kvalitatív vizsgálatukban, hogy a gondozók számára életminőséget emelő tényezőként jelenik meg a gondozási tevékenységből származó elégedettségérzés.

Gondozói teher (gondozási igény)

A gondozói teherrel összefüggésben érdemes megkülönböztetni annak objektív és szubjektív mutatóit. A szubjektív gondozói teher mérésére több skálát is használnak a kutatók. Ilyen a *Zarit Burden Interview Scale* (Zarit et al. 1980), vagy a *Screen for Caregiver Burden* (Vitaliano et al. 1991). A gyakrabban alkalmazott Zarit-skála 29 iteme a gondozási tevékenység gondozóra gyakorolt hatásainak öt különböző területét fogja át; ezek a demenciával élő személyt gondozó egészségi állapota, pszichológiai jólléte, pénzügyi helyzete, társas élete és a gondozott személlyel való kapcsolata (Zarit et al. 1980).¹⁴ A specifikusabb, Alzheimer-kóros házastársat gondozó személyek gondozói terheinek mérésére kifejlesztett *Screen for Caregiver Burden* 25 itemet tartalmaz. Ezek nem fedik le a gondozói teher minden aspektusát, hanem kifejezetten a potenciálisan stresszt kiváltó, zaklató élményekre fókuszálnak (Vitaliano et al. 1991).

A gondozási teher és az életminőség közötti kapcsolatot elemző tanulmányokat áttekintve Farina és szerzőtársai (2017) azt szűrték le, hogy negatív összefüggés mutatkozik a szubjektív gondozói teher és az életminőség között. Serrano-Aguilar (2006) például a Zarit-skálán mért gondozói teher és az egészséggel összefüggő életminőség (EQ-5D) között tárt fel negatív kapcsolatot.

Kevesebb vizsgálat irányult a gondozói teher objektív mutatói – mint amilyen például a gondozásra fordított idő vagy a gondozói tevékenység hossza – és a gondozói életminőség közti kapcsolatra. Ezek alapján nem adódik egyértelmű következtetés arra nézve, hogy az objektív gondozói teher és az életminőség összefüggnek-e egymással (Farina et al. 2017).

Támogatás

A kvalitatív kutatásokból az látszik, hogy a demenciával élő személyt gondozók úgy vélik, a gondozáshoz kívülről kapott (nagyobb) formális és informális támogatás javítana az életminőségükön (Vellone et al. 2008; 2015). A kvantitatív tanulmányok eredményei azonban ezt nem támasztják alá: a többségük nem talált összefüggést a gondozáshoz kapott külső támogatás és a gondozói életminőség között (Farina et al. 2017). Ez alól kivételt a további pénzügyi támogatás képez. Az idevágó kutatások nagyobbik része szerint ugyanis a megnövekedett gondozói jövedelem magasabb gondozói életminőséggel jár együtt (lásd pl. McLennon 2011; idézi Farina et al. 2017).

Gondozói függetlenség

A kívülről kapott támogatáshoz hasonlóan a gondozó függetlensége is olyan tényezőként jelent meg a kvalitatív kutatásokban, mint amely pozitív előjelű összefüggésben áll a gondozói életminőséggel (Jones et al. 2014; Vellone et al. 2008; 2015). A gondozó függetlensége egyfelől jelenti a gondozó számára rendelkezésre álló magára fordítható időt, másfelől pedig a cselekvés szabadságát is (lásd fentebb). A nagyobb gondozói függetlenség életminőségre gyakorolt pozitív hatását a kvantitatív módszerekkel végzett munkák is megerősítették (Farina et al. 2017). Clark és Bond (2000) kutatása kifejezetten a gondozáson kívüli különböző tevékenységeknek (mint amilyenek a házi és ház körüli teendők, a másoknak nyújtott szolgáltatások és a szabadidős programok) a gondozói életminőségre kifejtett hatását elemezte. Adataik szerint a házi- és ház körüli munkák,

¹⁴ A kérdőívnek létezik 22 és 12 itemes verziója is.

illetve a másoknak nyújtott szolgáltatások mennyisége szoros pozitív összefüggést mutat az – SF-36 skálán mért – életminőség testi egészség komponensével. A kutatás további tanulsága, hogy a házi- és ház körüli munkák mennyisége negatív összefüggésben áll a gondozói depresszióval.

Gondozói énhatékonyság

Az énhatékonyság az egyének az a hite, hogy képes magabiztosan és hozzáértéssel teljesíteni az adott helyzetben (Bandura 1977). A demenciával élő személy gondozásával kapcsolatosan az énhatékonyság mindenekelelt a különböző gondozói tevékenységekkel való hatékony megküzdés képességére utal (Farina et al. 2017). Farina és munkatársai az idevágó munkák áttekintése alapján azt állapították meg, hogy pozitív összefüggés mutatkozik a gondozói énhatékonyság és az életminőség között (lásd pl. Tay et al. 2014). Megjegyzem itt, hogy ettől eltérő következtetésre jutott Crellin és szerzőtársai (2014) tanulmánya, amely kimondottan az énhatékonyság és az egészséggel összefüggő gondozói életminőség kapcsolatára irányuló kutatásokról nyújt szisztematikus áttekintést. Az ebbe a tanulmányba beválogatott 11 kvantitatív vizsgálat alapján a szerzők vegyes eredményekről számoltak be.

A jövővel kapcsolatos aggodalmak

Neurodegeneratív megbetegedésről lévén szó, a demenciával élő személy gondozása esetében a gondozói szerep folyamatos átalakuláson megy keresztül (Farina et al. 2017). A gondozást végzők ezzel kapcsolatos aggodalmi megjelentek a kvalitatív kutatásokban is, mégpedig a gondozói életminőséget csökkentő tényezőként (lásd pl. Vellone et al. 2015). A kvantitatív vizsgálatok ugyanakkor nem elemezték kifejezetten a gondozók jövővel kapcsolatos aggodalmainak az életminőségre kifejtett hatását. Ennek oka az lehet, hogy a gondozói szorongás (lásd fentebb) megragadja a betegség lefolyásával összefüggő félelmeket is (Farina et al. 2017).

ÖSSZEGRÉS

Jelenleg nincs a demenciával élő hozzátartozójukat gondozók életminőségének mérésére szolgáló megfelelő és széles körben validált mérőeszköz. Ennek hiányában a külföldi kutatások gyakran folyamodnak általános mérőeszközökhöz, vagy olyanokhoz, amelyek a demenciával élő személyek életminőségének mérését célozzák. Utóbbi gyakorlat nehezen támasztható alá, és több érv szól amellett is, hogy a kutatók általános mérőeszközök helyett betegség- vagy kondícióspecifikus mérőeszközöket használjanak. Ezen a területen tehát egyértelműen további kutatásokra van szükség.

A külföldi kvalitatív kutatások áttekintéséből az látszik, hogy a gondozást végzők saját életminőségükről alkotott fogalma nem feltétlenül esik egybe azzal, amit a kutatók által gyakran használt mérőeszközökkel mérni lehet. Például az EQ-D5, amit gyakran alkalmaznak a gondozói életminőség mérésére, Jones és munkatársai (2014) szerint nem fedli le azokat a témákat, amelyeket a gondozást végzők az életminőségük szempontjából fontosnak tartanak (társas hálózatok, kapcsolatok; az ellátórendszerrel kapcsolatos interakciók; a gondozói szerep megélése; énidő és függetlenség). Noha a kvalitatív kutatások eredményeiből nem vonhatunk le a teljes populációra vonatkozó következtetéseket, arra azonban mindenképp felhívják a figyelmet, hogy nagyon is szükség van ilyen típusú vizsgálatokra egyrészt ahhoz, hogy érvényes mérőeszközöket lehessen kifejleszteni, és ahhoz is, hogy a gondozókat támogató különböző beavatkozások (például tehermentesítő szolgálat, pszichoedukáció stb.) nagyobb eséllyel elégtessenek ki tényleges szükségleteket. Ha a beavatkozások célt érnek, egyrészt enyhíthetnek a gondozást végzőkre nehezítő terheken, másrészt pedig ennek révén később vagy egyáltalán nem is kerülnek intézményi elhelyezésbe a demenciával élők. Mindezeket figyelembe véve a jövőbeni kutatások számára a kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazása javasolt.

A gondozói életminőséget meghatározó tényezőkkel összefüggésben Farina és szerzőtársai (2017) áttekintése alapján az látszik, hogy kevés a konzisztens eredmény. A kvalitatív munkák megállapításait nem minden esetben igazolták vissza a kvantitatív vizsgálatok. Ennek számos oka lehet, de érdemes talán azt is hangsúlyozni, hogy az eddigi kvantitatív kutatások sok esetben nem adekvát mérőeszközt használtak a gondozói életminőség mérésére (erről lásd Manthorpe–Bowling 2016). Mindazonáltal vannak olyan pontok, amelyekben egybecsengő eredmények születtek. A gondozó-gondozott viszony Jones és szerzőtársai (2014) kvalitatív kutatása és egyes kvantitatív kutatások szerint is összefügg a gondozói életminőséggel. Utóbbiak szerint a házastársi viszony, illetőleg a gondozott személlyel való együttélés csökkenti a gondozói életminőséget (lásd pl. Serrano-Aguilar et al. 2006; Bruvik et al. 2012).

A gondozást végző egészségi állapota és életminősége közti kapcsolatot számos tanulmány vizsgálta. Ezek egyöntetűen alátámasztották a gondozói depresszió életminőségcsökkentő hatását (lásd pl. Thomas et al. 2006). Hasonlóképpen összefüggést jeleznek a kutatások a gondozást végző mentális, testi vagy általános egészségi állapota és életminősége között. Ez a megfigyelt kapcsolat azonban jó eséllyel annak tudható be, hogy a kutatók a gondozói életminőséget valamilyen általános egészséggel összefüggő mérőeszközzel (pl. SF-36) mérték (Farina et al. 2017).

A szubjektív gondozói teher a kutatási eredmények szerint negatív összefüggést mutat a gondozói életminőséggel, azaz a gondozást végző által érzelt nagyobb teher alacsonyabb életminőséggel jár együtt (lásd pl. Serrano-Aguilar et al. 2006). Az is látszik, hogy a gondozói teher olyan objektív mutatóit használva, mint például a gondozási tevékenység időigénye, vagy a gondozás hossza, már kevésbé egyértelmű az összefüggés, mint a szubjektív mérőszámok (pl. Zarit-skála) esetében (Farina et al. 2017).

Egybehangzók az eredmények a gondozói függetlenség és az életminőség közti kapcsolatot illetően. (Érdemes itt arra felhívni a figyelmet, hogy a gondozói függetlenség valójában nem független a gondozási tevékenység időigényétől, így a gondozói függetlenséggel legalább részben a gondozásra fordított időt is megmagadjuk.) Az énidő és a cselekvési szabadság több kvalitatív módszerrel készült kutatásban is megjelent mint az életminőség fontos összetevője (lásd pl. Vellano et al. 2008). A gondozáson kívül végzett egyéb tevékenységek, beleértve nemcsak a szabadidős programokat, hanem például a ház körüli munkát is, a kvantitatív kutatások eredményei szerint is szignifikánsan növelik a gondozói életminőséget (Clark–Bond 2000).

A gondozó számára rendelkezésre álló énidő és cselekvési szabadság ugyanakkor feltehetőleg összefügg a kívülről kapott támogatások mértékével. Ezeknek a formális és informális támogatásoknak a szerepét a kvalitatív kutatások is kiemelték (lásd pl. Jones et al. 2014). A kvantitatív elemzések azonban nem támasztották alá a kívülről jövő támogatás gondozói életminőséget növelő hatását, kivéve a további pénzügyi támogatást, amellyel kapcsolatban szignifikáns összefüggést jeleztek (lásd pl. McLennon 2011). A formális és informális támogatás és a gondozói életminőség közti kapcsolat hiánya azonban abból is adódhatott, hogy a gondozói életminőség mérésére használt általános (nem gondozókra specifikus) életminőség-mérőszámok nem feltétlenül képesek megmagadni a demens gondozási tevékenységre specifikus aspektusokat.

Végül fontosnak tartom kiemelni, hogy a gondozói életminőséggel összefüggő vizsgálatokban döntően egészség tudományi (pl. geriátriai, pszichiátriai, mentális egészséggel összefüggő) háttérű kutatók működnek közre, és eredményeik is ilyen folyóiratokban jelennek meg. Ez magyarázatot adhat arra, hogy ezekben a kutatásokban viszonylag kevés figyelem irányul a gondozási tevékenység olyan szocio-ökonómiai aspektusaira, mint például a gondozó munkaerő-piaci helyzete, melyeket a társadalomtudományi háttérű kutatók bizonyára jobban kidomborítanának. Az azonban a meglévő kutatási eredményekből is jól látszik, hogy a megfelelő pénz-

ügyi helyzet a gondozást végzők életminőség-fogalmának fontos része, illetve hogy a gondozásért járó anyagi támogatás az életminőséget növelő tényező (Vellone et al. 2008; 2015).

HIVATKOZÁSOK

- Abrahams, R. – Liu, K. P. – Bissett, M. – Fahey, P. – Cheung, K. S. – Bye, R. – Chaudhary, K. – L.W. Chu (2018) Effectiveness of interventions for co-residing family caregivers of people with dementia: Systematic review and meta-analysis. *Australian Occupational Therapy Journal*, (65)3, 1–17. <https://doi.org/10.1111/1440-1630.12464>
- Alzheimer Europe (2020) *Dementia in Europe Yearbook 2019. Estimating the prevalence of dementia in Europe*, Luxemburg: Alzheimer Europe.
- Alzheimer's Disease International (2019) *World Alzheimer Report 2019: Attitudes to dementia*. London: Alzheimer's Disease International.
- Argimon, J. M. – Limon, E. – Vila, J. – Cabezas, C. (2004) Health-related quality of life in carers of patients with dementia. *Family Practice*, 21, 454–457. <https://doi.org/10.1093/fampra/cmh418>
- Bandura, A. (1977) Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioural change. *Psychological Review*, 84, 191–215. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bácskay, A. (2017) Területi különbségek az idősgondozásban. In: Giczi, J. (szerk.): *Ezüstkor: korosodás és társadalom*, Budapest: KSH 28–35.
- Bruce, D. G. – Paley, G. A. – Nichols, P. – Roberts, D. – Underwood, P.J. – Schaper, F. (2005) Physical disability contributes to caregiver stress in dementia caregivers. *The Journals of Gerontology: Series A*, 60(3), 345–349. <https://doi.org/10.1093/gerona/60.3.345>
- Bruvik, F.K. – Ulstein, I.D. – Ranhoff, A.H. – Engedal, K. (2012) The quality of life of people with dementia and their family carers. *Dementia and Geriatric Cognitive Disorders*, 34(1), 7–14. <https://doi.org/10.1159/000341584>
- Campbell P. – Wright J. – Oyebode, J. – Crome, P. – Bentham, P. – Jones, L. – Lendon, C. (2008). Determinants of burden in those who care for someone with dementia. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 23, 1078–1085. <https://doi.org/10.1002/gps.2071>
- Clark, M.S. – Bond, M. J. (2000) The effect on lifestyle activities of caring for a person with dementia. *Psychology Health & Medicine*, 5, 13–27. <https://doi.org/10.1080/135485000105972>
- Crellin, N. E. – Orrell, M – McDermott, O. – Charlesworth, G. (2014) Self-efficacy and health-related quality of life in family carers of people with dementia: a systematic review. *Aging and Mental Health*, 18, 954–969. <https://doi.org/10.1080/13607863.2014.915921>
- Gallant, M. P. – Connel, C. M. (1997) Predictors of decreased self-care among spouse caregivers of older adults with dementing illness. *Journal of Aging and Health*, 9, 373–395. <https://doi.org/10.1177/089826439700900306>
- Da Roit, B. (2012) The Netherlands: the struggle between universalism and cost containment. *Health and social care in the community*, 20(3), 228–237. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2524.2011.01050.x>
- Egervári Á. (2013) Idősgondozás kérdőjelek és felkiáltójelek. *Esély*, (24)4, 107–118.
- European Commission (2018) *Informal care in Europe, Exploring Formalisation, Availability and Quality*, Brussels, April 2018. <https://doi.org/10.2767/78836>
- Érsek, K. – Kárpáti, K. – Kovács, T. – Csillik, G. – Gulácsi L. Á. – Gulácsi, L.. (2010) A dementia epidemiológiája Magyarországon. *Ideggyógyászati Szemle*, 63(5–6), 175–182.
- Farina, N. – Page, T. E. – Daley, S. – Brown, A. – Bowling, A. – Basset, T. – Livingston, G. – Knapp, M. – Murray, J. – Banerjee, S. (2017) Factors associated with the quality of life of family carers of people with dementia: A systematic review. *Alzheimer's and Dementia*, 13(5), 572–581. <https://doi.org/10.1016/j.jalz.2016.12.010>
- Gaugler, J. E. – Kane, R. L., – Kane, R. A. – Newcomer, R. (2005) Unmet care needs and key outcomes in dementia. *Journal of the American Geriatrics Society*, 53: 2098–2105. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2005.00495.x>
- Gyarmati, A. (2010) Demensek a szociális ellátórendszerben. *Kapocs*, (9)2, 36–47.
- Gyarmati, A. (2012) Demens betegek ellátásának körülményei, módszerei- egy kérdőíves kutatás eredményeinek tükrében. *Kapocs*, (11)1, 20–36.
- Gyarmati, A. (2019) Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 2019. április
- Jeneiné Rubovszky, Cs. (2017) Az idősgondozás megoldatlanságának áldozatai. A gondozó családtagok helyzete a mai Magyarországon. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar.
- Jeszenszky, Z. (2006) Demens idősök ellátásának irányelvei. *Kapocs*, (5)6. <http://ncsszi.hu/kiadvanyok/kapocs-letoltheto--lapszamai/kapocs-2006/101/news> (Letöltve: 2020. 04. 14.)
- Jones, C. – Edwards, R. T. – Hounsome, B. (2014) Qualitative exploration of the suitability of capability based instruments to measure quality of life in family carers of people with dementia. *ISRN Family Medicine* 2014:919613. <https://doi.org/10.1155/2014/919613>

org/10.1155/2014/919613

- Kovács T. Interprofesszionális együttműködési lehetőségek az egészségügyben: a demencia diagnózisa és kezelése. INDA Interprofesszionális Demencia Alaprogram. https://demencia.hu/wp-content/uploads/2020/03/kovacs_tibor.pdf
- KSH (2011) Munkavégzés és családi kötöttségek, 2010. Elérhető: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/munkavegzescsalad.pdf> (Letöltve: 2020. 04. 14.)
- KSH (2016) Szociális statisztikai évkönyv 2015, KSH, Budapest. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/szocialis_evkonyv_2015.pdf (Letöltve: 2020. 04. 14.)
- Lim, J. W.– Zebrack, B. (2004) Caring for family members with chronic physical illness: a critical review of caregiver literature. *Health and Quality of Life Outcomes*, 2, 50–59. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-2-50>
- Logsdon, R. G.– Gibbons, L. E. – McCurry, S.M. – Teri, L. (1999) Quality of life in Alzheimer’s disease: patient and caregiver reports. *Journal of Mental Health and Ageing*, 5, 21–32.
- McLennon, S. M. – Habermann, B. – Rice M. (2011) Finding meaning as a mediator of burden on the health of caregivers of spouses with dementia. *Aging and Mental Health*, 15, 522–530. <https://doi.org/10.1080/13607863.2010.543656>
- Moïse, P. – Schwarzingler, M. – Um, M-Y. (2004) *Dementia Care in 9 OECD Countries*. Paris: OECD Publishing. <https://dx.doi.org/10.1787/485700737071>
- Oliveira, D. C. – Vass, C. – Aubeeluck, A. (2015) Ageing and quality of life in family carers of people with dementia being cared for at home: a literature review. *Quality in Primary Care*, 23(1), 18–30.
- Onwuegbuzie, A. J. (2016) *7 steps to a comprehensive literature review: a multimodal & cultural approach*. London: SAGE Publications
- O’Rourke, N – Tuokko, H. (2000) The psychological and physical costs of caregiving: The Canadian Study of Health and Aging. *Journal of Applied Gerontology*, 19, 389–404. <https://doi.org/10.1177/073346480001900402>
- Quinn, C. – Clare, L. – Woods, B (2009) The impact of the quality of relationship on the experiences and wellbeing of caregivers of people with dementia: a systematic review. *Aging and Mental Health*, 13, 143–154. <https://doi.org/10.1080/13607860802459799>.
- Riedel, M. – Kraus, M. (2016) Differences and similarities in monetary benefits for informal care in old and new EU member states. *International Journal of Social Welfare*, 25(1), 7–17. <https://doi.org/10.1111/ijsw.12157>
- Schneider, J. – Murray, J. – Banerjee, S. – Mann, A. (1999) EURO CARE: a cross-national study of co-resident spouse carers for people with Alzheimer’s disease: II—a qualitative analysis of the experience of caregiving. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 14, 662–667. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1166\(199908\)14:8<651::AID-GPS992>3.0.CO;2-B](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1166(199908)14:8<651::AID-GPS992>3.0.CO;2-B)
- Serrano-Aguilar, P.G. – Lopez-Bastida, J – Yanes-Lopez, V. (2006) Impact on health-related quality of life and perceived burden of informal caregivers of individuals with Alzheimer’s disease. *Neuroepidemiology*, 27, 136–142. <https://doi.org/10.1159/000095760>
- Schofield, H. – Bloch, S. – Herrman, H. – Murphy, B. – Nankervis, J. – Singh, B. (eds). (1998) *Family caregivers: Disability, illness and ageing*. St. Leonards, Australia: Allen & Unwin.
- Smith, J. – Firth, J. (2011) Qualitative data analysis: the framework approach, *Nurse Researcher*, (18)2, 52–62. <https://doi.org/10.7748/nr2011.01.18.2.52.c8284>
- Szabó L. (2011) *Időskori demenciák családi, társadalmi és pszichológiai vonatkozásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Thomas, P.J. – Chantoin-Merlet, S. – Hazif-Thomas, C. – Belmin, J. – Montagne, B. – Clement, J. P. (2002) Complaints of informal caregivers providing home care for dementia patients: the PIXEL Study. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 17(11), 1034–1047. <https://doi.org/10.1002/gps.746>
- Thomas, P. – Lalloue, F. – Preux, P.M. – Hazif-Thomas, C. – Pariel, S. – Inscale, R. – Clement, J.P. (2006) Dementia patients caregivers’ quality of life: the PIXEL study. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 21(1), 50–56. <https://doi.org/10.1002/gps.1422>
- Tróbert, A. M. (2019) Idős hozzátartozót gondozók megterheltsége. Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, Budapest
- Tay, K. C. – Seow, C. C. – Xiao, C. – Lee, H. M. – Chiu, H. F. – Chan, S. W. (2016) Structured interviews examining the burden, coping, self-efficacy, and quality of life among family caregivers of persons with dementia in Singapore. *Dementia (London)*, 15, 204–220. <https://doi.org/10.1177/1471301214522047>
- Vellone, E. – Piras, G. – Talucci, C. – Cohen, M. Z. (2008) Quality of life for caregivers of people with Alzheimer’s disease. *Journal of Advanced Nursing*, 61, 222–231. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2007.04494.x>
- Vellone, E. – Piras, G. – Venturini, G. (2012) Quality of life for caregivers of persons with Alzheimer’s disease living in Sardinia, Italy. *Journal of Transcultural Nursing*, 23, 46–55. <https://doi.org/10.1177/1043659611414199>
- Verbakel, E. – Tamlagsrønning, S. – Winstone, S. – Fjær, E. L. – Eikemo, T. A. (2017) Informal care in Europe: findings from the

European Social Survey (2014) special module on the social determinants of health. *European Journal of Public Health*, 27, Supplement 1, 90–95. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckw229>

Ware, J. E. (1993) Measuring patients' views: the optimum outcome measure. SF-36: a valid, reliable assessment from the patients' point of view. *British Medical Journal*, 306, 1429–1430. <https://doi.org/10.1136/bmj.306.6890.1429>

Zacharopoulou, G. – Zacharopoulou, V. – Lazakidou, A. (2015) Quality of life for caregivers of elderly patients with dementia and measurement tools: A review. *International Journal of Health Reserach and Innovations*, (3)1, 49–64.

Zarit, S. H. – Reeve, K. E.– Bach-Peterson, J. (1980) Relatives of the impaired elderly: Correlates of feelings of burden. *The Gerontologist*, 20(6), 649–655. <https://doi.org/10.1093/geront/20.6.649>

VASTAGH ZOLTÁN¹

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK A DISSZOCIATÍV TÉZIS EMPIRIKUS VIZSGÁLATÁHOZ
MEGJEGYZÉSEK A MOBILITÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ CÍMŰ ÍRÁS KAPCSÁN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.78>

ABSZTRAKT

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2019. évi 4. számának hasábjain jelent meg Hajdu Gábor, Huszár Ákos és Kristóf Luca (2019) *Mobilitás és társadalmi integráció* című elemzése, amely a társadalmi mobilitás potenciális negatív következményeinek empirikus vizsgálatára irányult. Elemzésemben Sorokin disszociatív tézisére vonatkozóan általuk levont konklúzió elméleti pontosításának szükségességére kívánom felhívni a figyelmet. Jelen írás központi kérdése az, hogy vajon elképzelhető-e, hogy Hajduéknak igaza van abban, hogy a „mobilitásnak” nincsenek negatív pszichés, illetve kapcsolathálózati következményei, miközben Sorokin sem feltétlenül tévedett. Ebben a dolgozatban tehát nem a disszociatív tézisre vonatkozó empirikus eredmények mellett vagy ellen szólalok fel, hanem azokat az elméleti szempontból kulcsfontosságú elemeket emelem ki, amelyek mérlegelése elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy valóban Sorokin tézisét tesztelhesük, s nem valami mást.

Kulcsszavak: Sorokin, disszociatív tézis, társadalmi mobilitás, mentális egészség

THEORETICAL CONSIDERATIONS FOR AN EMPIRICAL STUDY OF THE DISSOCIATIVE THESIS
COMMENTS ON THE ARTICLE 'MOBILITY AND SOCIAL INCLUSION'

ABSTRACT

In issue 4 of 2019 the Social Science Review published an article entitled 'Mobility and Social Integration', which aimed to empirically examine the potential negative consequences of social mobility. In this paper, I would like to draw attention to the need for a theoretical clarification of that article's conclusions regarding the dissociative thesis of Sorokin. The central question of the present paper is whether it is conceivable that Hajdu and his colleagues are right that 'mobility' has no negative consequences on psychological wellbeing or on social relationships, while Sorokin was not necessarily wrong either. The empirical results are not challenged here, but some key theoretical elements of the dissociative thesis are highlighted that need to be considered in order to ensure it is really a test of Sorokin's thesis, and not of something else.

Keywords: Sorokin, dissociative thesis, social mobility, mental health

¹ Tudományos segédmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Gyerekesély Kutatócsoport. Tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Empirikus Tanulmányok Intézete, Társadalomkutatások Módszertana Tanszék.

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK A DISSZOCIATÍV TÉZIS EMPIRIKUS VIZSGÁLATÁHOZ

MEGJEGYZÉSEK A MOBILITÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ CÍMŰ ÍRÁS KAPCSÁN

BEVEZETÉS

A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 2019. évi 4. számának hasábjain jelent meg Hajdu Gábor, Huszár Ákos és Kristóf Luca (2019) *Mobilitás és társadalmi integráció* című elemzése, amely a társadalmi mobilitás potenciális pozitív vagy negatív következményeinek empirikus vizsgálatára irányult. Ez az írás tulajdonképpen Tak Wing Chan egy évvel korábbi, *The British Journal of Sociology*-ban megjelentetett cikke (Chan 2018) hazai adaptációjának, illetve magyarországi ellenőrzésének, átültetésének is tekinthető.

Chan ezen elemzésében a társadalmi mobilitás esetleges negatív következményeivel foglalkozik, illetve Sorokin disszociatív tézisének nagymintás, kvantitatív adatokon történő tesztelését tűzte ki célul. Chan konklúziója az volt, hogy sem a felfelé, sem a lefelé irányuló társadalmi mobilitásnak nincsenek kimutatható negatív következményei sem az egyéni kapcsolatokra, sem pedig a szubjektív elégedettségre nézve. A sommás következtetés szerint tehát Sorokin disszociatív tézisének megcáfoltnak kell tekintenünk.

Hajduék cikke szintén a társadalmi mobilitás negatív következményeiről szóló tézisek vizsgálatát, illetve cáfolatát tűzte ki célul. Az elemzés erőteljesen követi Chan megközelítését, illetve gondolati ívét. A szerzők, regressziós számításai eredményei alapján megerősítik: sem a „felfelé”, sem a „lefelé” irányuló társadalmi mobilitással összefüggésben nem mutathatók ki szignifikánsan a Sorokin által feltételezett negatív következmények. A szerzők szerint:

„Sorokin disszociatív tézisével szemben (...) a felfelé mobilitás több integrációs indikátor szempontjából is pozitívnak tekinthető. (...) Sőt, inkább abba az irányba mutatnak, hogy a fölfelé irányuló foglalkozási mobilitás a legtöbb esetben kedvező módon függ össze mind a társas kapcsolatokkal, mind a társadalmi részvétellel, mind pedig az integráltság szubjektív érzésével” (Hajdu–Huszár–Kristóf 2019:56).

Tehát a szöveg egyik legfontosabb – Chan konklúziójával egybehangzó – megállapítása, hogy Sorokin az az elméleti hipotézise, mely szerint a társadalmi mobilitáshoz negatív pszichés, illetve kapcsolathálózati következmények társulnak (Sorokin 1959), nem állja meg a helyét.

Tekintve, hogy Sorokin tézise mind szaktudományos, mind laikus szemmel valóban meglehetősen hihetőnek, ráadásul évtizedeken át széles körben elfogadott „ténynek” tűnt, így mindenképpen indokolt empirikus ellenőrzése. Jelen hozzászólásomban nem is Hajduék – vagy Chan – empirikus eredményeit vonom kétségbe, hanem csak az azok alapján levont konklúzió elméleti pontosításának szükségességére kívánom felhívni a figyelmet. Ugyanis, bár Hajduék nem köteleződtek el egyetlen konkrét elméleti hipotézis mellett sem, mégis egyik legfontosabb viszonyítási pontjuknak Pitirim Sorokin disszociatív tézisének (1959) tekintették, s mind a cikk bevezetésében, mind pedig az összefoglalásban egyértelműen értékelő jellegű állításokat fogalmaztak meg arra vonatkozóan.

Jelen írás kérdése tehát a következő: elképzelhető-e az, hogy Hajduéknak igaza van abban, hogy a mobilitásnak nincsenek negatív következményei, miközben téves következtetést vonnak le Sorokin disszociatív tézisére vonatkozóan? Ebben a dolgozatban tehát nem a disszociatív tézisre vonatkozó pro és kontra eredmények mellett vagy ellen szólok fel, hanem azokat az elméleti szempontból kulcsfontosságú elemeket emelem ki, amelyek mérlegelése elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy valóban Sorokin tézisének tetszelhessük empirikusan, s nem valami mást.

Elméleti szempontból igen fontos, hogy milyen konklúziók olvashatók ki az empirikus vizsgálatok eredményeiből, mivel nem Sorokin volt az egyedüli, aki a társadalmi mobilitáshoz sajátos pszichés, illetve szocio-kulturális kihívásokat társított, így a disszociatív tézis cáfolata egyben jelentős kihívás elé állítja mind Bourdieu (1967, 1984) habituselméletét, mind pedig Durkheim (2000, 2001) társadalmi integrációról alkotott elképzeléseit is.

A következőkben tehát először is Sorokin disszociatív tézisének kritikai elemzését kísérem meg, majd összefoglalom azokat a pontokat, amelyeket kritikusként tekinthetünk, amennyiben valóban Sorokin hipotézisének empirikus ellenőrzését tekintjük célunknak.

A DISSZOCIATÍV TÉZIS, ÉS AZ ELEMZÉSI EGYSÉG KÉRDÉSE

A disszociatív tézis megfogalmazását a legtöbb témában jártas szerző (pl. Goldthorpe 1980, Marshall–Firth 1999, Houle–Martin 2011, Friedman 2014, 2016, Chan 2018) Sorokin 1959-ben megjelent, *Social and Cultural Mobility* című könyvéhez köti (Sorokin 1959), amely az 1927-es *Social Mobility* című művének kibővített kiadása, és ebből is leginkább a XXI. fejezetet (Sorokin 1959:508–529) szokás kiemelni, amely a mobilitás emberi viselkedésre és pszichére gyakorolt hatásairól szól. A „tézis” megfogalmazása óta tehát legkevesebb fél évszázad telt el, de ha az eredeti művet vesszük alapul, akkor már közel százéves. A tézis igazságtartalma körül azonban igazából csak az elmúlt bő évtized során parázsolt fel a vita a nemzetközi szakirodalomban (Chan 2018:184–187), s ez máig nem hozott megnyugtató választ a kérdésre.

Sorokin disszociatív tézisének a leggyakrabban előforduló értelmezése dióhéjban így szól: a társadalmi mobilitás kiszakítja az egyéneket megszokott társadalmi kapcsolathálójukból, és a teljesen más társadalmi közeg normáiba, értékeibe, illetve viselkedési elvárásaiba történő beilleszkedés nehézségei miatt, a mobilitás – tartósan – káros hatással van a mentális egészségre, és az egyéni jólétre (Houle–Martin 2011:3–4, 16, Goldthorpe 1980:176–177, 202, 207, 254, Ellis–Lane 1967).

Rögtön meg kell jegyezni azonban, hogy a disszociatív tézis lényegét Sorokin nem fogalmazta meg egyetlen pontos definícióban, hanem a már említett fejezet egészéből, sőt, valójában a könyv teljes kontextusából lehet csak kihámozni azt, hogy valójában mire is gondolhatott. A disszociatív tézis pontos olvasata viszont kulcsfontosságú, hiszen az egy empirikus elemzés esetében nem csak a „függő változók” kiválasztásának szempontjából kardinális, hanem az elméletileg feltételezett hatásmechanizmusok egyúttal a „független változókat”, illetve a szükséges és megfelelő kontrollváltozók kiválasztását is meghatározzák.

Nem mindegy ugyanis, hogy a társadalmi mobilitás strukturális vagy cirkuláris fajtájáról beszélünk-e, hogy inter- vagy intragenerációs értelemben használjuk-e, hogy csak vertikális vagy horizontális mobilitást is értünk-e alatta, továbbá, hogy számot vetünk-e az esetlegesen vele járó térbeli mobilitással. Nem lényegtelen továbbá az sem, hogy mekkora a megtett társadalmi távolság mértéke, jellege, illetve a mobilitás sebessége, s hogy beszélhetünk-e a vizsgálatokhoz felhasznált társadalmi kategóriáink, osztályaink, státuszcsoportjaink stb. esetében éles szocio-kulturális különületről, vagy csak gazdasági-politikai értelemben vett pozicionális különbségekről,

illetve egyenlőtlenségekről van-e szó. Emellett fontos az is, hogy mit tételezünk függő változónknak; hogy a kapcsolathálózatok meggyengülését tarjuk-e döntő kritériumnak a tézis igazolása vagy cáfolata szempontjából, vagy ezt még a hatásmechanizmus körébe utaljuk-e, amelynek beteljesülése esetén várjuk el a mentális egészséggel és jolléttel kapcsolatos problémák megjelenését². Végül arról is érdemes elgondolkoznunk, hogy a kapcsolathálózatok meggyengülése és a társadalmi izoláció vajon fogalmilag egyenértékűek-e, vagy úgy gondoljuk, hogy érezhetjük magunkat magányosnak tömegben is. Amennyiben tehát a disszociatív tézis ellenőrzése a cél, úgy nem kerülhetjük meg az eredeti forrásban megjelölt következmények, okok, és a köztük feltételezett közvetítő mechanizmusok részletes kritikai elemzését sem.

Mivel Sorokin a disszociatív tézist is csak nagy vonalakban vázolta fel, így ezeket a kérdéseket sem tisztázta explicit módon, sőt könyvében többször visszautalt, illetve hozzátett a korábbi értelmezéseihez. Eredeti szövege alapján azonban megkísérelhetjük a disszociatív tézis viszonylag pontos rekonstrukcióját.

Először is egyáltalán nem egyértelmű, hogy maga Sorokin egy-egy konkrét egyén szempontjából tulajdonított valódi jelentőséget a társadalom belső rétegződési-, illetve osztályrendszerén belüli mozgásoknak. Amikor Sorokin a disszociatív hatásokról írt, elsősorban a „viszonylag immobil” és a „mobil” társadalmakat (1959:137–138, illetve 133–134, 137) állította szembe egymással a mobilitás lehetséges negatív hatásai kapcsán (1959:508–509), vagyis elsősorban nem egyének, hanem társadalmak képezték az elemzési egységét.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyéni szinten ne lehetne esetleg kimutatni ezeket a negatív hatásokat, az viszont könnyen elképzelhető, hogy kevésbé egy és ugyanazon társadalom különböző rétegei, vagy osztályai között fogjuk őket megtalálni, hanem sokkal inkább különböző társadalmak ugyanazon rétegei, vagy osztályai között.

Szemléletesen példázza a fentieket a már említett XXI. fejezet kezdő oldalának néhány sora, amelyekben Sorokin így ír:³

„Amikor egy ember egész élete során ugyanabban a foglalkozásban, gazdasági-, és politikai státuszban marad, akkor a viselkedés kétségtelenül nagyon merevvé, rugalmatlanná válik. Ugyanazon munka folyamatos teljesítésének jármában, ugyanazon társadalmi- és gazdasági körülmények között, a test, az elme és az egész viselkedés bizonyos merevségre tesz szert. A szokások „második természetű” válnak. Emiatt az azonos státuszban lévő emberek viselkedése hasonlatossá, míg a más társadalmi státuszba tartozó embereké nagymértékben eltérővé válik. Meglehetősen más képet mutat a mobil társadalmak tagjainak viselkedése. Mivel ők mozognak egyik foglalkozásból a másikba, egyik gazdasági-, politikai státuszból a másikba, ez meggátolja a nagyon rideg magatartásmódok kialakulását, mert az a viselkedés, amely egyik foglalkozásnál megfelelő, helytelen lehet egy másikban. A státusz változása szükségessé teszi a test, az elme, és a reakciók megfelelő alkalmazkodását. A gazdasági színvonal változásai ugyanezt az

2 Hajduék cikkében például a családi állapotra, háztartásnagyságra, illetve gyerekszámra vonatkozó magyarázó változók akár függő változókként is értelmezhetők lehetnének (vö. Sorokin, 1959:524, 525, 539), ha azt feltételeznénk, hogy a jelentős társadalmi távolságot leküzdő egyének esetleg nehezebben, vagy később találnak tartós párkapcsolatot maguknak, emiatt kitolódik a gyermekvállalás, esetleg kevesebb gyerekük születik, mint tervezték, vagy egy több konfliktussal járó párkapcsolat miatt nagyobb eséllyel válnak el. Ellenben lehetségesnek tartom, hogy a nexusdiverzitást magyarázó változóként (is) lehetne értelmezni, mivel okoskodhatnánk úgy is, hogy akiknek magas a nexusdiverzitási indexe, azok társas atmoszférájukat tekintve mobilak (vö. Sorokin, 1959: 511, 509) és így őket terheli inkább az alkalmazkodási kényszerrel Sorokin által összefüggésbe hozott mentális stressz, illetve a másik oldalon ők részesülnek leginkább a mobilitás feltételezett pozitív (Sorokin, 1959: 509, 511) hatásaiból is. Szemben az alacsony nexusdiverzitási indexsel rendelkező, és így feltételezhetően zártabb, állandóbb szociális közegben élő egyénekkal.

3 A Sorokintól származó idézetek a szerző fordításai.

eredményt váltják ki. Emellett a mobil társadalmakban a viselkedésnek sokoldalúnak, változékonynak, illetve változtathatónak kell lennie, és képesnek kell lennie nagyobb váltásokra és módosulásokra. (...) Ebben az értelemben az emberi viselkedés nagyobb változékonysága, képlékenysége, formálhatósága a társadalmi mobilitás természetes következménye. Ebből a nézőpontból elég csak összehasonlítani egy hindu és egy amerikai viselkedését...” (Sorokin 1959:508)

Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy ha egy mobilabb társadalomban mindenkire egyformán nagyobb pszichés megterhelés hat, mint az immobil társadalmakban (akár makro-statisztikák szerint is kimutathatóan), abból még nem feltétlenül következik semmi az egyének közötti különbségekre nézve. Ugyanis, ha már régóta nyitott és mobil egy társadalom, akkor lehetséges, hogy már rég lebomlottak azok a státuszok/rétegek/rendek közötti szocio-kulturális különbségek, amelyek alkalmazkodási stresszt okozhatnának a mobil egyénekben, és a mentális problémák országos átlaga úgy emelkedett, hogy közben a belső differenciák lecsökkentek. Továbbá megemlíthetjük azt is, hogy nem feltétlenül kell ahhoz önmagunknak mobilnak lennünk, hogy a minket körülvevő személyes kapcsolatokban nagyfokú fluktuációt tapasztaljunk meg, hiszen, ha közeli barátaink, családtagjaink azok, akik mobilak, s ennek folytán esetleg eltávolodnak tőlünk, az minket, immobilakat is érint. Így pedig némileg más színben tűnhetnek fel az olyan mondatok is, mint például:

„Egy mobil társadalomban, amelynek tagjai csoportból csoportba, helyről helyre csúszkálnak, a meghittség és bizalmasság esélye sokkal kisebb” (Sorokin 1959:522).

Az is inkább makroszintű értelmezést támogatja, hogy Sorokin nyíltan és egyértelműen felvállalta szimpátiáját Durkheim gondolataival (Sorokin 1959:524, 526), akinél a társadalmi integráció fogalma szorosan összefonódott a szolidaritás, a kollektív tudat, a kollektív reprezentációk, és az anómia (főként a gazdasági anómia) fogalmaival (Némedi 2005:40–42, 59, 2006:23, Takács 2019), hiszen feltevése szerint a mechanikus szolidaritásból az organikus szolidaritásba történő átalakulás a közös tudat és a társadalmi integráció megelőző formáinak meggyengülésével jár(hat) együtt (vö. Némedi 2005:52, Némedi 2006:28–29, Takács 2019:45–46). Bár Durkheim szerint a válságok, forradalmak, háborúk erősítik a társadalmi integrációt (Némedi 2005:57), de a gazdasági fellendülés időszakaiban, amikor meggyengülnek a különböző társadalmi pozíciók elfoglalását szabályozó korlátok, és a gazdagodás, társadalmi felemelkedés vágyai erősödnek, akkor egyúttal megrendülnek a méltányosság mércéi is, s ezek együttesen növelik az öngyilkossági hajlamot (Némedi 2005:59). Annak érdekében pedig nem kell logikai bukfencet végrehajtanunk, hogy az öngyilkossági hajlam és a mentális egészségre vonatkozó sorokini tézis között meglássuk a párhuzamot.

Durkheim elméleti és módszertani tekintetben pozitivista, antiindividualista, módszerteni kollektivista szemléletet képviselt (vö. Némedi 2004:176–178), és – a századforduló előtti munkáiban – olyan összehasonlító módszert alkalmazott, amelynek alapját nem mikroszintű, hanem csoportszintű statisztikai adatokkal, arányszámokkal alátámasztott társadalmi tények képezték (vö. Némedi 2004:180, 2005:38–39, 43, 45–47). Ezt a megközelítést átvéve, a különböző társadalmakat jellemző mobilitási arányokat, hasonlóan az öngyilkossági arányokhoz, mint társadalmi tény, egy-egy adott társadalom *sui generis* jellemzőjét is tekinthetjük, és könnyen eljuthatunk a disszociatív tézis olyan értelmezéshez, amely szerint a mobilitás negatív következményi nem csak a mobil egyéneket, hanem a mobil társadalmak összes tagját egységesen érintetik. Ebben az értelmezésben pedig a disszociatív tézist, sokkal inkább a mobil és az immobil társadalmak térbeli vagy történeti – összehasonlításával lehetne ellenőrizni. Ez az elméleti és módszertani felvetés már csak azért is plauzibilisnek tűnik, mivel Sorokin a hivatkozott művének VII. fejezetében a társadalmi mobilitás különböző formáinak meghatározása (Sorokin 1959:133–134, 137) mellett részletesen foglalkozott a mobil és az immobil

társadalmak különbségeivel (Sorokin 1959:137–138), amelyről feltételezhetően a könyv későbbi fejezeteinek írásakor sem feledkezett meg.

Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy vajon sportszerű, illetve jogos-e a mai „nyitott” társadalmak vizsgálata alapján ítélkezni egy közel százéves tézis felett, amely minden bizonnyal, egy sokkal zártabb társadalmi csoportokkal (akár zárt elitekkel) működő társadalmi közegben, illetve közegre vonatkozóan született meg. Sorokin tézisének viszonyítási pontja ugyanis egy olyan rétegzett társadalom, amelyben az elkülönülő rétegeket eltérő morál, norma, értékrendszer, viselkedési szabályok, etika és szokások jellemezik, amelyek a különböző rétegekbe tartozó egyénekben – mai kifejezéssel élve – eltérő habitusokat alakít ki⁴ (vö. 1959: 508–510, 519) Vagyis a Sorokin által feltételezett mobil társadalom is egy viszonylag zárt társadalmi rétegekkel, rendies jelleggel (is) jellemezhető társadalom volt. Amennyiben ebből indulunk ki, úgy megkerülhetetlenné válik az a kérdés, hogy egyáltalán ma is léteznek-e ilyen, szociálisan ennyire élesen elkülönülő rétegek, és ha igen, azt vajon képesek-e megragadni az olyan kategóriarendszerek, mint amilyen az EGP (vö. Chan 2018) vagy éppen a munkajelleg csoportok (Hajdu et al. 2019). Tehát véleményem szerint, ha Sorokin tézisének megfelelően akarnánk tesztelni, és elfogadnánk, hogy ez releváns egy és ugyanazon társadalom különböző rétegei, illetve osztályai közötti mozgások esetében is, még akkor is mindenekelőtt azt kellene bebizonyítanunk, hogy az általunk kialakított mobilitási utak kezdő és végpontjai még ma is valóban eltérő társadalmi miliőket/rendeket jelenítenek meg. Hiszen csak ez esetben állíthatnánk egyáltalán, hogy a mobilitás ebben az értelemben is változásként fogható fel, és feltételezhetnénk, hogy az egyén alkalmazkodóképességét próbára teszi a változás.

A DISSZOCIATÍV TÉZIS, ÉS A TÁRSADALMI MOBILITÁS DEFINÍCIÓJA

A disszociatív tézis empirikus ellenőrzése szempontjából a társadalmi mobilitás fogalmának szabatos definíciója is kulcsfontosságú. Sorokin egyik legnagyobb hozzájárulása a szociológia tudományának fejlődéséhez, éppen a társadalmi mobilitás különböző formáinak tudatos és részletes elemzése volt, és már csak ezért sem kerülhető meg, hogy a disszociatív tézissel kapcsolatban is a mobilitás megfelelő fogalmait használjuk és mérjük.

Ugyan az explicit definíció hiánya miatt nem egyértelmű, hogy Sorokin inkább az inter- vagy inkább az intragenerációs mobilitás káros pszichés hatásairól fogalmazta-e meg állításait, de minden jel arra mutat, hogy a disszociatív tézis mikroszintű érvényessége szempontjából elsősorban nem az intergenerációs, hanem az intragenerációs mobilitási utakat lenne érdemes vizsgálni.⁵ Sorokin, hivatkozott könyvében ugyanis döntő többségében ez utóbbi kontextusában beszél a potenciális negatív következményekről, és írása hemzseg a következőkhöz hasonló szövegrészekről:

„Amikor városba költözünk, vagy egy másik országba megyünk, vagy egy eltérő társadalmi osztályba kerülünk, gyakori következmény egy részleges erkölcsi, morális elszigetelődés, illetve az erkölcsi érzék gyengülése, elsovadása” (Sorokin 1959:526).

„Amikor egy ember egész életében ugyanazt a foglalkozást űzi és ugyanabban a gazdasági-, társadalmi pozícióban van, az elméje kétségkívül magán hordozza társadalmi helyzetének stigmáját” (Sorokin 1959:509).

4 Sorokin szövegének rosszindulatú értelmezése szerint pedig inkább az előbbieket alakulnak ki a rétegekbe tartozó egyének eltérő képességei, adottságai miatt (vö. Sorokin 1959:493–494).

5 Ezek mellett érdemes megemlíteni azt is, hogy Sorokin értelmezésében a mobil társadalmakat valószínűleg nem csak a vertikális (1959:414), hanem a horizontális mobilitás (1959:381–409) magas foka is jellemzi (1959:528).

„Ha tudni akarjuk egy farmer jellemző életszemléletét, beállítottságát, akkor nem egy olyan emberhez fordulunk, aki csak néhány hónapja farmer, hanem egy olyanhoz megyünk, aki egész életében az volt” (Sorokin 1959:510).

„Lévén az immobil társadalmak tagja ahhoz a foglalkozáshoz adaptálódik, amelyet egy életen át űz, a tehetetlenség és megszokás bűvöletében végzi munkáját és éli életét” (Sorokin 1959:510).

Azt is nagyon fontos tisztázni, hogy Sorokin mennyire értelmezte determinisztikusan a negatív hatásokhoz vezető mechanizmust, hogy megadta-e az adaptáció elméleti lehetőségét, és hogy mennyire gondolta tartósnak a mobilitással járó egyéni következményeket. Arra vonatkozóan több utalást is találunk Sorokin művében, hogy a negatív következmények nem egyszerűen csak a mobilitás tényéből fakadnak, hanem attól is függnék, hogy milyen gyors és milyen mértékű a változás, továbbá attól is, hogy mennyire képes alkalmazkodni⁶ az adott mobil egyén az új társadalmi közegehez.

„Idő és a türelem szükséges ahhoz, hogy bármit is behatóan megismerjünk. Aki egy bizonyos helyen hosszú időt tölt el, valószínűleg sokkal jobban ismeri azt, mint a turista, aki csak egy-két napot tölt ott” (Sorokin 1959:516).

„Mivel a mobil társadalmak tagjai az egyik foglalkozásban, helyen, gazdasági státuszban vagy pozícióban vannak az egyik nap, s és egy másik társadalmi pozícióban a másikon, olyanokká válnak, mint a turisták. Nem maradnak sokig egyetlen „társadalmi dobozban”, nem fognak ottmaradni egy életen át, és ezért nem törődnek és nem is képesek komolyan tanulmányozni az őket körülvevő környezetet” (Sorokin 1959:516).

„...egy ember, aki egyik foglalkozást a másikra váltja (mondjuk mezőgazdasági munkásból lelkésszé vagy tanárrá válik) és nem tudja ennek megfelelően megváltoztatni a reakcióit és a cselekvését, és adaptálnia új helyzetéhez, az valószínűleg elbocsátás sorsára jut” (Sorokin 1959:508).

A fentiekhez hasonló megfogalmazások arra utalnak, hogy Sorokin nem gondolta azt, hogy az egyén ne lenne képes bizonyos idő elteltével alkalmazkodni új környezetéhez, amennyiben ez az idő megadatik számára. Úgy tűnik, hogy inkább csak azt feltételezte, hogy a mobil társadalmakban élő egyének erre nincs lehetősége, mivel környezete egésze a folyamatos változás állapotában van. Ez az árnyalatnyi értelmezésbeli különbség az egyéni mobilitás lehetséges negatív következményei szempontjából is lényeges, mivel ha mégis tartósnak bizonyul az egyén új társadalmi pozíciója, s a következményekre vonatkozó mérést nem a mobilitási esemény után – vagy közben –, hanem csak évekkel, vagy akár évtizedekkel később kíséreljük meg, akkor addigra akár már Sorokin szerint is bekövetkezhetett az adaptáció, s a hatások mérséklődhetnek, vagy akár el is tűnhetnek.

További mérlegelendő kérdés a mobilitás során megtett társadalmi távolságra vonatkozik. Bár az eddig leírtak alapján nagyon úgy tűnik, hogy Sorokin elsősorban ösztársadalmi szinten feltételezte a negatív hatások megjelenését, mégis lényeges volt számára a társadalmi mobilitás mértéke:

„Más képet kapunk az emberről, aki egyik foglalkozásból a másikba kerül, a szegénységből a gazdagok közé, az alárendeltségből a hatalmasok közé, vagy fordítva. Az ilyen váltás egyúttal eltérő „társadalmi atmoszférákat” is jelent, amelyekben más társadalmi levegőt lélegezik, más viselkedésmódot, morált, eszméket, szokásokat és hiteket tapasztal meg. Eltérő „szellemi távlatokat” és „nézőpontokat” szerez. Különböző társadalmi dobozok életmódjáról szerez tudást. A szegények és gazdagok pszichológiája, mint

⁶ Erőteljes negatív hatások kialakulásához feltehetően az adott egyén alacsony fokú alkalmazkodóképessége is hozzájárul (vö. Sorokin 1959:508).

a kétkezi munkásé és a fogorvosé, az alárendelté és a parancsnoké, a közvetlen tapasztalás útján lesz ismerős a számára” (Sorokin 1959:509).

A fenti, és a hozzá hasonló idézetek azt a feltételezésünket erősítik meg, hogy Sorokin igazából csak jelentős társadalmi távolságok megtétele esetén feltételezhetett negatív hatásokat, és az egyéni adaptáció lehetőségét még ezeknél is fenntartotta.

A DISSZOCIATÍV TÉZISSEL KAPCSOLATOS FÜGGŐ VÁLTOZÓK, HATÁSMECHANIZMUS, ÉS TELJESÜLÉSÉNEK SZOCIOL-KULTURÁLIS PEREMFELTÉTELEI

A mobilitás alkalmazott fogalmának kérdései után érdemes a következmények megragadását szolgáló függő változókkal, majd az okkal összefüggésbe hozott magyarázó változókkal is foglalkozni, vagyis azzal a kérdéssel, hogy Sorokin pontosan milyen típusú és mértékű mobilitás esetén, milyen feltételek között, milyen hatásterületeken, és pontosan milyen negatív hatásokat is várhatott a mobil egyéneknél.

Ha elfogadjuk, hogy nem csak – időben vagy térben – elkülönülő társadalmak között, hanem egyazon társadalmon belüli mozgásokra is értelmezhető és érvényes a disszociatív tézis, és nem csak az általában kiragadott részletek, hanem Sorokin könyvének egésze alapján próbáljuk meg rekonstruálni a disszociatív tézist, akkor nagyon úgy tűnik, hogy Sorokin csak a (1) gyors, (2) nagy mértékű, (3) kulturálisan elkülönülő társadalmi környezetek (rétegek, illetve miliók) közötti mobilitás esetében feltételezett negatív pszichés következményeket. Sorokin a következmények tartósságára, és az egyéni alkalmazkodóképességre vonatkozóan nem fogalmazott meg semmilyen konkrét állítást, ellenben egyértelművé tette, hogy negatív következmények a psziché és az emberi kapcsolatok intimitása (tehát nem mennyisége) területén jelentkezhetnek.

A negatív hatások között, amelyeket Hajduék is említettek, elsősorban a mentális feszültséget, mentális betegségeket említette Sorokin (1959:515), de elsősorban nem konkrét egyénekre, hanem a társadalom tagjainak összességére vonatkoztatva. Sorokin legfontosabb állításai olvasatomban a következők:

- A mobil társadalmakban az egyének nagyobb mentális igénybevételnek, feszültségeknek (stressznek) vannak kitéve (Sorokin 1959:510).
- A mobil társadalmakban magasabb a neurotikus és pszichotikus mentális betegségek száma⁷ (Sorokin 1959: 515–516).
- A mobil társadalmak az egyéneket felületessé teszik és csökkentik az érzékenységüket (Sorokin 1959:516-518).
- A mobil társadalmakban jellemzőbb a szkeptikus és cinikus világnézet (Sorokin 1959:519–521, vö. Chan 2018:184).
- A mobil társadalmakban alacsonyabb fokú az intimitás, jellemzőbb a magányosság és a pszichoszociális elszigetelődés (Sorokin 1959:522–528, vö. Chan 2018:184);
 - a formális/mechanikus kapcsolatok ebből a szempontból nem számítanak, csak a valódi intimitást, megértést, közösségi élményt biztosító kapcsolatok (Sorokin 1959:522, 523);
 - az immobilabb társadalmakban – az egyének társadalmi pozíciójának állandósága miatt – nagyobb az esélye az intim kapcsolatok kialakulásának (Sorokin 1959:522–523).
- A mobil társadalmakban az egyének hajszojják az élvezeteket és folytonos pszichés feszültségben élnek (Sorokin 1959:524).
- A mobilabb társadalmakban szétesik a morál és jellemzőbb a bűnözés (Sorokin 1959:526–527).
- A mobilabb társadalmakban gyakoribb az öngyilkosság (Sorokin 1959:524).

⁷ Sorokin itt a nyugati országokra vonatkozó statisztikákra hivatkozott.

A negatív hatások mellett Sorokin szerint a nagyfokú társadalmi mobilitásnak sok pozitív hozománya is van; pl. az intellektuális élet, a művészetek, a tudomány felporzódása, és az innováció magasabb foka (1959:511–512, 515), amellet, hogy – ösztársadalmi szinten – a kreativitás és az innováció növekedése is várható⁸.

A „felfelé” irányuló társadalmi mobilitás az objektív gazdasági helyzet, illetve életszínvonal szempontjából „definíció” szerint bizonyosan pozitív, hiszen bár a kutatók legtöbbször nem tisztázzák, de a „felfelé” irányt a társadalmilag kívánatos javak, helyzetek, körülmények stb. alapján jelölik ki. Így, ha valaki „felfelé” mobil, az általában definíciószerűen magasabb jövedelmet, kedvezőbb munka- és életkörülményeket, magasabb presztízt, jobb életesélyeket jelent, kutatói ízléstől függően. Ha a függő változó a jövedelemmel, munkakörülményekkel, étellel való általános elégedettség, akkor szinte borítékolható, hogy ezek tekintetében a „felfelé” irányuló társadalmi mobilitásnak szubjektíve sem lesznek negatív következményei. Ezek tehát mind olyan szelektíven megválasztott függő változók, amelyek segítségével szinte bizonyosan megcáfolhatná bárki Sorokin tézisét, amennyiben elfogadnánk, hogy valóban ezekre gondolt. De nyilvánvalóan nem ez a helyzet. Talán nem is véletlen, hogy a tézis empirikus ellenőrzésével foglalkozó legkorábbi kutatások jellemzően nem ilyen típusú, hanem ténylegesen a pszichés állapotra vonatkozó függőváltozókat vizsgáltak.

Ha a szubjektív pszichés, mentális, kapcsolati negatívumokat tekintjük, akkor mi lehet a Sorokin által feltételezett hatásmechanizmus? Sorokin írását olvasva erős gyanúnk támad, hogy úgy képzelhette, hogy egyénnek akkor lehetnek beilleszkedési problémái, ha egy a saját, megszokott és ismert környezetétől eltérő, idegen és ismeretlen környezetbe kerül. Ha ez a változás nem következik be, akkor semmiféle alkalmazkodásra nincs szüksége az egyénnek, hiszen semmiféle külső környezeti kihívás nem éri. A környezet eltérését elsősorban ismeretek, műveltség, modor, illem, etika, értékek, normák, célok, preferenciák, diszpozíciók, presztízs, érdeklődés, szabadidőeltöltési szokások, politikai nézetek stb. területén kell azonosítanunk, ahogyan Bourdieu (1984) tette a kulturális fogyasztás, vagy Weber (1996) a rendek esetében. Emellett fontos lehet a környezet zártsága, amely tehát a weberi társadalmi osztály fogalmával és így egyúttal magával a mobilitással is összefüggésbe hozza a társadalmi környezet fogalmát.

Mint korábban már utaltam rá: amennyiben egy társadalmon belül vizsgálódunk, úgy a disszociatív tézis empirikus teszteléséhez mindenekelőtt azt kell bebizonyítani, hogy azon empirikus kategóriák, amelyek között a mozgást, mint mobilitást azonosítjuk, valóban lényegi környezeti különbségek állnak fenn, vagyis (1) a kategóriák között megfigyelhetők a fentiek értelmében vett kulturális különbségek, és/vagy (2) a kategóriák között nagyon alacsony fokú a mobilitás. Amennyiben legalább az egyik feltétel fennáll, úgy a vizsgálandó társadalom és kategóriarendszerünk is alkalmas a disszociatív tézis vizsgálatára. Amennyiben egyik sem áll fenn, úgy vagy a kategóriarendszer alkalmatlan, vagy pedig a társadalmi környezet nem megfelelő a vizsgálat lebonyolítására, hiszen a sorokini tézis megfogalmazása óta eltelt idő miatt ma már semmi sem garantálja, hogy korunk társadalmi keretei megfelelőek lennének az eredeti tézis igazságtartalmának ellenőrzéséhez. Ha ugyanis újra belegondolunk abba, hogy Sorokin az 1920-as évek társadalmi viszonyai között fogalmazta meg gondolatait, amikor Európában még élt a rendi kultúra – vagy legalábbis annak maradványai –, akkor sokkal élesebb képet nyerhetünk arról, hogy milyen negatív pszichés következményeket is feltételezhetett Sorokin azon „felkapaszkodottak”, parvenük esetében, akiknek a még élő arisztokratikus körökbe kellett beilleszkedniük, amivel szemben a mai plurális társadalmakban talán még az is kérdéses, hogy hova is kellene beilleszkedniük a mobil egyéneknek egyáltalán.

⁸ A pozitív hatásokra vonatkozó kitételek alapján akár az a következtetés is levonható lenne, hogy a mobilitás pl. a civil- és politikai részvételre pozitív hatásal van.

Külön bizonyítás nélkül tehát erősen kétséges, hogy akár az EGP, akár a munkajellegcsoportok összevont – vagy akár eredeti – verziója alkalmasak lenne a fentiekben körvonalazott környezeti különbségek megragadására, már amennyiben ezek ma még léteznek. Éppen ezért az „egylépcsős társadalmi mobilitás” - ahol csak a „szomszédos” státuszok/rétegek/osztályok közötti mozgásról beszélünk, még részletesebb kategóriarendszerek esetében is elégtelennek tűnne a disszociatív tézis ellenőrzéséhez, de az ezek összevonásával készített egyszerűbb modellek eleve még kevesebb eredménnyel kecsegtetnek⁹.

A DISSZOCIATÍV TÉZISBŐL LEVEZETHETŐ HIPOTÉZISEK

Sorokin már többször hivatkozott művében, valójában csak nagyon kevés olyan mondatot találhatunk, amelyek egyéni elemzési szintre vonatkozóan is konkrét állításokat fogalmaznak meg, de ezeket is csak a gyors, jelentős társadalmi távolságot átívelő, intragenerációs mobilitás esetére értette. Ezek egyike:

„A társadalom felbolydulásainak periódusai az egyének tömegeinek nagy mozgásait eredményezik. Az ilyen felfordulások következményeképpen meglehetősen új társadalmi helyzetekben, új és gyakran el-lenséges személyek között találják magukat, miközben már elszigetelődtek korábbi barátaiktól. Ennek következtében társas izolációjuk és magányuk valószínűleg jelentősen erősödik” (Sorokin 1959:524).

Amennyiben ezt a kiragadott részletet tekintjük úgy, mint amely alapján a disszociatív tézist értelmezni kellene, akkor ez valóban egy igen erős, szigorú állítás lenne, amely – csoportszintű összehasonlítást alapul véve – úgy fogalmazható át ellenőrizhető hipotézissé, hogy; a mobil személyek átlagában szignifikánsan kedvezőtle-nebbnek kell mutatkoznuk a vizsgálandó változók értékeinek, mint amilyen akár a kiindulási, akár az érkezési kategóriájukban jellemző.

Ennek legegyszerűbben belátható esete (a) egy háromkategóriás társadalomszerkezeti „modellen” szemléltetve, ha a függő változó értékei (y) az alacsony (AA) és a magas (MM) – illetve közepes (KK) – státuszú immobil kategóriákban nem térnek el szignifikánsan egymástól, vagyis $y(AA) = y(KK) = y(MM)$. Ebben az eset-ben, ha Sorokinnak igaza van, akkor (lásd 1. ábra):

$$y(AK), y(KA), y(KM), y(MK), y(AM), y(MA) < y(AA), y(KK), y(MM)$$

Bonyolultabb (de realisabb, és gyakoribb) eset (b), ha $y(AA) < y(KK) < y(MM)$. Ekkor, ha Sorokinnak igaza van, úgy (lásd 2. ábra):

$$y(AK), y(KA), y(MA), y(AM) < y(AA), \text{ illetve } y(KM), y(MK) < y(KK)$$

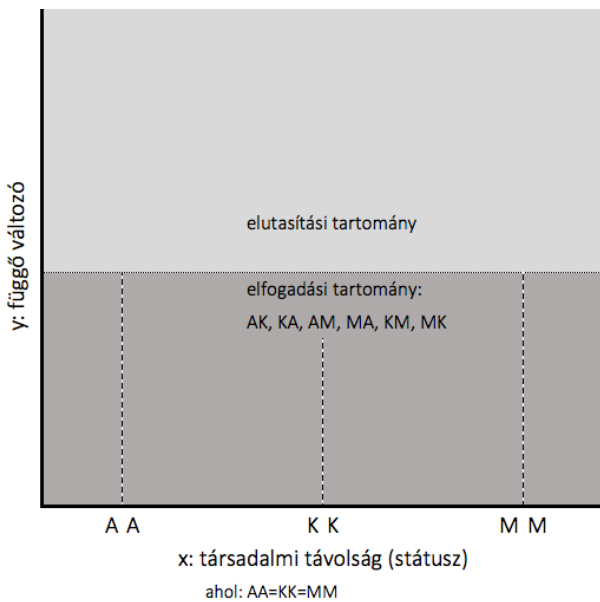
Szintén bonyolultabb (és feltehetően ritkábban előforduló) eset (c), ha $y(AA) > y(KK) > y(MM)$. Ekkor, ha Sorokinnak igaza van, úgy (lásd 3. ábra):

$$y(KM), y(MK), y(MA), y(AM) < y(MM), \text{ illetve } y(KA), y(AK) < y(KK)$$

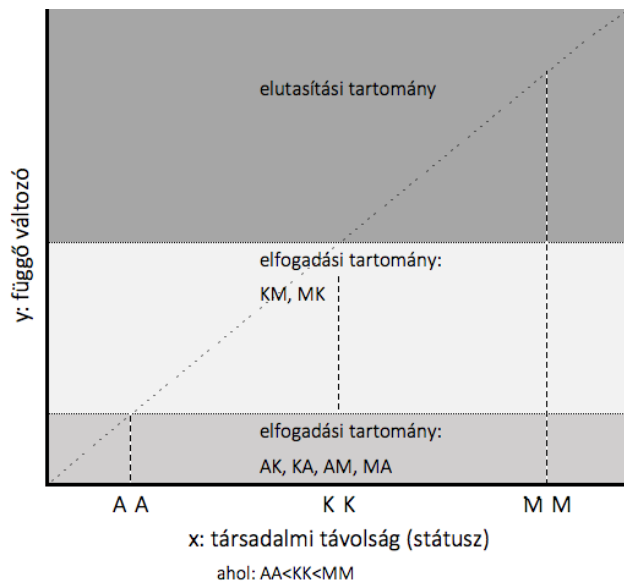
A társadalmi világban legrealisabbnak tűnő (b) feltételek között, a felfelé irányuló mobilitás esetében még hihető, hogy Sorokin azt állította volna, hogy A-ból induló és M-be érkező egyén azt a *kevés* bensőséges kapcso-latát is elveszíti, amely indulási kategóriájában jellemző, de érkezési kategóriájában nem képes új kapcsolatokat

⁹ Hajduék szerencsére megvizsgálták háromkategóriás modelljük két szélsőséges mobilitási útvonalának egyikét is (A-M), amely sokkal meggyőzőbb a tekintetben, hogy a felfelé irányuló mobilitásnak valóban semmilyen negatív hatása nincs – sőt hogy az egyén számára teljes mértékben pozitív egyenleggel zárul –, mivel az A-M út esetében alapvetően nem igazán lehet kétségünk afelől, hogy a társadalmi tér vertikális vektorának definíciójától, és az elérhető társadalmi kategorizációktól függetlenül – gyakorlatilag tetszés szerint kiválasztható társadalmi jelenségek/függő változók esetében – is jelentős mértékű, szubjektíven is érzékelhető társadalmi távolságot reprezentál.

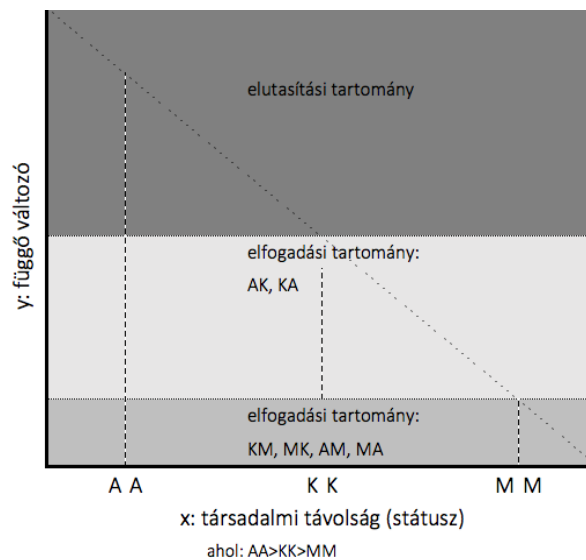
1. ábra. A disszociatív tézis függő változójának elfogadási és elutasítási tartománya különböző mobilitási utak esetén, (a) feltétel teljesülése esetén

2. ábra. A disszociatív tézis függő változójának elfogadási és elutasítási tartománya különböző mobilitási utak esetén, (b) feltétel teljesülése esetén

3. ábra. A disszociatív tézis függő változójának elfogadási és elutasítási tartománya különböző mobilitási utak esetén, (c) feltétel teljesülése esetén

kötni. De komolyan feltételezhetjük-e, hogy hasonló mértékű lefelé irányuló mobilitásra vonatkoztatva Sorokin azt állította volna – mert ebben a szigorú értelmezésben ez lenne az érem másik oldala –, hogy M-ből induló és A-ba érkező egyén az MM-re jellemző sok (AA átlagánál jóval több) bensőséges kapcsolata közül olyan sokat elveszít, hogy AA átlaga alá kerül?

Ha Sorokin valóban így, és ennyire szigorúan is értette volna téziséjét, akkor ezt minden bizonnyal csak generáción belüli, gyors és jelentős mértékű mobilitás esetére gondolhatta komolyan, de az kevésbé hihető, hogy lassú, generációkon átívelő mobilitás esetére is fenntartotta volna. Hogy egy konkrét példával szemléltetesebben is alátámasszam; az igen kevésbé valószínű, hogy Sorokin ma azt állítaná, hogy egy A-ból származó

szülő M-be felemelkedő gyerekének bensőséges emberi kapcsolataira gyermekkori (A-ra jellemző) kulturális-társadalmi közege olyan mértékben rányomja a bélyegét, hogy M-be egyáltalán ne tudjon beilleszkedni felnőtt korában, még akkor sem, ha a mobilitás tipikusan és széles körben rendelkezésre álló csatornájában, azaz oktatási rendszerben történt meg a felemelkedése.

Már csak is lenne nehezen hihető, hogy ha Sorokin ma élne, akkor így okoskodna, mivel a társadalmi mobilitásnak sokkal reálisabb/gyakoribb/tipikusabb esete az a fajta intergenerációs mobilitás, amikor a leszámított már gyerek-, kamasz-, és ifjúkorában is olyan rendszerszerűen működő vertikális mobilitási csatornába (vö. Sorokin 1959:164-180, pl. iskola, felsőoktatás) kerül – és szocializálódik –, amelyek társadalmi összetételüket tekintve jóval vegyesebbek, mint kiinduláskori (AA) társadalmi közege. Emiatt joggal feltételezhető, hogy egy ilyen egyén látóköre fokozatosan tágul, szociális alkalmazkodóképessége megerősödik, és így a rendszerszerűen működő cirkuláris csatornában szerzett bensőséges kapcsolatai közül is jó eséllyel igen sokat képes megőrizni. Ezzel szemben atipikus esetként fogható fel a társadalmi mobilitás azon intragenerációs formája, amikor az egyén társadalmi felemelkedése egyik napról a másikra történik.

Ebből következően úgy vélem, hogy – ha a korábban idézett szövegrészletet nem kiragadva, hanem az egész fejezet, illetve Sorokin egész könyvének tágabb kontextusában értelmezzük, akkor – a mai differenciált, plurális társadalmi körülmények között Sorokin disszociatív tézisé – egyéni elemzési szinten – igazából csak a generáción belüli mobilitás eseteiben kellene/lehetne igazán komolyan venni.

KONKLÚZIÓ

Az eddigieket mérlegelve mindenekeelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy Sorokin disszociatív tézisé elsősorban makro-, azaz ösztársadalmi szintre vonatkoztathatjuk, és ebben az értelemben rokonságot mutat Durkeheim társadalmi szolidaritásra vonatkozó elméletével. Ebből következően a tézis empirikus ellenőrzését is elsősorban időben vagy térben elkülönülő társadalmak összehasonlítása révén lehetne adekvát módon megvalósítani.

Ugyanakkor a tézisnek kétségtelenül lehetséges egy mikro szinten is megragadható, egyéni mobilitási pályákkal összefüggő értelmezése is. Amennyiben elfogadjuk, hogy a disszociatív tézis rétegek, illetve osztályok közötti mozgásra vonatkozóan is értelmezhető, abban az esetben viszont mindenképpen tisztázni szükséges az empirikus kutatás tervezésekor azokat a mobilitás fogalmával és a kiváltott hatásokkal kapcsolatba hozható tényezőket, illetve paramétereket, amelyek a disszociatív tézis érvényessége szempontjából kulcsfontosságúak. Ezek az alábbi kérdésekben foglalhatók össze:

- Intergenerációs vagy intragenerációs mobilitásról beszélünk-e?
- Strukturális vagy cirkuláris mobilitásról van-e szó?
- Vertikális és/vagy horizontális mobilitást veszünk figyelembe?
- Milyen sebességű a mobilitás?
- Mekkora társadalmi távolság esetén jelentkeznek a hatások, következmények?
- Mennyi ideig tart a kiváltott hatás?
- Képes-e az egyén idővel alkalmazkodni új környezetéhez vagy sem?

Álláspontom szerint Sorokin elsősorban az egyéni kapcsolatok intimitására (vagyis minőségére és nem mennyiségére), illetve a mentális egészségre nézve feltételezett csak negatív hatásokat, mégpedig csak abban az esetben, ha (1) a mozgás kiindulási és az érkezési állomásai között tényleges környezetbeli eltérések figyelhetők meg, (2) ha ez az eltérés jelentős, (3) ha a változás gyors, (4) ha az alkalmazkodás elkerülhetetlen

kényszerként jelentkezik, és (5) ha nem áll rendelkezésre megfelelő idő az alkalmazkodásra. Ebből következően pedig a disszociatív tézis mikroszintű vizsgálata során a (6) cirkuláris mobilitás intragenerációs formáját kell előtérbe helyezni.

Mivel értelmezésem szerint az iménti hat pont jelenti a feltételezhető hatásmechanizmus működésbe lépésének legszigorúbb paramétereit, így a feltételezett hatásoknak is ezek teljesülése esetén kellene a legnagyobbaknak lenniük. Minden más esetben csak ennél gyengébb hatásokat várhatunk. Márpedig amennyiben nem, vagy csak kismértékben, illetve hiányosan állnak fenn azok a feltételek, amelyek között a disszociatív tézis Sorokin gondolatai alapján kihámozható hatásmechanizmusa működésbe léphetne, úgy magáról az elméletről azt sem mondhatjuk ki, hogy igaz, de azt sem, hogy hamis. Így például, ha egy társadalom nem zárt és kulturálisan elkülönülő csoportokból épül fel, hanem nyitott és kulturálisan meglehetősen homogén, akkor akármilyen jellegű és mértékű mobilitás esetében sem szükséges az eltérő környezethez alkalmazkodnia az egyénnek, vagyis nem is feltételezhetjük, hogy a mobilitásnak szubjektív következményei lennének. Ekkor egyszerűen csak azt állapíthatjuk meg, hogy az adott társadalomban az elmélet ellenőrzéséhez nem állnak fenn a szükséges és elégséges feltételek.

Természetesen lehetséges, hogy a disszociatív tézis általam adott értelmezése egyesek számára vitathatónak tűnik. Az azonban mindenképpen lényeges, hogy minden olyan empirikus kutatás esetében, amely elméleti tézisek ellenőrzésére vállalkozik, explicit módon tisztázni kell az okok, a következmények, és a köztük lévő kapcsolatot megteremtő hatásmechanizmus minden egyes állomását. Sorokin disszociatív tézise annyira elnagyoltan megfogalmazott, hogy többféleképpen is lehet értelmezni. Márpedig ha két empirikus teszt nem ugyanazokból az elméleti premisszákból indul ki, akkor nem csodálkozhatunk azon, ha eredményeik és következtetéseik is ellentmondásosak lesznek.

Ami Hajduék – és Chan – elemzésének eredményei alapján szinte biztosan kijelenthető, az véleményem szerint egyelőre csak az, hogy a lassú és tömeges strukturális mobilitásnak nincsenek jelentős negatív pszichés és kapcsolati következményei az egyénre nézve. Ez kétségtelenül fontos tudományos eredmény, de nem feltétlenül Sorokin disszociatív tézisének szempontjából.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, P. (1967) Systems of Education and Systems of Thought. *Social Science Information* 14. 338–58.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: MA: Harvard University Press.
- Chan, T. W. (2018) Social mobility and the well-being of individuals. *The British Journal of Sociology*, 69(1), 183–206. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12285>
- Durkheim, É. (2000) *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, É. (2001) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Ellis, R. A. – Lane, W. C. (1967) Social Mobility and Social Isolation: A Test of Sorokin's Dissociative Hypothesis. *American Sociological Review*. 32(2), 237–253. <https://doi.org/10.2307/2091814>
- Friedman, S. (2014) The Price of the Ticket: Rethinking the Experience of Social Mobility. *Sociology* 48(2): 352–68. <https://doi.org/10.1177/0038038513490355>
- Friedman, S. (2016) Habitus Clive and the Emotional Imprint of Social Mobility. *Sociological Review* 64: 129–47. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12280>
- Goldthorpe, J. H. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Oxford University Press – Clarendon Press.
- Hajdu G. – Huszár Á. – Kristóf L. (2019) Mobilitás és társadalmi integráció. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 9/4, 42–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.42m>
- Houle, J. N. – Martin, M. A. (2011) Does Intergenerational Mobility Shape Psychological Distress? Sorokin Revisited. *Research in Social Stratification and Mobility* 29: 193–203. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2010.11.001>
- Marshall, G. – Firth, D. (1999) Social Mobility and Personal Satisfaction: Evidence from Ten Countries. *British Journal of Sociology* 50(1): 28–48. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.1999.00028.x>
- Némedi D. (2004) Durkheim és az individualizmus problémája. In Tallár F. (szerk.) *Az individuum és az európai tradíció*. Szombathely: Savaria University Press, 176–189.
- Némedi D. (2005) *Klasszikus szociológia – 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Némedi D. (2006) *Durkheim – Tudás és társadalom* (elektronikus kiadás), Hallgatói Információs Központ. Elérhető: <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/adatok.html> [Letöltve: 2020-12-12].
- Sorokin, P. A. (1959) *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Takács E. (2019) Társadalmi szolidaritás vs reflexív szolidaritás – Durkheim szolidaritáskonceptiója a későmodernitásban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 9/2, 42–57. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.2.42>
- Weber, M. (1996) *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 2/3*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.